

UNIVERSITY OF EDUCATIONAL MANAGEMENT

**BULLETIN
OF POSTGRADUATE
EDUCATION**

collection of scientific papers

Social and Behavioral Sciences Series

Issue 16(45)

ISSN 2522-9931; ISSN 2522-9958

DOI: 10.37321

ID 48023; ID 48028

[https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45))

Міністерство освіти і науки України
Національна академія педагогічних наук України
Державний заклад вищої освіти
«Університет менеджменту освіти»

ВІСНИК ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

Збірник наукових праць

Випуск 16(45)

Серія «Соціальні та поведінкові науки»

Соціальні та поведінкові науки: 05; код спец.: 051, 053

Шифр галузі: 28; код спец.: 281

*Внесений до переліку наукових фахових видань у галузі психологічних наук рішенням Атестаційної колегії
Міністерства освіти і науки України від 17 березня 2020 року № 409 (додаток 1)
(психологічні 053) (Категорія «Б»)*

*Внесений до переліку наукових фахових видань у галузі економічних наук рішенням Атестаційної колегії
Міністерства освіти і науки України від 15 квітня 2021 року № 420 (додаток 3)
(економічні 051) (Категорія «Б»)*

*Внесений до переліку наукових фахових видань у галузі наук з державного управління рішенням Атестаційної колегії
Міністерства освіти і науки України від 02 липня 2020 року № 886 (додаток 4)
(державне управління 281) (Категорія «Б»)*

Видання індексується:

IndexCopernicus;

Infobaseindex;

SJIF (Impact Factor);

Akademic Resource Index;

CiteFactor;

Google Scholar;

Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського <http://nbuv.gov.ua/j-tit/vispdoso>

Норвезький Реєстр наукових журналів

**Київ
2021**

УДК 378.091.046-021.68:159.9](082)

Свідоцтво про державну реєстрацію: серія KB № 22085-11985P від 16 травня 2016 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію: серія KB № 22086-11986P від 16 травня 2016 р.

Затверджено Вченою радою
ДЗВО «Університет менеджменту освіти»
(протокол № 5 від 21 квітня 2021 р.)

Головний редактор

Ігор Дунаєв, д-р наук з держ. управління, проф., ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0790-0496>

Заступник головного редактора:

Валентина Іванова, д-р екон. наук, проф., ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4958-2235>;

Відповідальний секретар:

Олена Бондарчук, д-р психол. наук, проф., ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3920-242X>;

В'ячеслав Супрун, канд. екон. наук, доцент, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3117-5834>

Редакційна колегія:

Олена Алейнікова, д-р наук з держ. управ., проф.; *Людмила Антонова*, д-р наук з держ. управління, проф.; *Валентина Балахтар*, д-р психол. наук, проф.; *Валентина Гошовська*, д-р політ. наук, проф.; *Євген Карташов*, д-р наук з держ. управ., проф.; *Олег Клокар*, д-р екон. наук, доцент; *Оксана Ковтун*, канд. наук з держ. управ., доцент; *Олександр Санніков*, д-р психол. наук, доцент; *Інна Семенець-Орлова*, канд. політ. наук, доцент; *Зінаїда Смутчак*, д-р екон. наук, доцент; *Маріанна Ткалич*, д-р психол. наук, проф.; *Сильвія Платанія*, PhD, доцент Катанійського ун-ту (Катанія, Італія); *Тодосієвич Боян*, ст. науковий співробітник Ін-ту соціальних досліджень (Белград, Республіка Сербія); *Зузевичюте Вайва*, д-р наук, проф. факультету суспільної безпеки Ун-ту ім. Миколаса Ромериса (Каунас, Республіка Литва).

Асоційовані редактори:

Галина Бевз, д-р психол. наук, проф.; *Микола Белопольський*, д-р екон. наук, проф.; *Ірина Бондаревська*, канд. психол. наук, доцент; *Олександра Брюховецька*, д-р психол. наук, доцент; *Наталія Волянчук*, д-р психол. наук, проф.; *Лариса Гаєвська*, д-р наук з держ. управ., доцент; *Ніна Діденко*, д-р наук з держ. управ., проф.; *Альфред Кураташвілі*, д-р екон., філос. і юр. наук, проф., Грузія; *Тетяна Лукіна*, д-р наук з держ. управ., проф.; *Павло Лушин*, д-р психол. наук, проф.; *Алла Москальова*, канд. психол. наук, доцент; *Володимир Олійник*, д-р наук з держ. управ., доцент; *Катерина Романенко*, д-р наук з держ. управ., доцент; *Наталія Торба*, канд. психол. наук, доцент; *Лавінія Бетеа*, д-р психол. наук, проф. («Aurel Vlaicu» University of Arad, Румунія); *Галя Герчева*, д-р психол. наук, проф. (м. Варна, Республіка Болгарія); *Юджин Джорданеску*, PhD, проф. Університету Сібіу ім. Лучіана Благі (Сібіу, Румунія); *Соня Карікова*, д-р хабілітований, проф. (Банська Бистриця, Словацька Республіка); *Беата Косова*, д-р хабілітований, проф. (Банська Бистриця, Словацька Республіка); *Рамона Лілі*, д-р екон. наук, проф., «Aurel Vlaicu» University of Arad (Румунія); *Дилбар Мухамедова*, д-р психол. наук, проф. (Ташкент, Республіка Узбекистан); *Різа Перманделі*, директор науково-дослідного Центру досліджень соціальних репрезентацій в Індонезії (Джакарта, Республіка Індонезія); *Гражина Ригал*, д-р хабілітований, проф. (Ченстохова, Республіка Польща); *Наргіза Халілова*, канд. психол. наук, доцент (Ташкент, Республіка Узбекистан); *Елена Хорська*, д-р екон. наук, проф. (Нітра, Словацька Республіка).

Технічний редактор: Яніна Васильченко

Статті, які публікуються у збірнику проходять перевірку щодо плагіату

Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць / НАПН України ДЗВО «Ун-т менедж. освіти»; голов. ред. І. Дунаєв; редкол.: Л. Антонова [та ін.]. Київ: Юстон, 2021. Вип. 16(45). 268 с. (Серія «Соціальні та поведінкові науки») (психологічні 053, економічні 051, державне управління 281 – Категорія «Б»).

ISBN 978-617-7854-52-3

Нові соціально-економічні та політичні взаємини, які складаються в Україні, суттєво впливають на всі сфери життя, зокрема й на освіту. Освіта, передусім, різноаспектно впливає на процеси життєдіяльності держави. Один із пріоритетів – забезпечення якості освіти. Особливу увагу також приділено питанню соціально-психологічних особливостей розвитку післядипломної освіти в умовах суспільно-економічних трансформацій. У збірнику розглядаються саме такі проблеми. Представлено також результати дослідження аспектів становлення й розвитку у різних сферах життєдіяльності, зокрема в освітньому процесі.

Збірник становить інтерес для керівників закладів освіти, методистів, державних службовців і науковців, викладачів і слухачів закладів післядипломної освіти.

УДК 378.091.046-021.68:159.9](082)

ISBN 978-617-7854-52-3

© ДЗВО «Університет менеджменту освіти», 2021

ISSN 2522-9931; ISSN 2522-9958

DOI: 10.37321

ID 48023; ID 48028

[https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45))

Ministry of Education and Science of Ukraine
National Academy of Educational Science of Ukraine
State Institution of Higher Education
«University of Educational Management»

BULLETIN OF POSTGRADUATE EDUCATION

Collection of scientific papers

Issue 16(45)

Social and Behavioral Sciences Series

Social and Behavioral Sciences: 05; spec code: 051, 053

Area Code: 28; spec code: 281

Listed in the list of scientific professional publications in the field Psychological Sciences Decision of the Appraisal Board Ministry of Education and Science of Ukraine № 409 of 17.03.2020 (dod. № 1) (psychological 053) (Category «B»)

Listed in the list of scientific professional publications in the field Economy Sciences Decision of the Appraisal Board Ministry of Education and Science of Ukraine № 420 of 15.04.2021 (dod. № 3) (economy 051) (Category «B»)

Listed in the list of scientific professional publications in the field Sciences in Public Administration solution Attestation Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 886 of 02.07.2020 (addition № 4) (public administration 281) (Category «B»)

Edition is indexed:

IndexCopernicus;

Infobaseindex;

SJIF (Impact Factor);

Akademik Resource Index;

CiteFactor;

Edition is indexed: Google Scholar;

National Library of them V. I. Vernadsky <http://nbuv.gov.ua/j-tit/vispdoso>

Norwegian Register of Scientific Journals

**Kyiv
2021**

UDC 378.091.046-021.68:159.9](082)

Registration certificate KV No. 22085-11985R dated 16.05.2016;
Registration certificate KV No. 22086-11986R dated 16.05.2016

Approved by the Academic Council
SIHE «University of educational management»
(protocol № 5 dated 21 April 2021)

Editor-in-Chief

Igor Dunayev, Doctor of Science in Public Administr., Prof. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0790-0496>;

Deputies Editor:

Valentine Ivanova, Dr. Econ. Sciences, Prof. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4958-2235>

Executive secretary:

Olena Bondarchuk, Doctor of Sciences in Psychology, Prof., ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3920-242X>

Vyacheslav Suprun, Ph.D. of Econ. Sciences, Associate Prof. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3117-5834>

Members of Editorial Board:

Olena Aleinikova, Doctor of Science in Public Administr. Prof.; **Liudmila Antonova**, Doctor of Sciences in Public Administr., Prof.; **Valentina Balakhtar**, Doctor of Sciences in Psychology, Prof.; **Valentina Goshovska**, Doctor of Political Science, Prof.; **Eugene Kartashov**, Doctor of Science in Public Administr.; **Oleg Klokhar**, Doctor of Economics, Associate Prof.; **Oksana Kovtun**, Ph.D. of Science in Public Administr, Associate Prof.; **Alexander Sannikov**, Doctor of Sciences in Psychology, Associate Prof.; **Inna Semenets-Orlova**, PhD of Political Science, Associate Prof.; **Zinaida Smutchak**, Doctor of Economics, Associate Prof.; **Marianne Tkalych**, Doctor of Sciences in Psychology, Prof.; **Silvia Platania**, PhD, University of Catania Department of Educational Sciences-Section of Psychology (Catania, Italy); **Bojan Todosijevic**, senior researcher Institute of Social Sciences (Belgrade, Serbia); **Zuzevichiute Viva**, Ph.D., Professor (Kaunas, Republic of Lithuania).

Associate editors:

Halyna Bevez, Doctor of Sciences in Psychology, Prof.; **Mykola Belopolsky**, Doctor Econ. Sciences, Prof.; **Irina Bondarevskaya**, PhD of Psychological Sciences, Associate Prof.; **Oleksandra Briukhovetska**, Doctor of Sciences in Psychology, Associate Prof.; **Nataliia Volianiuk**, Doctor of Sciences in Psychology, Prof.; **Larysa Gaevska**, Doctor of Science in Public Administr., associate Prof.; **Nina Didenko**, Doctor of Science in Public Administr., Prof.; **Alfred Kuratashvili**, Dr. Econ., Philosophy. and Jur. Sciences, Prof. (Georgia); **Tetyana Lukina**, Doctor of Science in Public Administr., Prof.; **Pavlo Lushyn**, Doctor of Sciences in Psychology, Prof.; **Alla Moskaljova**, PhD of Psychological Sciences, Associate Prof.; **Vladimir Oliynyk**, Doctor of Science in Public Administr., associate Prof.; **Katerina Romanenko**, Doctor of Science in Public Administr., Prof.; **Natalia Torba**, PhD of Psychological Sciences, Associate Prof.; **Lavinia Betea**, Doctor of Sciences in Psychology hab., Prof. (Romania); **Halia Hercheva**, Doctor of Sciences in Psychology, Prof. (Varna, Bulgaria); **Eugen Iordanescu**, PhD, Prof., Lucian Blaga University (Sibiu, Romania); **Sonia Karikova**, Doctor hab., Prof. (Banska Bystrica, Slovak Republic); **Beata Kosova**, Doctor hab., Prof. (Banska Bystrica, Slovak Republic); **Ramona Lily**, Dr. Econ. Sciences, Prof., Aurel Vlaicu University of Arad (Romania); **Dilbar Mukhamedova**, Doctor of Sciences in Psychology, Prof. (Tashkent, Republic of Uzbekistan); **Risa Permanadeli**, Director of the Research Center for Social Representations Studies in Indonesia (Indonesia); **Grazina Rigal**, Dr. Habilitated, Prof. (Czestochowa, Republic of Poland); **Nargis Khalilova**, PhD of Psychological Sciences, Associate Prof. (Tashkent, Republic of Uzbekistan); **Elena Khorska**, Dr. Econ. Habilitated Sciences, Prof. (Nitra, Slovak Republic).

Technical Editor: Yanina Vasilchenko

Articles published in the Collection are checked for plagiarism on

Bulletin of Postgraduate education: collection of scientific papers / NAES of Ukraine SIHE «University of Educational Management»; Editor-in-Chief I. Dunayev; Editorial board: L. Antonova [and others]. Kyiv: Yuston, 2021. Issue 15(44). 268 p. (Social and Behavioral Sciences Series) (psychological 053, economy 051, public administration 281 – Category «B»).

ISBN 978-617-7854-52-3

The new socio-economic and political relationships that are emerging in Ukraine have a significant impact on all spheres of life, including education. Education, above all, has a multifaceted effect on the processes of state life. One of the priorities is to ensure the quality of education. Special attention is also paid to the issues of socio-psychological peculiarities of the development of postgraduate education in the conditions of socio-economic transformations. The collection deals with such problems. The results of the study of aspects of formation and development in different spheres of life, in particular in the educational process are presented.

The collection is of interest to the heads of educational institutions, methodologists, civil servants and scholars, teachers and students of postgraduate educational establishments.

UDC 378.091.046-021.68:159.9](082)

ISBN 978-617-7854-52-3

© SIHE «University of educational management», 2021

Серія «Соціальні та поведінкові науки»

Соціальні та поведінкові науки: 05; код спец.: 051, 053

Шифр галузі: 28; код спец.: 281

Social and Behavioral Sciences Series

Social and Behavioral Sciences: 05; spec code: 051, 053

Area Code: 28; spec code: 281

ЗМІСТ

Відомості про авторів 8

ПСИХОЛОГІЯ

- Guliyeva Shahnaz.** Psychological issues of influence of aggressive behavior on interpersonal relationships of young people
[https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-10-24](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-10-24) 10
- Литвиненко Олена.** Специфіка поведінкових проявів підлітків у контексті їх особистісного становлення
[https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-25-40](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-25-40) 25
- Меленчук Наталя, Шудра Анна.** Особливості нарцисичних проявів особистості у осіб з різним рівнем локусу контролю
[https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-41-58](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-41-58) 41
- Палько Тетяна, Якимчук Борис.** Готовність викладачів закладів післядипломної педагогічної освіти до розвитку рефлексії вчителів
[https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-59-80](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-59-80) 59
- Саннікова Ольга, Стаховська Віолетта.** Емоційна першооснова лідерства: пошук індивідуальних відмінностей
[https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-81-98](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-81-98) 81
- Шманько Олег.** Соціальний популізм як психологічна маніпуляція електоратом у перехідному українському суспільстві
[https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-99-111](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-99-111) 99

ЕКОНОМІКА

- Баранов Віталій.** Бізнес-кейси: від класики до інновацій
[https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-112-124](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-112-124) 112
- Бондар Юлія, Легінькова Ніна, Фабрика Ірина.** Експортний потенціал підприємства: сутність, принципи формування та умови максимізації
[https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-125-140](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-125-140) 125
- Бугаєва Марія, Рубан Валентина.** Вплив трудової міграції на національний ринок праці
[https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-141-161](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-141-161) 141
- Іванова Валентина.** Управління інноваційною діяльністю підприємства: оцінка ефективності процесу
[https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-162-175](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-162-175) 162
- Коваленко Надія, Столярчук Наталія.** Бізнес-планування як інструмент менеджменту авіакомпанії в умовах пандемічної кризи
[https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-176-193](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-176-193) 176

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

- Гаєвська Лариса, Побірченко Наталія, Шульга Наталія.** Роль державної освітньої політики у розвитку людського капіталу: міжнародний погляд
[https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-194-223](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-194-223) 194
- Лукіна Тетяна.** Дистанційне навчання в загальній середній освіті в Україні: доступність та результативність в умовах пандемії
[https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-224-252](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-224-252) 224
- Трещов Мирослав.** Макроекономічні ризики бюджетної політики України в умовах кризи
[https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-253-266](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-253-266) 253

CONTENT

<i>Information about the authors</i>	8
--	---

PSYCHOLOGY

Shahnaz Guliyeva. Psychological issues of influence of aggressive behavior on interpersonal relationships of young people https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-10-24	10
Olena Lytvynenko. Specifics of adolescents' behavioral manifestations in the context of their personal formation https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-25-40	25
Natalia Melenchuk, Anna Shudra. Peculiarities of narcissive displays of personality in persons with different levels locus of control https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-41-58	41
Tetiana Palko, Borys Yakymchuk. Preparedness of lecturers of postgraduate pedagogical educational institutions for the development of teachers' reflection https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-59-80	59
Olha Sannikova, Violetta Stakhovska. Emotional fundamentals of leadership: searching for individual differences https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-81-98	81
Oleg Shmanko. Social populism as a means of psychological manipulation of the electorate in the transitional ukrainian society https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-99-111	99

ECONOMY

Vitaly Baranov. Business cases: from classics to innovation https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-112-124	112
Iuliia Bondar, Nina Lehinkova, Irina Fabryca. Innovative activity: essence, principles of formation and conditions of maximization https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-125-140	125
Mariia Buhaieva, Valentuna Ruban. The impact of labor migration on the national labor market https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-141-161	141
Valentina Ivanova. Management of innovative activities of enterprises: assessment of the efficiency of the process https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-162-175	162
Nadiia Kovalenko, Nataliia Stoliarchuk. Business planning as a tool of airline management in conditions of pandemic crisis https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-176-193	176

PUBLIC ADMINISTRATION

Larysa Gaievska, Nataliia Pobirchenko, Nataliia Shulga. Role of state educational policy in the development of human capital: international view https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-194-223	194
Tetyana Lukina. Distance education in general secondary education in Ukraine: availability and efficiency in a pandemic https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-224-252	224
Myroslav Treshchov. Macroeconomic risks of Ukraine's budget policy under the crisis https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-253-266	253

Відомості про авторів

Баранов Віталій В'ячеславович, Кандидат економічних наук, доцент, Льотна академія Національного авіаційного університету. Кропивницький, Україна.

Бондар Юлія Анатоліївна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту та економіки Льотної академії Національного авіаційного університету. Кропивницький, Україна.

Бугаєва Марія Вікторівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та підприємництва Центральноукраїнського національного технічного університету. Кропивницький, Україна.

Гаєвська Лариса Анатоліївна, доктор наук з державного управління, доцент, заступник начальника управління аналізу й організації навчальної роботи Національної академії державного управління при Президентові України. Київ, Україна.

Гулієва Шахназ Мустафа, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології Сумгайтського державного університету. Сумгайт, Азербайджан.

Іванова Валентина Василівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки, підприємництва та менеджменту Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Коваленко Надія Олегівна, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту та економіки Льотної академії Національного авіаційного університету. Кропивницький, Україна.

Легінькова Ніна Іллівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту та економіки Льотної академії Національного авіаційного університету. Кропивницький, Україна.

Литвиненко Олена Олександрівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Київського університету імені Бориса Грінченка. Київ, Україна.

Лукіна Тетяна Олександрівна, доктор наук з державного управління, професор, головний науковий співробітник відділу моніторингу та оцінювання якості загальної середньої освіти Інституту педагогіки НАПН України. Київ, Україна.

Меленчук Наталя Іванівна, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри загальної та диференціальної психології ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Одеса, Україна.

Палько Тетяна Василівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти. Ужгород, Україна.

Побірченко Наталія Семенівна, доктор педагогічних наук, професор, професор Державного вищого навчального закладу ім. Вітелона. Легніца, Польща.

Рубан Валентина Миколаївна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної медицини і організації охорони здоров'я Донецького національного медичного університету. Кропивницький, Україна.

Саннікова Ольга Павлівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та диференціальної психології ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Одеса, Україна.

Стаховська Віолетта Шамсaddinівна, магістранта ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Одеса, Україна.

Столярчук Наталія Віталіївна, старший викладач кафедри менеджменту та економіки Льотної академії Національного авіаційного університету. Кропивницький, Україна.

Трещов Мирослав Миколайович, доктор наук з державного управління, кандидат економічних наук, професор кафедри управління та адміністрування Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. Дніпро, Україна.

Фабрика Ірина Володимирівна, кандидат економічних наук, керівник Центру управління стратегічними змінами АТ «Ощадбанк». Київ, Україна.

Шманько Олег Володимирович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Чернівці, Україна.

Шудра Анна Андріївна, здобувачка другої вищої освіти Відділення перепідготовки фахівців за магістерською програмою із психології, ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Одеса, Україна.

Шульга Наталія Дмитрівна, доктор наук з державного управління, доцент, директор ВСП «Київський транспортно-економічний фаховий коледж Національного транспортного університету». Київ, Україна.

Якимчук Борис Андрійович, кандидат психологічних наук, професор кафедри психології, декан факультету початкової освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Умань, Україна.

Information about the authors

Vitaly Baranov, Candidate of Economics Sciences, Associate Professor of Management, and Economics, Flight Academy of National Aviation University. Kropyvnytskyi, Ukraine.

Iuliia Bondar, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Management and Economics' Department Flight Academy of the National Aviation University. Kropyvnytskyi, Ukraine.

Mariia Buhaieva, Ph.D., Associate Professor, Associate Professor Department of Economics and Entrepreneurship Central Ukrainian National Technical University. Kropyvnytskyi, Ukraine.

Irina Fabryca, Candidate of Economic Sciences, Head of the Control Center strategic changes of Oschadbank, Kyiv, Ukraine.

Larysa Gaievska, Doctor of Science in Public Administration, associate professor, deputy head of the Department for Analysis and Organization of Academic Work of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine. Kyiv, Ukraine.

Shahnaz Guliyeva, Lecturer of the Sumgayit State University Assoc.professor of Department of Pedagogy and Psychology. Sumgayit, Azerbaijan.

Valentina Ivanova, Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Economics, Entrepreneurship and Management Educational and Scientific Institute of Management and Psychology SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

Nadiia Kovalenko, Candidate of Pedagogy Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Management and Economics' Department Flight Academy of the National Aviation University. Kropyvnytskyi, Ukraine.

Nina Lehinkova, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Management and Economics' Department Flight Academy of the National Aviation University. Kropyvnytskyi, Ukraine.

Tetyana Lukina, DS (Dr. Hab.) in Public Administration, Professor, Chief scientific officer of the Department of Monitoring and Quality Assessment of General Secondary Education Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Kyiv, Ukraine.

Olena Lytvynenko, Ph.D. in Psychology, Associate Professor of the Chair of Practical Psychology Borys Grinchenko University of Kyiv. Kyiv, Ukraine.

Natalia Melenchuk, Ph.D in Psychology, Senior Lecturer of General and Differential Psychology Department, State institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky». Odessa, Ukraine.

Tetiana Palko, Candidate of Psychological Sciences, Assistant Professor Department of Pedagogy and Psychology, Zakarpattia Institute of Postgraduate Pedagogical Education. Uzhhorod, Ukraine.

Nataliia Pobirchenko, Doctor of Pedagogical Sciences, professor, professor of the State Higher Vocational School named after Vitelon. Legnica, Poland.

Valentuna Ruban, Ph.D., Associate Professor, Associate Professor of Social Medicine and Health Care Donetsk National Medical University. Kropyvnytskyi, Ukraine.

Olha Sannikova, Doctor of Psychology, professor, head of General and Differential Psychology Department, State institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky». Odessa, Ukraine.

Anna Shudra, applicant for a second higher education Department of Retraining of Specialists for a Master's Program in Psychology, State institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky». Odessa, Ukraine.

Nataliia Shulga, Doctor of Science in Public Administration, associate professor, director of Separate Structural Subdivision «Kyiv Transport and Economic Vocational College of the National Transport University». Kyiv, Ukraine.

Oleg Shmanko, Ph.D in History, Associate Professor, Assistant Professor of the Chair of Pedagogy and Social Work, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. Chernivtsi, Ukraine.

Violetta Stakhovska, Master's Student State institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky». Odesa, Ukraine.

Nataliia Stoliarchuk, Senior Lecturer of Management and Economics' Department Flight Academy of the National Aviation University. Kropyvnytskyi, Ukraine.

Myroslav Treshchov, Doctor of Science Degree in Public Administration, PhD in Economic Sciences, Professor of the Department of Management and Administration, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs. Dnipro, Ukraine.

Borys Yakymchuk, Ph.D. in Psychology, Professor of Psychology Department, Dean of the Faculty of Primary Education, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine.

ПСИХОЛОГІЯ

DOI [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-10-24](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-10-24)
UDC: 159.922; 159.922.7/.8

Shahnaz Guliyeva,

Lecturer of the Sumgayit State University;

Assoc. professor of Department of Pedagogy and Psychology.

Sumgayit, Azerbaijan.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9311-3888>

shahnaz1969@mail.ru

PSYCHOLOGICAL ISSUES OF INFLUENCE OF AGGRESSIVE BEHAVIOR ON INTERPERSONAL RELATIONSHIPS OF YOUNG PEOPLE

Abstract. In the article is to rearsch the psychological reasons for the impact of aggressive behavior on interpersonal relationships of young people in modern period. This problem is actual in several point of view. The problem has not been explored in the psychological aspect, since «aggression» was initially viewed as a medical, biological, and hereditary category. In second, if we approach to this problem in general psychological aspect, it will clear that aggression is not considered as a process. Simply touching the emotional targets and needs of a person is episodic. Thirdly while explaining the general psychological mechanisms of aggressive behavior, attention has not been paid to the ethnic-national factors of its manifestation. Finally, the formation and manifestation of aggressive behavior directly into the subject of research enables us to explore the broadest details of this behavior. The role of the family in the family formation process is also menthioned in the article. Parents play an important role in shaping the concept of «I», awareness and thinking, interests and needs, as well as the care and attention given to the child in the family. In this regard, interpersonal relations play a special role in the socialization of youth. Inadequate family relationships, neglect of the interests and needs of young people in the family, a parental approach to the desires and desires of young people from the prism of their own interests and needs play a minor role in creating stress, anxiety and depression in young people. The most important reason for the development of aggressive behavior in young people and their impact on interpersonal relationships in society is that parents do not communicate properly with their children since childhood, which is a psychological and children's family dispute. Agressive behavior was spread among young

generation and it get growth. Such young people destroy the society with their values and attitudes to. Such young people undermine their values and attitudes to society. Selfishness, indifference and negative behavior are typical of such young people. We came to a conclusion that the causes of youth aggression as a result of physiological changes in the body. The biological, psychological and sociological factors are the reasons for the aggressive behavior of young people. The phenomenon of aggression in young people can be influenced by both situational factors, which may arise from a desire to avenge or to compensate, which is also reflected in the article.

Keywords: youth; aggression; behavior; socialization; anger; violence; loss; attack.

INTRODUCTION / ВСТУП / ВВЕДЕНИЕ

Formulation of the problem. In the modern era, the formation of the younger generation as a comprehensive personality is one of the major problems facing both society and psychology. From the moment of birth, the young generation enters into the life of the society, they are socialized and have its own stage of development. One of the main problems in the development of youth identity in the modern era is the study of the psychological causes of the impact of aggressive behavior on interpersonal relationships, which is relevant for several reasons. The problem has not been explored in the psychological aspect, since «aggression» was initially viewed as a medical, biological, and hereditary category. Second, from the general psychological aspect, it becomes clear that aggression is not considered as a process. Simply touching the emotional states and needs of a person is episodic. Third, while explaining the general psychological mechanisms of aggressive behavior, attention has not been paid to the ethnic-national factors of its manifestation. Finally, the formation and manifestation of aggressive behavior directly into the subject of research will allow us to investigate the broadest details of this behavior.

Due to our theme, it is important to note that the role of family in the formation of youth identity is indispensable. The interpersonal relationships, attention and care in the process of socialization of young people have their own psychological effects. Parents play an important role in shaping the concept of «I», awareness and thinking, interests and needs, along with the care and attention that is given to the child in the family. In this regard, interpersonal relationships play a special role in the socialization of young people. Inadequate intra-family relationships, neglect of the interests and needs of young people in the family, and parents' approach to the desires and desires of young people

from the prism of their own interests and needs play little role in creating the tension and excitement in the youth.

Analysis of the latest relevant research and publications. This topic has been researched by many authors before the relevant research. These works were examined before the research and some of them were referred to. The cited works are: B. Aliev, R. Jabbar «The identity issue in education» [1], R. Aliyev «Psychology of upbringing» [2], R. Aliyev «Psychology» [3], R. Aliyev, G. Aliyeva «Personality Psychology» [4], A. Bayramov «Social Psychology» [5], A. Bayramov, A. Alizade «Psychology» [6], A. Bayramov «Talking about youth and self-education» [7], A. Bakhshaliyev «Development of psychological disorders in Azerbaijan» [8].

AIM AND TASKS / МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ

The main objective of the article is to research the psychological reasons for the impact of aggressive behavior on interpersonal relationships of young people in modern period.

For this purpose, the article sets the following *tasks*:

- the main task of the article is to study the psychological causes of the impact of aggressive behavior on relationships in young people and to identify ways and means to eliminate them.
- clarification of the characteristics of the formation and manifestation of aggressive behavior and the general psychological mechanisms of aggressive behavior is one of the main psychological tasks in the formation of young people as a comprehensive personality in modern times, and this problem is widely reflected in the article.

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

This problem is actual in several point of view. The problem has not been explored in the psychological aspect, since «aggression» was initially viewed as a medical, biological, and hereditary category. In second, if we approach to this problem in general psychological aspect, it will clear that aggression is not considered as a process. Simply touching the emotional targets and needs of a person is episodic. Thirdly while explaining the general psychological mechanisms of aggressive behavior, attention has not been paid to the ethnic-national factors of its manifestation. Finally, the formation and manifestation of aggressive behavior directly into the subject of research enables us to explore the broadest details of this behavior. The role of the family in the family formation process is also mentioned in the article.

RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / МЕТОДИ ИССЛЕДОВАНИЯ

This analysis was conducted with the study of the sources related to the subject, the analysis of the results obtained, the analysis and synthesis of the arguments, and also the comparative analysis method.

RESEARCH RESULTS / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

The most important reason for the development of aggressive behavior in young people and their impact on interpersonal relationships in society is the fact that parents have been unable to communicate properly since childhood, and that child abuse and family disputes as a psychological cause are controversial. The most common cause of violence in youth interactions is their aggressive depression. As aggression is, as we have noted, children begin to form at an early age. Violence against children in the family is also a major problem. In the future, this child will become an adult and begin to apply what he sees, thus aggravating the situation in society. The relationship between parents and family conflicts has a serious impact on children. Every person's psychology has traces of their environment. If a young child has experienced more psychological stress, then that depression is more common in that young person.

In the family, physical violence and lack of proper relationships create negative feelings for parents, themselves, and their peers. Aggressive behavior is widespread among young people in the modern era and is getting more and more popular. In aggressive young people, egotism, neglect of their surroundings, and negative behaviors are more typical of some of their typical features. The biological, psychological and sociological factors are the reasons for the aggressive behavior of young people. The phenomenon of aggression in young people can be influenced by both situational factors and the desire to avenge or to compensate. Aggression (lat. Aggredi means «to attack») – the desire of one living being to cause harm to another living being, either physically or mentally. In young people, aggression can occur in two ways: 1) For the purpose of enmity, to hurt someone, 2) To achieve the goal – Instrumental. The following are the causes of aggression in the behavior of young people:

1. Inflammation in the brain can lead to problems such as aggression. Medicine is useful in such situation;
2. How the young man does not know how to use their energy;
3. The aggressive observation of the young man: his parent can be a friend, a relative or a television hero.

Observations show that television programs, in addition to family

relationships, play a major role in revealing aggressive behavior in young people from an early age.

Therefore, television programs that are watched by a child from an early age should be monitored, and parents must comment on the child's aggressive scenes and emphasize that they should not affect the child's mind and thinking and behavior. One of the reasons for escalation of domestic conflicts and tensions among young people in general is financial problems. Financial constraints are a contributing factor to family dissatisfaction. As a result, aggression is manifested in the inability to meet the needs of young people, which also affects their relationship [1, p. 306].

When a young person does not get what he wants, he begins to act aggressively toward himself and those around him. Fatigue, tense work schedules, educational and work failures also aggravate young people. Also, the foods we eat can also cause depression and depression in young people. Special attention is paid to the somatic problem as the first cause of aggressive behavior in young people. Observations show that the anxiety caused by some diseases in the body is caused by negative emotional activity. As a result, young people are reluctant to comply with the demands and assignments of their parents and teachers, thus manifesting themselves in interpersonal relationships in the form of aggression. The second reason is direct mental illness: neurosis, schizophrenia, autism, hyperactivity, and so on. The third reason is socio-psychological and pedagogical problems. These problems include age crises, breakdowns of relationships with older people and peers, and interpersonal and interpersonal conflicts. It should be noted that, depending on the psychosocial characteristics, the aggressive behavior of young people is manifested differently.

Purpose. Aggregation management in the regulation of mutual relations in young people. It has become clear that the execution of an aggressive act is a deterrent to the aggressor's subsequent action. Unfortunately, not all socially acceptable forms of prevention in young people reduce the level of aggression. The reason for this is the presence of strong stimulus to prevent aggression that cannot be coerced with violence. Compassion, mercy, humor, interest in cooperation, apologies, etc. aggressive tendencies such as these are significantly weakened. Psychologists have developed effective measures to manage aggression in the regulation of reciprocal interactions with social norms.

They are:

1) Modeling – demonstrating different models for achieving goals without the use of aggression;

2) Role-playing – feedback, appreciation of non-aggressive behavior models, practical application of acquired habits in real conditions;

3) Aggression in young people is caused by a number of unpleasant factors, such as social and material problems, gaps in family upbringing from an early age, neglect of personal and psychological traits in the family and school, brain disorders, brain disorders, and so on. can be shown.

When dealing with aggressive youth, the following specific rules of behavior should be observed:

1. One of the key psychological factors that focuses on the calm reaction of young people during the aggression is their attention.

If aggressive behavior is not dangerous and understands, the following positive strategies can be used:

- Ignoring aggressive behavior is a powerful way to avoid unpleasant behaviors;

- statement expressing your understanding of the youth («Of course, it affects you...»);

- to direct attention to another object or issue.

Young people often use aggression to draw attention to themselves.

2. The focus should be on the behavior of the young person, not on his personality, but on the behavior of the young person. How he behaved during the aggression, it is necessary to describe words and actions.

One of the main factors to note is that young people do not remember their past actions in order to be critical of their behavior.

3. Parents or teachers should monitor their negative emotions when communicating with aggressive youth. Aggressive behavior of young people is a strong negative emotion in adults – irritability, anger and resentment. It creates fear and despair. Adults should accept this negative and normal.

Adults manage their negative emotions to prevent aggravating the aggressive situation created by a young person.

4. Prevention of tension. The main task of adults during the aggression of youth is to reduce the tension. Increasing adult voices, threatening the child, demonstrating power, shouting, insulting, aggressive gestures, using physical force, attracting strangers to the conflict, punishing the young, comparing the pressure with the good guys. Although the situation has calmed down for a while, all these reactions have a more negative effect on the young psychologically.

5. The behavior of the young person should be discussed not after depression but after calm. The wrong actions of a young man should never be discussed by others, and should not be overlooked.

6. One of the main ways to prevent aggressive behavior in young people is to demonstrate non-aggressive behavior. The parent should carefully listen to the teenager without analyzing it. He should be able to fully explain his point.

The problem of aggressive and auto-aggressive behavior in young people plays an important role in the life of every society. Despite numerous efforts to integrate this problem into the framework of social psychology, its medical aspects cannot be overlooked. First, there are hypotheses that consider the role of biological factors in the formation of auto and hetero-depression. Second, aggressive and auto-aggressive behaviors are often associated with clinical manifestations of mental disorders. Almost every day we receive information in the media about crimes, wars, acts of terrorism, which are the embodiment of the aggressive behavior of young people. Speaking of the medical aspects of aggression, it is primarily about mental aggression. Thus, in many cases, any behavior that is harmful or harmful to others is regarded as aggression. Sometimes, aggression is considered as a product of the emotional sphere [1, p. 5].

Observations show that underlying the aggressive behavior of young people are emotional – such as hate and anger. Attempts to link aggression to motivation do not seem convincing either. Finally, it is not always possible to assess aggression from the point of view of cognitive processes (hostility, hostility). In many cases, aggression is directed toward those close to those who are well-nourished and positive. It seems expedient to use the multi-classification of aggressive behavior given by Buss (1976). Under this scheme, aggressive actions are described in 3 lines (axis): physical-verbal, active-passive, direct-indirect. The question of what effects young people have on aggressive behavior – whether endogenous or environmental – has not been fully resolved. Most likely, each of these factors contributes to some or other aggressive behavior. Aggressive behavior, according to Lorenz's hypothesis, depends on specific external factors that provide or brake the accumulated aggressive energy. It is also important to note that the ability to restrain their aggressive instincts has to do with the possibility of seriously injuring victims. Explaining the nature of aggression from his instinct, Freud concluded in the 1920s that man had a special instinctive tendency to destroy and destroy life. From then, aggression is divided into benign and malignant types. The first is the aggression of the game, which is more common in sports.

The goal here is not to kill or injure your opponent, but to show courage and skill. Another type of benevolent aggression is self-propensity towards the goal. Such aggression is essential for a young business manager, brilliant politician, courageous researcher to achieve his goals and self-assertion. Of

course, the defensive tendency to protect life rather than to destroy it is also related to benevolent aggression. The aggressive forms of youth aggression include aggression caused by jealousy and jealousy. In this case, the young man is not only capable of acquiring what he wants, but also committing acts of violence because he has someone else. Another type of aggression is aggression with the aim of revenge. Unlike defense aggression, damage is no longer a protection, and it does not have a protective function. He is trying to bring back what has already happened. This is far more than the reality. There is also a depression in the young people regarding the shaking of confidence. From: «Loss of self-confidence leads to hatred». Finally, the most extreme form of aggression is compensatory aggression. Compensatory aggression is characteristic of young people who lack the ability to detect positive forces. They take revenge on the world for lacking the opportunity to live a full life. His logic is consistent with the formula «If I cannot create, I must destroy».

The goal here is not to kill or injure your opponent, but to show courage and skill. Another type of benevolent aggression is self-propensity towards the goal. Such aggression is essential for a young business manager, brilliant politician, courageous researcher to achieve his goals and self-assertion. Of course, the defensive tendency to protect life rather than to destroy it is also related to benevolent aggression. The aggressive forms of youth aggression include aggression caused by jealousy and jealousy. In this case, the young man is not only capable of acquiring what he wants, but also committing acts of violence because he has someone else. Another type of aggression is aggression with the aim of revenge. Unlike defense aggression, damage is no longer a protection, and it does not have a protective function. He is trying to bring back what has already happened. This is far more than the reality. There is also a depression in the young people regarding the shaking of confidence. From: «Loss of self-confidence leads to hatred». Finally, the most extreme form of aggression is compensatory aggression. Compensatory aggression is characteristic of young people who lack the ability to detect positive forces. They take revenge on the world for lacking the opportunity to live a full life. His logic is consistent with the formula «If I cannot create, I must destroy».

Different tests are often used to identify latent aggression – thematic appraisal tests (TAT), Rorschach's spots test, and Roensweig's drawing test for the study of frustration. The study of the motivation for aggressive behavior is the most controversial area. From this perspective, when studying aggression, the following types of motivations can be shown: 1) Perceptual motives are actions aimed at achieving a specific goal. This includes aggression aimed at protecting yourself and those around you, obtaining material gain, and

concealing crime. 2) Undiscovered (psychodynamic) motives – compressed, unrealized ideas, various complexes, imperfect defense mechanisms. Such aggressive motivation is more common in young psychopaths, sadists, and sex offenders. 3) Psychotic motivations – are common in other clinical practice. Aggression is associated with mental disorders (for example, intoxication and organic psychosis), perceptual and mental disorders (eg during schizophrenia) [6, p. 2].

Aggression as the object of research is biology, etology, sociology, law, conflictology, etc. is also learned by scientists. However, it is psychologists who conduct research on the nature of the person's aggressive behavior, the nature of such feelings, their manifestations in behavior, and their causes. Foreign scientists Leonard Berkowicz, Deborah Richardson, Robert Beron, Arnold Bass, Albert Bandura, Neil Miller, Stanley Milgram, John Dollard, Zigmont Freud, Conrad Lawrence, Christian Butler and many others. We find the views and opinions of Russian psychologists on the problem of A. Rean, L. Semenyuk, L. Ivanov, T. Rumyantseva, Anna Ros and others. In Azerbaijan, the medical aspects of aggression were developed by N. Ismayilov and F. Ismayilov. From personal traits that cause aggression in young people, we should note the following: 1) Emotional deficit – not to be pessimistic about others, not to be distressed, to ignore people's feelings and needs; 2) The prejudice signs of aggression are when a young person embodies his or her negative emotional goals; 3) Pathological irritation – immediate reaction of a young person to even the slightest provocative factor. Such young people quickly disengage and choose more aggressive forms of behavior in a conflict situation; 4) Internnality is the belief that a young person can influence the course of events in any situation [4, p. 8]. According to research, internal youth consider aggression as a means to achieve their desired goal. 5) Embarrassment – implies a negative evaluation of the self-esteem («I» or «me») of the young person. Although it may seem strange, often embarrassed youths display a sense of resentment and hostility toward those who are «guilty» when they feel humiliated. Important information has been obtained from the study of Megharji, who studies the relationship between self-control and aggression. The researcher, who has observed extreme forms of violence, has come to a surprising conclusion that the most terrible crimes are those who always appear inactive, patient and restrained. They are called aggressors who have too much control over them. There are a number of factors in depressed young people who can handle aggression or, conversely, those who do not possess this trait. From this point of view, youth's attitude to life, the system of moral values, social relations, personal and collective self-importance are important [7, p. 3]. Economic factors

play a major role in the formation of aggressive behavior in young people. Numerous studies confirm that violent acts are more prevalent among the lower social strata of the population. Poverty, illiteracy, and unemployment make young people less likely to achieve their goals, and tend to aggravate aggression. The timely detection of psychiatric disorders related to dangerous forms of behavior, and treatment, significantly reduces the risk of psychiatric patients committing aggressive behavior. Alcohol and drugs also cause aggressive behavior.

Observations show that the intensity of aggression with outsiders depends on: a) how aggressors assess the attitudes of outsiders; b) Observer's social status (for example, whether that person has the authority to command or prevent the aggression); Another group of factors – cultural factors – may also be included here. In this context, let us consider three systems of ethnic structure described by E. Fromm in the formation of aggressive behavior. In the first system, hostility and cruelty are very rare. There is no specificity or tendency to compete. Instead, mutual aid, trust relations, and legal equality prevail. The second system is a moderately aggressive society. The prevalence of peculiarity, serious hierarchy, economic success and physical health is widespread [6, p. 2].

The third system is characterized by hostility, enmity, destructive tendencies, mutual distrust, suspicion, and fear among members of society. Thus, the reaction to the manifestations of aggression is quite different. Unfortunately, many societies still experience racial and ethnic aggression, and this is reflected in the behavior of the younger generation. Aggression is often found among representatives of subcultural types, preferring non-traditional practices, such as a number of youth groups (bikers, metallists, football fans) or those living in criminogenic environments. In such an environment, it is common for brutality to be socially accepted, even commendable. Cultural factors influencing aggressive behavior include media, movies and computer games, which are widely used in modern mass cultures. A number of experiments have shown that aggression tendencies have been strengthened after watching films rich in violence [2, p. 6].

It is assumed that the influence of the media occurs through the activation of specific memories and emotions in memory. Erotic and pornographic materials, which are a product of modern culture, have the potential to increase the tendency of aggression in both men and women.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / ВЫВОДЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ДАЛЬНЕЙШИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

The most common method of preventing and managing aggression in young people is not properly punished. However, observations show that possible punishment can only prevent aggression in young people under appropriate conditions. If the potential aggressors are in a state of extreme anger, the threat of punishment is usually ignored by them. If the profits from violent work outweigh the fear of punishment, punishment will not be able to control the aggression. Lastly, the punishment should be severe enough to prevent aggression, and the likelihood of its application is high. The penalties imposed can be prevented by further aggressive manifestations, provided that the period between aggressive action and punishment is short. Otherwise the cause-and-effect relationship is broken. The penalty imposed must be commensurate with the degree of aggressive behavior.

Impunity creates a sense of impunity when punishment is not severe enough. Extremely severe punishment is regarded as unfair and gives rise to future aggression. In addition, it is important for the aggressor to understand that certain forms of behavior are constantly subjected to punishment. Another direction for managing aggression is catharsis – the ability to express one's anger and anger in a socially acceptable form. It has become clear that the execution of an aggressive act is a deterrent to the aggressor's subsequent action. Unfortunately, not all socially acceptable forms of prevention reduce the degree of aggression. The use of non-aggressive behavior models is considered more appropriate. Demonstration of restraint, patience, the ability to resolve challenges, constructively resolve conflicts and maintain one's self-ethical standards are no less influenced by youth than aggressive behavior. Being aware of any mitigating factor also prevents young people's aggressive reactions. For example, if we see that our partner's aggression is related to problems that are not of our concern, we are less concerned about his anger. A powerful way to prevent aggression is to have impulsive stimuli that do not coexist. Compassion, mercy, humor, interest in cooperation, apologies, etc. aggressive tendencies such as these are significantly weakened.

Prospect for further research. The most honest research method of aggressive behavior in young people is to observe them under normal circumstances. Observing the conflict between young people and their peers and family members provides interesting material to explore the causes of aggression. When studying aggression in young people, a number of aspects need to be considered. First, as a neutral observer, it is very difficult to watch

events from the outside while displaying the aggression. second, observations of this kind are subjective and depend on the observer's assessment of any behavior as an expression of aggression.

REFERENCES / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] B. H. Aliev, R. V. Jabbar, *The identity project in education*. Baku, Azerbaijan: Education, 2008, 134 p.
- [2] R. I. Aliyev, *Psychology of upbringing*. Baku, Azerbaijan: Nurlan, 2006, 200 p.
- [3] R. I. Aliyev, *Psychology*. Baku, Azerbaijan: Nurlan, 2008, 352 p.
- [4] R. I. Aliyev, G. B. Aliyeva, *Personality Psychology*. Baku, Azerbaijan: ADPU Press, 2010, 144 p.
- [5] A. S. Bayramov, *Social psychology*. Baku, Azerbaijan: Qapp-Printing Corporation, 2003, 306 p.
- [6] A. S. Bayramov, A. A. Alizade, *Psychology*. Baku, Azerbaijan: Qapp-Printing Corporation, 2002, 540 p.
- [7] A. S. Bayramov, *Talking about youth and self-education*. Baku, Azerbaijan: Youth, 1969, 136 p.
- [8] A. T. Bakhshaliyev, *Development of psychological disorders in Azerbaijan*. Baku, Azerbaijan: Maarif, 1991, p. 292.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ВПЛИВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ НА МІЖСОБИСТІСНІ ВІДНОСИНИ МОЛОДІ

Гулиева Шахназ Мустафа,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри педагогіки і психології
Сумгаїтського державного університету.
Сумгаїт, Азербайджан.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9311-3888>
shahnaz1969@mail.ru

Анотація. У статті досліджуються психологічні причини впливу агресивної поведінки на міжособистісні стосунки молоді у сучасний період. Ця проблема актуальна з різного погляду. Проблема не досліджувалась у психологічному аспекті, оскільки спочатку «агресія» розглядалася як медична, біологічна та спадкова категорія. По-друге, якщо ми підійдемо до цієї проблеми у загальному психологічному аспекті, то стане ясно, що агресія не розглядається як процес.

Торкатися емоційних цілей та потреб людини є епізодичним. По-третє, у процесі пояснення загальних психологічних механізмів агресивної поведінки не зверталася увага на етнічно-національні фактори її прояву. Нарешті, формування та прояв агресивної поведінки безпосередньо у предметі дослідження дозволяє нам дослідити найширші деталі цієї поведінки. У статті також зазначено роль сім'ї у процесі формування. Батьки відіграють важливу роль у формуванні поняття «Я», усвідомлення та мислення, інтересів та потреб, а також турботи та уваги, що надаються дитині у сім'ї. У зв'язку з цим міжособистісні стосунки відіграють особливу роль у соціалізації молоді. Неадекватні сімейні стосунки, нехтування інтересами та потребами молоді у сім'ї, батьківський підхід до бажань та бажань молоді з призми власних інтересів та потреб відіграють незначну роль у створенні стресу, тривоги та депресії. Найважливішою причиною розвитку агресивної поведінки у молоді та їх впливу на міжособистісні стосунки у суспільстві є те, що батьки з дитинства не спілкуються належним чином зі своїми дітьми, що є психологічною та дитячою сімейною суперечкою. Агресивна поведінка була поширена серед молодого покоління, і воно набуває зростання. Така молодь руйнує суспільство своїми цінностями та ставленням. Молодь підриває їхні цінності та ставлення до суспільства. Егоїзм, байдужість та негативна поведінка характерні для таких молодих людей. Ми дійшли висновку, що причини молодіжної агресії в результаті фізіологічних змін в організмі. Біологічні, психологічні та соціологічні фактори є причинами агресивної поведінки молодих людей. На явище агресії у молоді можуть впливати обидва ситуативні фактори, які виникають унаслідок бажання помститися, що також відображено у статті.

Ключові слова: молодь; агресія; поведінку; соціалізація; гнів; насильство; втрата; напад.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ВЛИЯНИЯ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ НА МЕЖЛИЧНОСТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ МОЛОДЕЖИ

Гулиева Шахназ Мустафа,
кандидат психологических наук,
доцент кафедры педагогики и психологии
Сумгаитского государственного университета.
Сумгаит, Азербайджан.
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9311-3888>
shahnaz1969@mail.ru

Аннотація В статті досліджуються психологічні причини впливу агресивного поведіння на міжособистісні стосунки молодих людей в сучасний період. Ця проблема актуальна з кількох точок зору. Проблема не досліджувалась в психологічному аспекті, оскільки спочатку «агресія» розглядалась як медична, біологічна і спадкова категорія. Во-друге, якщо ми підійдемо до цієї проблеми в загальнопсихологічному аспекті, то стане ясно, що агресія не розглядається як процес. Просто торкатися емоційних цілей і потреб людини є епізодичним. В-третьє, при поясненні загальних психологічних механізмів агресивного поведіння не звертається увага на етнічно-національні фактори її прояву. Нарешті, формування і прояв агресивного поведінки безпосередньо в предметі дослідження дозволяє нам дослідити широкі деталі цього поведіння. В статті також відзначається роль сім'ї в процесі формування сім'ї. Родители грають важливу роль в формуванні поняття «Я», свідомості і мислення, інтересів і потреб, а також турботи і уваги, надаваних дитині в сім'ї. В зв'язі з цим міжособистісні стосунки грають особливу роль в соціалізації молоді. Неадекватні сімейні стосунки, нехтування інтересами і потребами молодих людей в сім'ї, батьківський підхід до бажань і бажань молодих людей з точки зору власних інтересів і потреб грають незначительну роль в створенні стресу, тривоги і депресії у молодих людей. Найважливішою причиною розвитку агресивного поведіння у молодих людей і його впливу на міжособистісні стосунки в суспільстві є те, що батьки з дитинства не спілкуються належним чином зі своїми дітьми, є психологічною і дитячою сімейною проблемою. Агресивне поведіння було поширене серед молодого покоління, і воно отримує розвиток. Така молодіть руйнує суспільство своїми цінностями і ставленнями. Така молодіть підірвує їх цінності і ставлення до суспільства. Егоїзм, байдужість і негативне поведіння характерні для таких молодих людей. Ми дійшли до висновку, що причини молодісної агресії є результатом фізіологічних змін в організмі. Біологічні, психологічні і соціологічні фактори є причинами агресивного поведіння молодих людей. На прояв агресії у молоді можуть впливати обидва ситуаційні

факторы, которые могут возникать вследствие желания отомстить или компенсировать, что также отражено в статье.

Ключевые слова: молодость; агрессия; поведение; социализация; гнев насилие; потеря; нападение.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] B. H. Aliev, R. V. Jabbar, The identity project in education. Baku, Azerbaijan: Education, 2008, 134 p.
- [2] R. I. Aliyev, Psychology of upbringing. Baku, Azerbaijan: Nurlan, 2006, 200 p.
- [3] R. I. Aliyev, Psychology. Baku, Azerbaijan: Nurlan, 2008, 352 p.
- [4] R. I. Aliyev, G. B. Aliyeva, Personality Psychology. Baku, Azerbaijan: ADPU Press, 2010, 144 p.
- [5] A. S. Bayramov, Social psychology. Baku, Azerbaijan: Qapp-Printing Corporation, 2003, 306 p.
- [6] A. S. Bayramov, A. A. Alizade, Psychology. Baku, Azerbaijan: Qapp-Printing Corporation, 2002, 540 p.
- [7] A. S. Bayramov, Talking about youth and self-education. Baku, Azerbaijan: Youth, 1969, 136 p.
- [8] A. T. Bakhshaliyev, Development of psychological disorders in Azerbaijan. Baku, Azerbaijan: Maarif, 1991, p. 292.

*Стаття надійшла до редакції
23 березня 2021 року*

DOI [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-25-40](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-25-40)

УДК 159.9.016

Литвиненко Олена Олександрівна,

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри практичної психології

Київського університету імені Бориса Грінченка.

Київ, Україна.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2152-7285>

o.lytvynenko@kubg.edu.ua

СПЕЦИФІКА ПОВЕДІНКОВИХ ПРОЯВІВ ПІДЛІТКІВ У КОНТЕКСТІ ЇХ ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ

Анотація. Особистісне становлення – це процес соціалізації індивіда та формування специфічних рис і проявів, що, розпочавшись на ранніх етапах онтогенезу, триває протягом всього життя. Проте окремі періоди вирізняються особливо активним перебігом даного процесу. Одним з таких періодів є підлітковий вік – пора активного розвитку та внутрішніх конфліктів, бажання самостійності та страху перед відповідальністю, розробки стратегій взаємодії з оточуючими та пошуку власного «Я». Цей віковий період пов'язаний з мріями про майбутнє, постановкою власних цілей, реорганізацією структури взаємин з однолітками, вчителями, батьками. Саме в часі підлітковості відбувається формування численних новоутворень серед яких, зокрема, типові поведінкові патерни і стратегії. У статті представлено результати дослідження особливостей та специфіки поведінкової сфери особистості підлітків, в межах якого було проаналізовано окремі поведінкові прояви підлітків, визначено характер та інтенсивність взаємозв'язків між представленими змінними, систематизовано виявлені статистичні закономірності та на їх основі здійснено теоретичні узагальнення, щодо специфіки поведінкових проявів підлітків в контексті їх особистісного становлення. Наведено отримані емпіричні дані, що доводять наявність безпосередніх двосторонніх взаємозв'язків між окремими проявами поведінкової сфери в контексті особистісного становлення підлітків. При цьому характер зв'язку (прямий, або обернений) також залишається сталим. Це дозволяє говорити про інтрадетермінованість поведінкових компонентів, а, відповідно і про їх компенсаторність. Доведено взаємну обумовленість окремих складових поведінкової сфери особистості підлітків. Тобто типові стратегії поведінки підлітків обумовлюються властивим їм рівнем домагань та визначають характер

об'єктивних досягнень. Стаття може представляти інтерес для фахівців у сфері психології розвитку, практичних психологів та психотерапевтів, педагогів та усіх фахівців, сфера практичної діяльності яких передбачає активну взаємодію з підлітками.

Ключові слова: поведінка; поведінкові стратегії; рівень домагань; підлітковий вік; особистісне становлення.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Поведінка людини – це складна система її реакцій на навколишній світ, спосіб взаємодії з ним та засіб самоаналізу і самопрезентації. В поведінці актуалізуються інтенції, прагнення мотиви та цілі, тому детальний аналіз поведінки суб'єкта дозволяє пояснити його індивідуальні та особистісні особливості, а також спрогнозувати подальші поведінкові реакції. Тому, аналізуючи психологічні особливості особистісного становлення, варто особливу увагу приділити питанням формування характерних поведінкових патернів та опанування підлітками нових форм діяльності. Підлітковий вік характеризується низкою специфічних новоутворень, серед яких: розвиток самосвідомості, формування системи особистісних цінностей, прагнення приналежності до групи однолітків, розвиток вольових якостей, підвищена збудливість та ін. При цьому типова поведінка часто визначається саме цими новоутвореннями, або ж провідними особистісними детермінантами. Таким чином, процес становлення особистості є нерозривно пов'язаним з формуванням поведінкової сфери, дослідження якої, своєю чергою, дозволяє сформулювати загальне уявлення про особистісну сферу підлітка.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження особистісного становлення підлітків традиційно включають аналіз їх емоційних проявів та афективних станів [1], [2], [3], формування персонологічних тенденцій та рис [4], свідомісних новоутворень [5], а також загального процесу становлення [6]. Водночас, ключові компоненти та маніфестації поведінкової сфери залишаються поза увагою, або ж розглядаються як вторинні, похідні від наведених вище конструктів.

Втім, поведінкова сфера, на рівні з афективною та когнітивною є рівноцінною складовою особистості підлітків. Типові патерни поведінки, формуючись під впливом персонологічних тенденцій, визначають подальше становлення афективної та когнітивної сфери підлітків [7].

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета дослідження полягала у вивченні особливостей та специфіки

поведінкової сфери особистості підлітків.

Досягнення мети стало можливим завдяки реалізації наступних **завдань**: 1) дослідити окремі поведінкові прояви підлітків (поведінкові стратегії, рівень домагань та об'єктивні досягнення); 2) визначити характер та інтенсивність взаємозв'язків між представленими змінними; 3) проаналізувати виявлені статистичні закономірності та на їх основі здійснити теоретичні узагальнення, щодо специфіки поведінкових проявів підлітків в контексті їх особистісного становлення.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

У якості основних поведінкових конструктів особистості традиційно розглядаються типові для неї стратегії поведінки, рівень домагань та об'єктивні досягнення. Типові поведінкові стратегії – це форми поведінки, що повторюючись в певних ситуаціях, визначають загальний характер активності індивіда [8]. Своєю чергою, об'єктивні досягнення підлітків відображають практичний аспект реалізації поведінкових стратегій та їх умовну ефективність [9].

Рівень домагань, як психологічний конструкт знаходиться на межі поведінкової та когнітивної сфери особистості, тому варто окремо зупинитись на обґрунтуванні доцільності його вивчення саме в поведінковому контексті. Експериментальні дослідження рівня домагань традиційно проводились представниками класичної школи гештальт-психології, зокрема учнями та послідовниками К. Левіна. За аналогією з фізичної картиною світу К. Левін пояснював поведінку людини властивостями «поля», тобто певних різноспрямованих сил, в межах яких ця поведінка реалізується. При цьому низка екстернальних та інтернальних факторів створює характер та специфіку координації і конфігурації сил, відповідно до їх значимості та впливу на загальний результат поведінки. «Різниця потенціалів», що виникає в межах даного процесу визначає «траєкторію» психічного руху та забезпечує вирішення існуючих ситуативних суперечностей [10]. Процесуальні характеристики вирішення індивідом таких суперечностей, а також особливості формулювання ним довгострокових цілей та вибору стратегій їх досягнення залежить, передусім, від рівня його домагань.

Саме поняття рівня домагань було запропоноване ученицею К. Левіна Т. Дембо, котра визначала даний конструкт, як найпростішу проміжну мету, що дозволяє наблизитись до основної цілі, яку індивід хоче досягти в декілька етапів [11]. Своєю чергою, Ф. Хоппе пояснював даний

феномен як сукупність невизначених, або більш конкретизованих очікувань, цілей і прагнень, щодо своїх майбутніх досягнень. При цьому такі очікування є не статичними, а такими, що зазнають постійних зсувів та трансформацій. Саме Ф. Хоппе розпочав активне емпіричне вивчення рівня домагань особистості, використовуючи для цього низку методів. На перших етапах своїх досліджень науковець встановив, що оцінка рівня домагань з використанням методу клінічного інтерв'ю та бланків самооцінки для респондентів виявляється описовою і необ'єктивною [12].

Таким чином, рівень домагань являє собою конструкт, що одночасно реалізується на когнітивному та поведінковому рівні. При цьому, когнітивний рівень представлений, передусім, в контексті самооцінки досліджуваним власних здібностей та здатності досягти успіху, а також оцінки ним свого попереднього досвіду, зокрема пов'язаного з досягненнями та невдачами у діяльності. З іншого боку, будучи поведінковим конструктом, рівень домагань визначає вибір індивідом тих чи інших поведінкових реакцій, на основі яких формуються типові для нього поведінкові стратегії. В загальному вигляді всі ці стратегії можна поділити на два великих класи: прагнення до успіху (завищений рівень домагань) та уникнення невдач (знижений рівень домагань).

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Досліджуючи поведінкову сферу особистості підлітків, ми намагались максимально дистанціюватись від суб'єктивних самооцінювальних тестів та опитувальників, результати яких можуть бути спотворені внаслідок активації захисних механізмів психіки, а також свідомого, або неусвідомленого прагнення респондентів давати соціально-бажані відповіді. Саме тому, основними методами, що були використані на даному етапі дослідження стали проєктивні (що дозволяють мінімізувати вплив когнітивних тенденцій та конструктів на результати дослідження) та експеріментальні (котрі базуються на реальному досвіді та життєвих подіях досліджуваних).

Першим етапом дослідження поведінкової сфери респондентів стало визначення рівня їх домагань у діяльності. З цією метою було застосовано методику вивчення рівня домагань Ф. Хоппе – об'єктивний поведінковий тест, який своєю практичністю та експеріментальною спрямованістю відрізняється від інших психодіагностичних інструментів. Саме орієнтація процедури даного тесту на виконання практичних завдань та необхідність фіксації об'єктивних поведінкових реакцій, стали причиною його включення до загальної програми нашого дослідження. При цьому було

виокремлено чотири рівня домагань: 1) реалістично завищений (досліджуваний проявляє схильність обирати завдання підвищеної складності, але вирішує їх переважно успішно); 2) нереалістично завищений (досліджуваний проявляє схильність обирати завдання підвищеної складності, але вирішує їх переважно неуспішно); 3) нереалістично знижений (досліджуваний проявляє схильність обирати прості завдання та вирішує їх без жодних зусиль); 4) реалістично знижений (досліджуваний проявляє схильність обирати прості завдання, але має труднощі і з їх вирішенням).

Діагностика схильності особистості до вибору певних поведінкових стратегій відбувалась з використанням методу контент-аналізу створених респондентами текстів. Досліджуваним було представлено початок історії, в якій герой потрапляє у складні життєві обставини та запропоновано продовжити її та запропонувати свої варіанти подолання цих труднощів. При цьому ми припустили, що максимально повно та деталізовано респонденти будуть описувати саме ті поведінкові стратегії, які є найбільш характерними для них самих, а, відповідно, результати, отримані в ході такої роботи являтимуть собою проєктивний матеріал. Для подальшої обробки та інтерпретації отриманих даних було виокремлено п'ять категорій контент-аналізу: 1) активні, агресивні дії; 2) інтелектуалізація; 3) пошук альтернатив; 4) пошук соціальної підтримки; 5) уникання.

Наступний метод дослідження поведінкової сфери – біографічний – було обрано, оскільки збір фактичних даних про життєві обставини досліджуваного дозволяє максимально уніфікувати отримані результати. За допомогою біографічного методу визначались об'єктивні досягнення респондентів. При цьому до об'єктивних досягнень відносились такі параметри, як: академічна успішність, досягнення у спорті, досягнення в інших видах позашкільної активності. За кожним з цих параметрів фіксувався один з трьох рівнів: високий, середній, низький (відсутність очевидних досягнень).

У дослідженні взяли участь 195 осіб віком від 13 до 16 років ($M=14,5$ р.; $SD=1,5$ р.), серед яких 103 дівчинки та 92 хлопця. Всі вони є учнями закладів загальної середньої освіти Києва, Харкова, Одеси та інших міст.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Обробка результатів дослідження поведінкової сфери з використанням двостороннього множинного регресійного аналізу дозволила виявити низку статистично значимих закономірностей, які пояснюють загальну логіку становлення поведінкових проявів підлітків

(див. табл. 1–4). Зокрема, було визначено детермінанти прояву кожної з п'яти поведінкових стратегій. Так, в результаті аналізу взаємозв'язку поведінкових стратегій з рівнем домагань та досягненнями підлітків (табл. 1), було виявлено негативний зв'язок між стратегією «активні, агресивні дії» та досягненнями середнього рівня. Таким чином, реалізація відповідної стратегії відбувається у випадку наявності високих досягнень і тоді агресивна активність стає експансивною та призводить до нових звершень. З іншого боку, вона може приймати форму відповіді на поразку і тоді агресивність стає природною захисною реакцією. Натомість, досягнення середнього рівня виключають можливість прояву даної поведінкової стратегії.

Схильність підлітків до вибору стратегії «пошук альтернатив» пов'язаний з обґрунтовано низьким рівнем домагань. Тобто, не маючи визначних успіхів у діяльності, а також прагнення їх досягати, підлітки демонструють тенденцію до відмови від діяльності, спрямованої безпосередньо на досягнення цілей, заміщуючи її альтернативними видами активності.

Таблиця 1

**Взаємозв'язок поведінкових стратегій
з рівнем домагань та досягненнями**

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Значущість
	B	SD			
Активні, агресивні дії					
(Константа)	1,316	0,106		12,443	0,000
Середні досягнення	-0,357	0,174	-0,093	-2,014	0,045
Пошук альтернатив					
(Константа)	0,060	0,013		4,517	0,000
Обґрунтовано низький р. д.	0,080	0,032	0,115	2,489	0,013
Пошук соціальної підтримки					
(Константа)	0,094	0,016		5,863	0,000
Необґрунтовано низький р. д.	0,104	0,038	0,125	2,709	0,007
Уникання					
(Константа)	1,148	0,021		6,943	0,000
Високі досягнення	-0,090	0,038	-0,110	-2,385	0,017

Очевидною є обумовленість стратегії «пошук соціальної підтримки» необґрунтовано низьким рівнем домагань. Зазначимо, що такий рівень домагань є індикатором зниженої самооцінки. При цьому суб'єкт стикається зі зневірою у власні сили та можливості і стає узалежненим від сторонньої допомоги у прийнятті рішень та досягненні цілей.

Логічним є також і негативний зв'язок між високими досягненнями та поведінковою стратегією «уникання». Його сутність цілком узгоджується з теорією навченої безпорадності (Abrahamson, Seligman & Teasdale, 1978) та полягає у тому, що стикнувшись у житті з неодноразовими невдачами та відсутністю високих досягнень у будь-якій сфері, особа зневірюється у своїх силах та намагається уникати будь-яких активностей, щоб не наражати себе на небезпеку зазнати невдачу.

Таким чином, логіка зв'язків поведінкових стратегій з іншими складовими поведінкової сфери особистості підлітків видається достатньо передбачуваною. Водночас одна з 5 стратегій, а саме «інтелектуалізація» залишилась не включеною у представлену систему закономірностей. Це дозволило нам припустити, що її прояв обумовлюється певними чинниками, які належать до іншої сфери особистості: когнітивної, або афективної. Перевірка відповідної гіпотези засвідчила, що прояв стратегії «інтелектуалізація» виключений за наявності у підлітка дисфункційних когнітивних схем самопожертви та покинутості (табл. 2). При цьому, відсутність статистично значимих позитивних зв'язків з іншими схемами свідчить, що зазначена стратегія поведінки притаманна, передусім, підліткам, які не мають явно виражених дисфункційних схем, а, відповідно, становлення когнітивної сфери яких є відносно гармонійним.

Таблиця 2

Взаємозв'язок поведінкової стратегії «інтелектуалізація» з когнітивними та афективними проявами особистості

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Значущість
	B	SD	Бета		
(Константа)	0,2622	0,138		4,512	0,000
Самопожертва	-0,041	0,020	-0,098	-2,122	0,034
Покинутість	-0,028	0,013	-0,097	-2,080	0,038
Тривожність	0,033	0,015	0,104	2,219	0,027
Презирство	-0,020	0,010	-0,094	-2,046	0,041

Водночас, схильність до інтелектуалізації обумовлюється підвищеною

тривожністю та виключається в осіб, яким притаманна емоційна модальність «презирство». Тобто підлітки з підвищеною тривожністю проявляють схильність до детального аналізу життєвих ситуацій, який передують прийняттю відповідальних рішень та початку будь-яких специфічних активностей, що цілком відповідає загальним механізмам роботи тривоги.

Отже, стратегія «інтелектуалізація», будучи безпосередньо пов'язаною з мисленнєвою діяльністю, не має детермінант серед інших складових поведінкової сфери особистості. Натомість вона обумовлюється окремими рисами та характеристиками, що належать до когнітивної та афективної сфер.

Дослідження взаємозв'язку об'єктивних досягнень з поведінковими стратегіями та домаганнями дозволило виокремити детермінанти двох рівнів досягнень: високого та середнього (табл. 3).

Таблиця 3

Взаємозв'язок об'єктивних досягнень з поведінковими стратегіями та рівнем домагань

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Значущість
	B	SD			
Високі					
(Константа)	0,292	0,024		12,357	0,000
Уникання	-0,134	0,056	-0,110	-2,385	0,017
Середні					
(Константа)	0,336	0,024		13,766	0,000
Необґрунтовано низький	0,183	0,058	0,144	3,123	0,002
Уникання	-0,137	0,058	-0,109	-2,375	0,018

Високі домагання властиві особам, які утримуються від стратегії «уникання». Тобто лише відмова від уникання активностей та пов'язаних з ними ризиків дозволяє підліткам досягти об'єктивно високих результатів у різних видах діяльності. Зазначимо, що стратегія «уникання» виключає також можливість досягнень середнього рівня. Таким чином, можемо зробити послідовний висновок, що вибір даної стратегії поведінки призводить до загальної неуспішності в діяльності та низького рівня її результатів.

Водночас, середні досягнення обумовлюються необґрунтовано низьким рівнем домагань, що є цілком очікуваним, оскільки низький рівень домагань

не дозволяє суб'єкту формулювати амбітні цілі та вдаватись до діяльності, спрямованої на їх досягнення. З іншого боку, те, що низький рівень домагань є необґрунтованим, свідчить про розвинені на достатньому рівні здібності особи та її загальну здатність досягати успіху. Відповідно, таке поєднання реальних можливостей підлітка та їх відображення в його свідомості визначає переважання досягнень саме середнього рівня.

Третім аспектом поведінкової сфери підлітків є рівень їх домагань. Результати дослідження цього психологічного утворення дозволяють говорити про його обумовленість як поведінковими стратегіями, так і об'єктивними досягненнями (табл. 4).

Таблиця 4

**Взаємозв'язок рівня домагань
з поведінковими стратегіями та об'єктивними досягненнями**

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Значущість
	B	SD			
Необґрунтовано високий					
(Константа)	0,278	0,021		12,959	0,000
Пошук соціальної підтримки	-0,163	0,064	-0,117	-2,538	0,011
Середні досягнення	-0,099	0,042	-0,109	-2,364	0,018
Обґрунтовано низький					
(Константа)	0,158	0,018		8,761	0,000
Пошук альтернатив	0,166	0,067	0,115	2,489	0,013
Необґрунтовано низький					
(Константа)	0,133	0,022		6,047	0,000
Середні досягнення	0,113	0,036	0,144	3,123	0,002
Пошук соціальної підтримки	0,153	0,055	0,127	2,786	0,006

Зокрема, обґрунтовано низький рівень домагань властивий суб'єктам, чиєю провідною поведінковою стратегією є «пошук альтернатив». Відповідно, об'єктивно оцінюючи власні здібності та розуміючи свої обмеження, такі підлітки проявляють схильність до відмови від активної діяльності, віддаючи перевагу вибору тих стратегій досягнення цілей, які потребують найменших витрат енергії.

З іншого боку, прояв необґрунтовано високого рівня домагань

виключається у разі переважання в індивіда поведінкової стратегії «пошук соціальної підтримки» та об'єктивних досягнень середнього рівня. Тобто особи, які оцінюють свої здібності та можливості як непересічні, не схильні звертатись по допомогу та підтримку, розраховуючи виключно на власні ресурси. При цьому, остаточний рівень їх досягнень стає або високим, або низьким, що є більш вірогідним, зважаючи на логіку формування необґрунтовано високого рівня домагань.

Варті уваги також детермінанти прояву в підлітків необґрунтовано низького рівня домагань, які є діаметрально протилежними наведеним вище. Так, необґрунтовано низькі домагання властиві особам, які демонструють середній рівень досягнень та чиєю провідною стратегією є «пошук соціальної підтримки». Отже, ключовою характеристикою рівня домагань є не його кількісна представленість (власне рівень), а співвіднесеність з реальністю, тобто об'єктивність та критичність суб'єкта, що визначає його формування.

Узагальнення та систематизація взаємозв'язків між складовими поведінкової сфери (див. рис.) особистості дозволяє зробити наступні висновки.

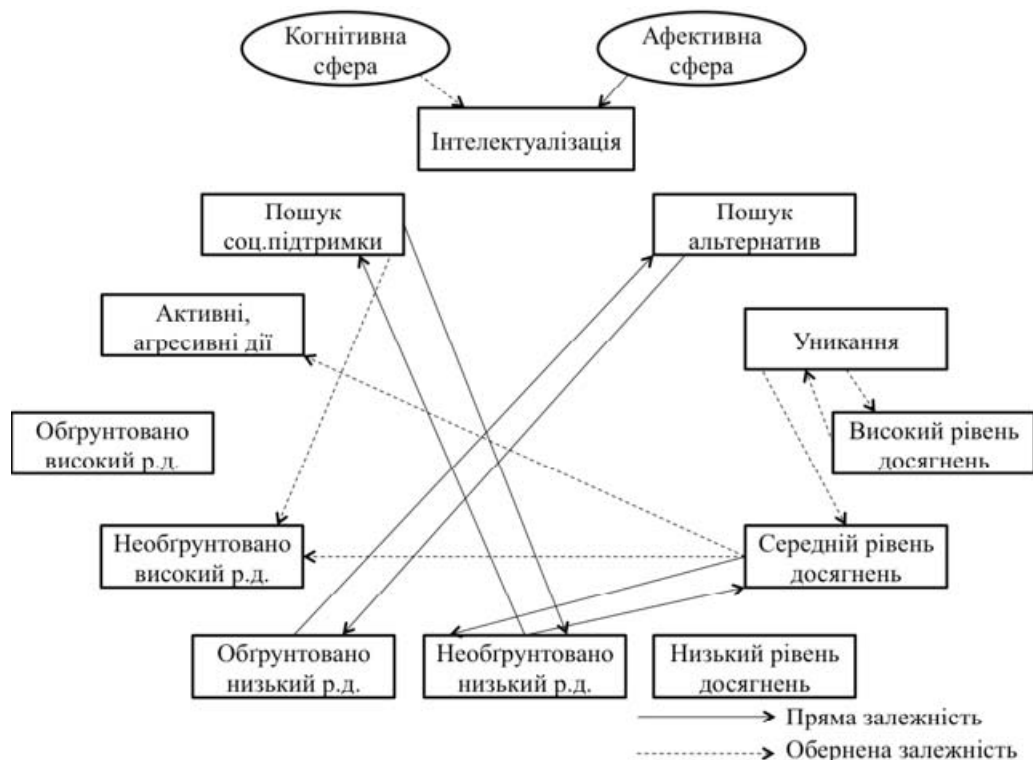

Рис. Система взаємозв'язків між компонентами поведінкової сфери

По-перше, переважна більшість виявлених зв'язків є двосторонніми, тобто одні прояви не лише обумовлюються вираженістю інших, а й самі

обумовлюють їх прояв. При цьому характер зв'язку (прямий, або обернений) також залишається сталим. Це дозволяє говорити про інтрадетермінованість поведінкових компонентів, а, відповідно, і про їх компенсаторність.

По-друге, по одному компоненту з кожної групи виявились не включеними до загальної системи взаємозв'язків всередині сфери. Серед поведінкових стратегій таким компонентом стала «інтелектуалізація», серед рівнів домагань – обґрунтовано високий, а серед рівнів об'єктивних досягнень – низький. Аналіз таких закономірностей дозволив нам припустити обумовленість даних проявів якостями, які належать до інших сфер. Таким чином було визначено обумовленість прояву поведінкової стратегії «інтелектуалізація» когнітивними та афективними особливостями підлітків. Це підтверджує наявність взаємозв'язків не лише всередині кожної сфери, але і між окремими складовими різних сфер.

Таким чином, статистичний аналіз результатів емпіричного дослідження засвідчив наявність численних одно- та двосторонніх зв'язків між компонентами когнітивної та поведінкової сфери. Серед компонентів афективної сфери таких зв'язків було виявлено недостатньо для формулювання генералізованих висновків. Отже, перша статистична гіпотеза емпіричного дослідження була підтверджена частково.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Узагальнено та систематизовано особливості взаємних залежностей між складовими поведінкової сфери. З'ясовано, що переважна більшість зв'язків є двосторонніми, тобто одні прояви не лише обумовлюються вираженістю інших, але й самі обумовлюють їх вияв. При цьому характер зв'язку (прямий, або обернений) також залишається сталим. Це дозволяє говорити про інтрадетермінованість поведінкових компонентів, а, відповідно і про їх компенсаторність.

Водночас, по одному компоненту з кожної групи ознак виявились не включеними до загальної системи взаємозв'язків всередині сфери. Серед поведінкових стратегій таким компонентом стала «інтелектуалізація», серед рівнів домагань – обґрунтовано високий, а серед рівнів об'єктивних досягнень – низький. Аналіз виявлених закономірностей дозволив припустити обумовленість даних проявів якостями, які належать до інших сфер. Таким чином було визначено обумовленість прояву поведінкової стратегії «інтелектуалізація» когнітивними та афективними особливостями підлітків. Це підтвердило наявність взаємозв'язків не лише

всередині кожної сфери, але і між окремими складовими різних сфер. Таким чином, перспективи подальших досліджень полягають в детальному вивченні та аналізі взаємозв'язків між окремими проявами когнітивної, поведінкової та афективної сфер.

Виявлені ж на даному етапі взаємозв'язки мають значення як для психологічної діагностики, так і для психопрактичної діяльності, оскільки з одного боку дозволяють передбачити певні особливості когнітивної, афективної та поведінкової сфери на основі наявності інших їх проявів, а з іншого – забезпечують можливості використання компенсаторних механізмів в межах психологічної профілактики та коригування.

Перспективи подальших досліджень у цій сфері полягають у практико-орієнтованому дослідженні способів і стратегій цілеспрямованого психологічного впливу на поведінку підлітків з метою гармонізації процесу їх особистісного становлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] A. Ellis, *Rational Emotive Behaviour Therapy: It Works for Me – It Can Work for You*. New York, USA: Prometheus Books, 2009.
- [2] C. Martell, S. Dimidjian, R. Herman-Dunn, *Behavioral activation for depression: a clinician's guide*. New York, USA: The Guilford Press, 2013.
- [3] J. Silk, L. Steinberg, A. Morris, «Adolescents' emotion regulation in daily life: links to depressive symptoms and problem behavior», *Child Development*, No 74(6), p. 1869–1880, 2003.
- [4] Р. Павлевків, Н. Корчакова, В. Безлюдна, «Проблема просоціального розвитку особистості у структурі освітнього контенту», *Психологія: реальність і перспективи*, Вип. 15, с. 126–134, 2020.
- [5] E. Telzer, D. Goldenberg, A. Fuligni, A. Galván, M. Lieberman, «Adolescents' emotional competence is associated with parents' neural sensitivity to emotions», *Frontiers in Human Neuroscience*, No 8, p. 558–568, 2014.
- [6] N. F. Kahn, «Optimizing Adolescent Health Behavior Programs», *Journal of Youth Development*, No 15(3), p. 74–85, 2020.
- [7] О. О. Литвиненко, «Взаємозв'язок когніцій та емоцій підлітків у контексті їх особистісного становлення», *Психологічний часопис*, Т. 6, № 4, с. 159–168, 2020.
- [8] D. Westbrook, H. Kennerley, J. Kirk, *An Introduction to Cognitive Behavioural Therapy*. London, England: Sage Publications, 2007.
- [9] B. Weiner, «An attributional theory of achievement motivation and emotion», *Psychological Review*, 92 (4), p. 548–573, 1985.

- [10] К. Левин, *Теория поля в социальных науках*. Москва, Россия: Речь, 2016.
- [11] Т. Dembo, «Thoughts on qualitative determinants in psychology: a methodological study», *Journal of Russian and East-European Psychology*, No 31, p. 15–70, 1993.
- [12] Р. Фрейджер, *Теории личности и личностный рост*. Москва, Россия, 2014.

SPECIFICS OF ADOLESCENTS' BEHAVIORAL MANIFESTATIONS IN THE CONTEXT OF THEIR PERSONAL FORMATION

Olena Lytvynenko,
Ph.D. in Psychology,
Associate Professor of the Chair of Practical Psychology
Borys Grinchenko University of Kyiv.
Kyiv, Ukraine.
[ORCID iD: https://orcid.org/0000-0003-2152-7285](https://orcid.org/0000-0003-2152-7285)
o.lytvynenko@kubg.edu.ua

Abstract. Personal formation is a process of individual's socialization and development of specific traits and manifestations, which, begins on the early stages of ontogenesis and continues throughout the whole life. However, some periods are particularly important in this process. One of such periods is adolescence, which is the period of active development and internal conflicts, desire for independence and fear of responsibility, development of strategies for interpersonal interactions and search for one's own self. This age period is associated with dreams of the future, setting the goals, reorganizing the structure of relationships with peers, teachers, and parents. Exactly in adolescence there are formed numerous traits and features, including typical behavioural patterns and strategies. The article presents the results of a study of peculiarities and specifics of the behavioural sphere of adolescents' personality. With this aim there were analysed individual behavioural manifestation of adolescents, determined the nature and intensity of relationships between the presented variables, systematized statistical regularities and on their basis there were made theoretical generalizations about the specificity of behavioural manifestations of adolescents in the context of their personal formation. The obtained empirical data are presented, proving the existence of direct bilateral relationships between individual manifestations of the behavioural sphere in the context of adolescents' personal formation. At the same time, the nature of the connections (direct

or reverse) also remains constant. This allows to talk about the intradetermination of behavioural components, and, accordingly, about their compensatory nature. Furthermore, there was proved the mutual dependence of the individual components of behavioural sphere of adolescents' personalities. Consequently, typical behavioural strategies of adolescents are determined by their level of demands and determine the nature of objective achievements. The article may be interesting for specialists working in the field of age psychology, practical psychologists and psychotherapists, teachers and all practitioners whose profession provides active interaction with adolescents.

Keywords: behaviour; behavioural strategies; ambition level; adolescence; personal formation.

СПЕЦИФИКА ПОВЕДЕНЧЕСКИХ ПРОЯВЛЕНИЙ ПОДРОСТКОВ В КОНТЕКСТЕ ИХ ЛИЧНОСТНОГО СТАНОВЛЕНИЯ

Литвиненко Елена Александровна,
кандидат психологических наук,
доцент кафедры практической психологии
Киевского университета имени Бориса Гринченко.
Киев, Украина.
[ORCID iD: https://orcid.org/0000-0003-2152-7285](https://orcid.org/0000-0003-2152-7285)
o.lytvynenko@kubg.edu.ua

Аннотация. Личностное становление – это процесс социализации индивида и формирования специфических черт и проявлений, который, начавшись на ранних этапах онтогенеза, продолжается на в течении всей жизни. Однако отдельные периоды отличаются особенной активацией данного процесса. Одним из таких периодов является подростковый возраст – этап активного развития и внутренних конфликтов, желания самостоятельности и страха перед ответственностью, разработки стратегий взаимодействия с окружающими и поиска собственного «Я». Этот возрастной период связан с мечтами о будущем, постановкой собственных целей, реорганизацией структуры взаимоотношений со сверстниками, учителями, родителями. Именно в подростковости происходит формирование многочисленных новообразований среди которых, в частности, типичные поведенческие паттерны и стратегии. В статье представлены результаты исследования особенностей и специфики поведенческой сферы личности подростков, в рамках которого были

проанализированы отдельные поведенческие проявления подростков, определен характер и интенсивность взаимосвязей между представленными переменными, систематизированы обнаружены статистические закономерности и на их основе осуществлены теоретические обобщения, о специфике поведенческих проявлений подростков в контексте их личностного становления. Приведены полученные эмпирические данные, доказывающие наличие непосредственных двусторонних взаимосвязей между отдельными проявлениями поведенческой сферы в контексте личностного становления подростков. При этом характер связей (прямой или обратный) также остается постоянным. Это позволяет говорить о интрадетерминированности поведенческих компонентов, а соответственно и об их компенсаторности. Доказано взаимную обусловленность отдельных составляющих поведенческой сферы личности подростков. Следовательно, типичные стратегии поведения подростков обуславливаются присущим им уровнем притязаний и определяют характер объективных достижений. Статья может представлять интерес для специалистов в области психологии развития, практических психологов и психотерапевтов, педагогов и всех практиков, сфера деятельности которых предполагает активное взаимодействие с подростками.

Ключевые слова: поведение; поведенческие стратегии; уровень притязаний; подростковый возраст; личностное становление.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] A. Ellis, Rational Emotive Behaviour Therapy: It Works for Me – It Can Work for You. New York, USA: Prometheus Books, 2009.
- [2] C. Martell, S. Dimidjian, R. Herman-Dunn, Behavioral activation for depression: a clinician's guide. New York, USA: The Guilford Press, 2013.
- [3] J. Silk, L. Steinberg, A. Morris, «Adolescents' emotion regulation in daily life: links to depressive symptoms and problem behavior», Child Development, No 74(6), p. 1869–1880, 2003.
- [4] R. Pavlevkiv, N. Korchakova, V. Bezliudna, «Problema prosotsialnoho rozvytku osobystosti u strukturі osvithnoho kontentu», Psykholohiia: realnist i perspektyvy, Vyp. 15, s. 126–134, 2020.
- [5] E. Telzer, D. Goldenberg, A. Fuligni, A. Galván, M. Lieberman, «Adolescents' emotional competence is associated with parents' neural sensitivity to emotions», Frontiers in Human Neuroscience, No 8, p. 558–568, 2014.
- [6] N. F. Kahn, «Optimizing Adolescent Health Behavior Programs», Journal of

Youth Development, No 15(3), p. 74–85, 2020.

- [7] O. O. Lytvynenko, «Vzaiemozviazok kohnitsii ta emotsii pidlitkiv u konteksti yikh osobystisnoho stanovlennia», Psykholohichniy chasopys, T. 6, № 4, s. 159–168, 2020.
- [8] D. Westbrook, H. Kennerley, J. Kirk, An Introduction to Cognitive Behavioural Therapy. London, England: Sage Publications, 2007.
- [9] B. Weiner, «An attributional theory of achievement motivation and emotion», Psychological Review, 92 (4), p. 548–573, 1985.
- [10] K. Levin, Teoriya polya v social'nyh naukah. Moskva, Rossiya: Rech', 2016.
- [11] T. Dembo, «Thoughts on qualitative determinants in psychology: a methodological study», Journal of Russian and East-European Psychology, No 31, p. 15–70, 1993.
- [12] R. Frejdzher, Teorii lichnosti i lichnostnyj rost. Moskva, Rossiya, 2014.

*Стаття надійшла до редакції
03 березня 2021 року*

DOI [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-41-58](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-41-58)
УДК 159.923

Меленчук Наталя Іванівна,
кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри загальної
та диференціальної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».
Одеса, Україна.
ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-4749-6889>
Natmelenchuk0808@gmail.com

Шудра Анна Андріївна,
здобувачка другої вищої освіти
Відділення перепідготовки фахівців
за магістерською програмою із психології,
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».
Одеса, Україна.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0830-5613>
sklanny@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ НАРЦИСИЧНИХ ПРОЯВІВ ОСОБИСТОСТІ У ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ ЛОКУСУ КОНТРОЛЮ

Анотація. У статті представлено результати теоретико-емпіричного дослідження, спрямованого на вивчення показників нарцисичної регуляції у людей з екстернальним та інтернальним типом локусу контролю. Для діагностики інтернального та екстернального типу поведінки використовувалась методика «Опитувальник рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера. Вивчення проявів нарцисичної регуляції особистості було здійснено за допомогою «Тесту оцінки нарцисизму» в адаптації В. Віда, Н. Залуцької, А. Вукс. Наведено результати кореляційного аналізу між показниками системи нарцисичної регуляції та рівню суб'єктивного контролю. Виявлена наявність переважно від'ємних значимих кореляційних зв'язків між більшістю показників системи нарцисичної регуляції та показниками локусу контролю. Розглянуто профілі показників нарцисизму в групах осіб з екстернальним і інтернальним локусом контролю. Встановлено, що існують певні розбіжності в проявах нарцисичної регуляції у представників групи осіб з різним типом локусом контролю. Нарцисична регуляція особистості в цій роботі

розглядається як підтримка афективної рівноваги щодо почуттів внутрішньої стабільності, впевненості в собі і гарного самопочуття, власної цінності, тобто щодо почуття самого себе, або власного Self. За допомогою кореляційного аналізу емпірично підтверджено взаємозв'язок між показниками локусу контролю та функціонуванням системи нарцисичної регуляції. Виявлено, що показник інтернальності (I) від'ємно пов'язаний з такими показниками нарцисичної регуляції, як: безсильне Self (БС), незначне Self (НС), негативне тілесне Self (НГТ), симбіотичний захист Self (СЗ), нарцисична вигода від хвороби (НВХ), загальний показник нарцисизму (ЗП). Показник екстернальності (E) встановив значимий додатний зв'язок лише з показником нарцисичної вигоди від хвороби (НВХ). Застосування якісного аналізу виявило, що представникам групи осіб з екстернальним типом локусом контролю більш властивий нарцисизм ніж представникам групи осіб з інтернальним типом локусом контролю. «Екстернальним» особистостям властиве безсильне Self, вони суб'єктивно сприймають крихкість своєї особистості; схильні до втрати адекватного контролю емоцій і спонукань над деструктивними мотивами; уникають конфронтації зі своїм неуспіхом і покладають відповідальність за це на своє тілесне Self. У свою чергу, «інтернальним» особистостям характерне більш сильне Self, зберігання своєї самоорганізації і саморегуляції поведінки у разі відчуження інтенсивного страху; реалістичне почуття власного безсилля; установка на реалізацію своїх особистісних ресурсів всупереч можливих труднощів, очікування на позитивне звернення до себе оточуючих, автономність, впевненість у собі.

Ключові слова: нарцисизм; інтернальність; екстернальність; кількісний аналіз; якісний аналіз.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. За думкою багатьох психологів, наш час є «епохою нарцисизму». Стрімкі соціальні зміни останніх років, розвиток комунікаційних технологій, соціальних мереж, транслявання культу успіху та споживання провокує людей на постійне прагнення до успіху та перфекціонізм. Тобто культура та середовище, в яких існує сучасна людина все більше впливає на розвиток та посилення нарцисичних тенденцій, коли особистість оцінюється зовнішніми матеріальними досягненнями, а усвідомлення себе, своїх цінностей та власної індивідуальності

знецінюється.

Хоча поняття нарцисизм в даний час є доволі популярним та часто використовуваним терміном, в науці немає консенсусу у поглядах на його природу, поняття, механізми та джерела формування. Також немає єдності позицій щодо того чи є нарцисизм патологічним явищем, чи можливий його прояв у здоровій формі. Так, вважається, що нарцисичні способи регуляції мають значення для всіх людей в тій мірі, в якій вони забезпечують психічне здоров'я особистості та підтримують нарцисизм людини на оптимальному рівні через здатність адекватно оцінювати свої можливості, реалізовувати свій потенціал, оцінювати свої помилки та виносити відповідні уроки без почуття провини та самобичування, тим самим розкриваючи свою особистість.

Можливість досягнення людиною успіху в тій чи іншій сфері залежить від того чи приписує вона свої успіхи зовнішнім факторам або своїм власним здібностям та старанням. Залежно від того, кому чи чому людина приписує свої успіхи чи невдачі, в психології виділяють два типи локусу контролю: інтернальний, коли особа інтерпретує події як результат власних дій, та екстернальний – коли події, що відбуваються, є результатом зовнішніх сил.

Враховуючи зазначене та зважаючи на значну соціальну значущість проблеми нарцисизму у співвідношенні з рівнем суб'єктивного контролю, було обрано дану тему дослідження.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою дослідження є виявлення особливостей функціонування системи нарцисичної регуляції в осіб з різним типом суб'єктивного контролю.

Виходячи з цього, основними **завданнями** дослідження є:

- на основі теоретико-методологічного аналізу наукових джерел уточнити сутність таких феноменів, як «нарцисизм», «нарцисична регуляція», «локус контролю»; визначити особливості взаємозв'язків показників нарцисизму і локусу контролю;
- розробити програму емпіричного дослідження, підібрати комплекс психодіагностичних методик, спрямований на діагностику показників психологічних явищ, які вивчаються;
- провести емпіричне дослідження, здійснити статистичну обробку отриманих результатів;
- емпірично визначити характер співвідношень показників нарцисизму і локусу контролю авантюристів;

- дослідити специфіку нарцисизму в осіб з різним типом локусу контролю.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Концепція нарцисизму розглядалася та вивчалася такими дослідниками, як: К. Абрахам, А. Балінт, М. Балінт, А. Бейтмен, Д. Віннікот, Дж. Габбард, А. Голберг, С. Гроссман, Ф.-В. Денеке, І. Плакун, О. Кернберг, М. Кляйн, Т. Міллон, Н. Клепікова, Х. Кохут, С. Лепендорф, А. Лоуен, Н. Мак-Вільямс, Т. Рабін, М. Стоун, Р. Фейрбейрн, Х. Хензелер, Б. Хільгеншток, Д. Хломова, Дж. Холмс, Р. Шамшикова та ін.

Першим, хто ввів поняття «нарцисизм» в психоаналітичному підході був З. Фройд, який розумів нарцисизм, як специфічний стан людини, коли вона концентрує увагу повністю на собі. Дане поняття розглядалося Фройдом як особистісний і як клінічний феномен. У той же час, Фройд розглядав його як обов'язковий етап розвитку особистості і вважав, що здоровий нарцисизм є необхідною умовою нормального розвитку дитини [9].

Такі дослідники, як Х. Кохут і О. Кернберг, наполягали на тому, що для забезпечення нормального розвитку дитини, батьки повинні задовольняти її нарцисичні потреби, а саме: потребу у власній значимості, в ідеальних батьках, у знаходженні схожості між дитиною і значимими дорослими. На думку дослідників, у разі ігнорування зазначених потреб або у разі їх надмірного стимулювання може розвинутиися нарцисична уразливість[10].

На даний час виділяють нормальний, або здоровий чи дорослий нарцисизм, та його негативний аспект – патологічний нарцисизм. Так, за Н. Мак-Вільямс, патологічний нарцисизм являє собою ситуацію, за якої підтримання власної самоповаги потребує постійного підтвердження ззовні. Таким людям властива стійка та схована нарцисична потреба. Нарцисизм може проявлятися в різноманітних формах. Це може бути переоцінка себе, маніпулювання, засудження інших, низький рівень емпатії та відчуженість. Такі люди потребують постійної уваги та захоплення, вони постійно стурбовані тим, як вони сприймаються іншими. Для нарцисизму характерні фантазії про власну велич та необмежений успіх [3].

Здоровий нарцисизм розглядається як універсальна та специфічна система саморегуляції, яка спрямована на захист, заповнення та збереження структурної цілісності, тимчасової стабільності та позитивно-

афективного забарвлення уявлення особистості про себе. Тобто оптимальний нарцисизм – це гармонійний та інтегрований стан цілісності, який сприймається як ідеальний стан цілісного самопочуття і впевненості у собі і виявляється як орієнтоване на себе та інших сприйняття реальності [8].

Теоретичний аналіз літератури показує, що нарцисизм пов'язаний з труднощами ідентифікації емоцій, з дефіцитом емпатії; з вираженою демонстративністю; упевненістю в перевазі над оточуючими, потребою завжди перебувати в центрі уваги, експлуатацією в міжособистісних стосунках; зухвалою, нахабною поведінкою, себелюбством, самовпевненістю; егоїстичністю, агресивністю, недобррозичливістю, ворожістю [4], [5], [11], [12], [14] тощо.

Враховуючи зазначене, ми припустили, що особливості прояву неклінічного нарцисизму обумовлені різним типом локусу контролю.

Поняття локусу контролю, тобто засобів, за допомогою яких люди атрибуують причинність і відповідальність за результати своєї й чужої діяльності була запропонована в 1960-х роках Дж. Роттером [13].

Так, виділяють інтернальний та екстернальний типи локусу контролю. Інтернальний тип внутрішнього контролю свідчить про схильність особистості брати на себе відповідальність; екстернальний тип, навпаки, притаманний людині, яка переносить відповідальність за те, що відбулось, на якісь зовнішні обставини [2].

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

В емпіричному дослідженні приймали участь 72 особи у віці від 24 до 45 років (магістри Відділення перепідготовки фахівців за магістерською програмою із психології Державного закладу «Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського», м. Одеса).

Вивчення проявів нарцисичної регуляції було здійснено за допомогою «Тест оцінки нарцисизму» – клініко-психологічної тестової методики, яка розроблена F.-W. Deneke та B. Hilgenstock і адаптована В. Відом, Н. Залуцькою і А. Вукс. Автори методики нарцисичну регуляцію розуміють як підтримку афективної рівноваги щодо почуттів внутрішньої стабільності, впевненості в собі і гарного самопочуття, власної цінності, тобто щодо почуття самого себе, або власного Self. При цьому Self-система розуміється як організована система світу людини, в центрі якої стоїть її власна особистість. Всі елементи, що утворюють систему Self, комплексно організовані і пов'язані один з одним. Зміни в її частинах неможливі без того, щоб одночасно всі елементи і вся система в цілому не змінилася [1].

Зазначена методика призначена для вимірювання ступеня «сили Я» особистості у різних контингентів дорослого населення: здорових осіб, а також у хворих невротиками, розладами особистості, психосоматичними захворюваннями, у пацієнтів, які страждають психозами (поза гострої стадії). За її допомогою можна діагностувати такі показники нарцисичної регуляції особистості: безсильне Self; втрата контролю емоцій і спонукань; дереалізація, деперсоналізація; базисний потенціал надії; незначне Self; негативне тілесне Self; соціальна ізоляція; архаїчний відхід; грандіозне Self; прагнення до ідеального Self-об'єкту; спрага похвал і підтвердження; нарцисична лють; ідеал самодостатності; знецінювання об'єкта; ідеал цінностей; симбіотичний захист Self; іпохондричний захист від тривоги; нарцисична вигода від хвороби; загальний показник нарцисизму [1].

Для визначення екстернального або інтернального типу локусу контролю було використано «Опитувальник рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера [6, с. 415–420].

Статистична обробка даних проводилась з використанням комп'ютерної програми SPSS 21.0 for Windows. Застосовувався кількісний (кореляційний, t-критерій Ст'юдента) та якісний (метод «асів» і метод «профілів» [7]) аналізи даних.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Нами був проведений кореляційний між показниками екстернальності та інтернальності та показниками нарцисичної регуляції особистості, який допоміг встановити характер взаємозв'язків між цими показниками (див. табл. 1).

Аналіз табл. 1 свідчить про наявність здебільшого від'ємних значимих кореляційних зв'язків між показниками, що вивчаються. Так, показник інтернальності (І) встановив значимі від'ємні зв'язки з більшістю показників нарцисичної системи регуляції, а саме показниками: безсильне Self (БС), негативне тілесне Self (НТС), симбіотичний захист Self (СЗС), нарцисична вигода від хвороби (НВХ), загальний показник нарцисизму (ЗП) на 1% рівні, і з показниками втрата контролю емоцій і спонукань (ВК), дереалізація, деперсоналізація (ДД), незначне Self (НС), соціальна ізоляція (СІ), архаїчний відхід (АВ), прагнення до ідеального Self-об'єкту (ПІС), знецінювання об'єкта (ЗО) та іпохондричний захист від тривоги (ІЗТ) – на 5% рівні.

Таблиця 1

Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками нарцисичної регуляції і показниками локусу контролю

Показники локусу контролю	Показники нарцисичної регуляції						
	БС	ВК	ДД	НС	НТС	СІ	АВ
I	-357**	-275*	-272*	-293*	-398**	-283*	-289*
Показники локусу контролю	Показники нарцисичної регуляції						
	ПІС	ЗО	СЗС	ІЗТ	НВХ	ЗП	
I	-273*	-282*	-383**	-281*	-399**	-381**	
E					277*		

Примітка: 1) нулі та коми опущені; 2) позначення * – значущість зв'язку на рівні $p \leq 0.05$; 3) умовні позначення показників нарцисичної регуляції: БС – безсилне Self; ВК – втрата контролю емоцій і спонукань; ДД – дереалізація, деперсоналізація; НС – незначне Self; НТС – негативне тілесне Self; СІ – соціальна ізоляція; АВ – архаїчний відхід; ПІС – прагнення до ідеального Self-об'єкту; ЗО – знецінювання об'єкта; СЗС – симбіотичний захист Self; ІЗТ – іпохондричний захист від тривоги; НВХ – нарцисична вигода від хвороби; ЗП – загальний показник нарцисизму; 4) умовні позначення показників локусу контролю: I – інтернальність; E – екстернальність.

Що стосується показника екстернальності (E), то він виявив лише один значимий додатний зв'язок з показником нарцисичної системи регуляції – нарцисична вигода від хвороби (НВХ) на 5% рівні.

Отримані результати свідчать про те, що інтернальність супроводжується впевненістю в собі, незалежністю самооцінки від точки зору оточуючих, сильним Self, автономністю, відсутністю психологічної залежності від значущих осіб, реалістичним почуттям власного безсилля. В свою чергу, екстернальність характеризується повним запереченням можливого обмеження власної результативності захворюванням або фізичним дефектом.

Таким чином, за допомогою кореляційного аналізу емпірично підтверджено взаємозв'язок між показниками локусу контролю та функціонуванням системи нарцисичної регуляції.

У свою чергу, застосування якісного аналізу дозволило за допомогою методу «асів» згрупувати обстежених за певними ознаками (в даному випадку за ознакою локусу контролю). Так, в ході якісного аналізу було виділено 2 групи осіб: група осіб з екстернальним локусом контролю (E) у кількості 6 осіб та група осіб з інтернальним локусом контролю (I) також у

кількості 6 осіб. Задля вивчення особливостей нарцисичних проявів у представників зазначених груп осіб нами було використано метод «профілів».

На рис. надано профілі показників нарцисизму в групах осіб з екстернальним та інтернальним локусом контролю. На осі ОХ розміщені показники нарцисичної регуляції, на осі ОУ – їх значення, що виражені в процентилях. Середня лінія ряду проходить через 50-й перцентиль. Кожний профіль відображає середні значення відповідних показників представників виділених груп, що виражені в процентилях.

Візуальний аналіз побудованих профілів свідчить про певні розбіжності значень в структурі нарцисичної регуляції в кожній групі обстежених. Так, профіль групи «екстерналів» (група Е) розташований над середньою лінією ряду і знаходиться в просторі третього і четвертого кварталів розподілу (діапазон значень займає від 50 до 90 процентилей), що свідчить про високий рівень нарцисичних проявів в цій групі осіб. Профіль групи «інтерналів» (група І) розташований переважно у площині нижче середньої лінії ряду і знаходиться в просторі другого квартілю розподілу (діапазон значень міститься від 25 до 50 процентилей), що свідчить про слабкий вираз нарцисичних проявів в зазначеній групі осіб. Отже, порівняльний аналіз конфігурації профілів та їх розташування відносно середньої лінії ряду показує, що кожна група характеризується своєрідним кількісно-якісним сполученням показників, що вивчаються.

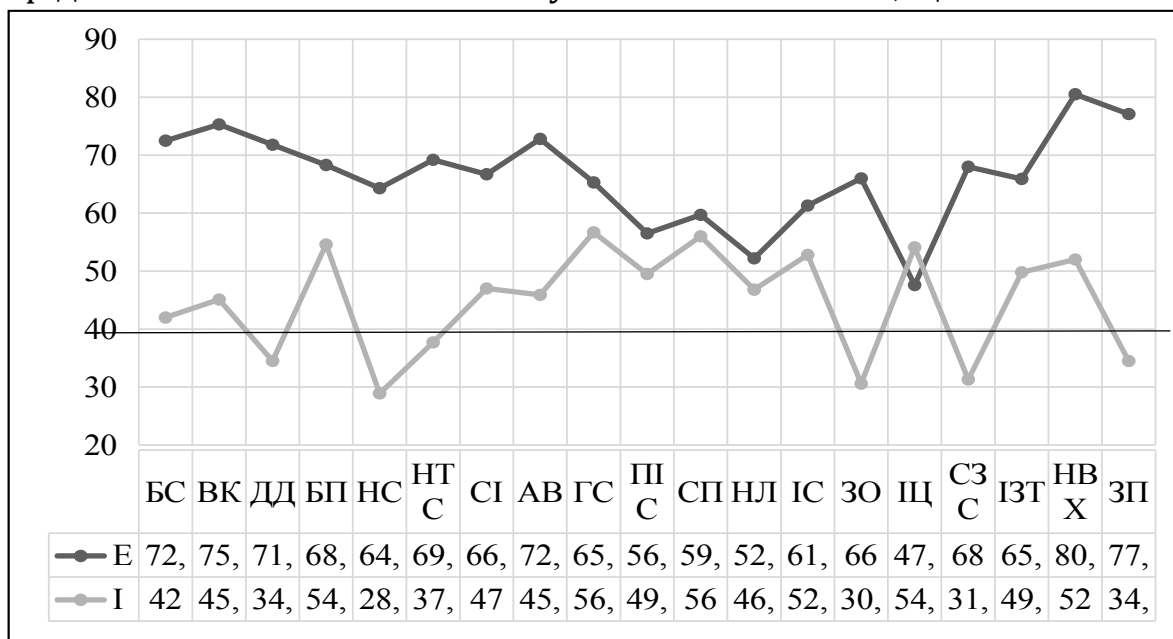

Рис. Профілі показників нарцисичної регуляції в групах осіб з екстернальним (Е) та інтернальним (І) типом локусом контролю

Примітка: умовні позначення показників нарцисизму: БС – безсильне Self; ВК – втрата контролю емоцій і спонукань; ДД – дереалізація, деперсоналізація; БП – базисний потенціал надії; НС – незначне Self; НТС – негативне тілесне Self; СІ – соціальна ізоляція; АВ – архаїчний відхід; ГС – грандіозне Self; ПІС – прагнення до ідеального Self-об’єкту; СП – спрага похвал і підтвердження; НЛ – нарцисична лютість; ІС – ідеал самодостатності; ЗО – знецінювання об’єкта; ІЦ – ідеал цінностей; СЗС – симбіотичний захист Self; ІЗТ – іпохондричний захист від тривоги; НВХ – нарцисична вигода від хвороби; ЗП – загальний показний нарцисизму.

Задля більш детального аналізу кожного профілю нами було здійснено ранжування показників нарцисичної регуляції за відхиленням від середньої лінії ряду (від збільшення абсолютного числа до меншого). Валентність вказує на відхилення від середньої лінії ряду до додатного чи до від’ємного полюсу. Результати ранжування надано у табл. 2.

Таблиця 2

Найбільш виражені показники кожного профілю за відхиленням значень від середньої лінії ряду

Ранг	Групи «екстерналів» та «інтерналів»	
	Група Е	Група І
1	НВХ ⁺ (нарцисична вигода від хвороби)	НС ⁻ (незначне Self)
2	ЗП ⁺ (загальний показник нарцисизму)	ЗО ⁻ (знецінювання об’єкта)
3	ВК ⁺ (втрата контролю емоцій і спонукань)	СЗС ⁻ (симбіотичний захист Self)
4	БС ⁺ (безсильне Self); АВ ⁺ (архаїчний відхід)	ДД ⁻ (дереалізація, деперсоналізація); ЗП ⁻ (загальний показник нарцисизму)

Примітка: показники надано у порядку зменшення абсолютних величин відхилення від середньої лінії ряду.

Спочатку спробуємо охарактеризувати особливості нарцисичної регуляції представникам групи осіб з екстернальним типом локусу контролю (група Е). Отже, серед найбільш виражених за значенням показників нарцисизму в групі «екстерналів» можна виокремити: НВХ⁺ (нарцисичну вигоду від хвороби), ЗП⁺ (загальний показник нарцисизму), ВК⁺ (втрату контролю емоцій і спонукань), БС⁺ (безсильне Self) і АВ⁺ (архаїчний відхід).

Це дозволяє вважати, що представники цієї групи осіб схильні до

фантазій такого змісту «я, власне, сам здоровий і продуктивний, це моє тіло відмовляє». Тим самим такі особи уникають конфронтації зі своїм неуспіхом. Вони покладають відповідальність за це на тілесне Self, яке і в цьому випадку об'єктно дистанціюється. Ці обстежені виявляють повне заперечення можливого обмеження власної результативності захворюванням або фізичним дефектом (НВХ⁺). Особам з екстернальним локусом контролю властива втрата адекватного контролю над деструктивними мотивами. В крайньому випадку можлива холонокровність і самовладання в будь-якій екстремальній ситуації, повне заперечення можливості тотальної невдачі і неприйняття негативної реакції на безвихідну ситуацію (ВК⁺). Ці обстежені суб'єктивно сприймають крихкість своєї особистості; схильні до депресивного переживання безглуздості, безцільності життя, внутрішньої порожнечі, безсилля, безперспективності, від яких особистість не може захиститися. Їм властива неконтрольована тривога, почуття самотності як прояв неможливості використовувати соціум для свого екзистенціального захисту. Представники цієї групи осіб у разі виникнення деструктивних спонукань можуть застосовувати агресію проти себе (БС⁺). Вони виявляють неконтрольоване наростання регресивних тенденцій з фантазіями єднання з природою і відходом від міжособистісних відносин. Регресія в цьому випадку має специфічну якість – це пошук об'єктів, які були б постійно доступними і готовими задовольняти. У крайньому виразі у таких осіб можна спостерігати нарцисичну фасадність, міф власної невтомності як одного з аспектів уявної бездоганності і грандіозності (АВ⁺).

Наразі дамо характеристику нарцисичної регуляції *групі осіб з інтернальним типом локусом контролю (група І)*. Домінуючими показниками нарцисизму в даній групі обстежених є: НС⁻ (незначне Self), ЗО⁻ (знецінювання об'єкта), СЗС⁻ (симбіотичний захист Self), ДД⁻ (дереалізація, деперсоналізація) і ЗП⁻ (загальний показник нарцисизму).

Це свідчать про те, що представників цієї групи осіб мало залежать від оцінки (зокрема негативної) оточуючими себе, від ефективності пристосовуваної поведінки в конкретних ситуаціях, своєї соціальної успішності. Вони не схильні до максимізації та катастрофізації негативної оцінки оточуючими. Слід зазначити, що такі особи в цілому допускають невдачу і завжди готові переглянути свою проблемно-вирішальну поведінку у зв'язку з цим. І, водночас, вони прагнуть зберегти базову впевненість в собі (НС⁻). «Інтерналі» схильні до мінімального знецінення оточуючих. Моральні норми, які прийняті в культурі, зазвичай стабільно і

безконфліктно інтегровані в суперего таких осіб, вони позитивно ставляться до пошуку ідеалів. Слід зазначити, що при цьому мінімізується значення критики з боку оточуючих і тенденції до відповідної агресії. Водночас, визнаючи оточуючих іноді небезпечними, особи з інтернальним локусом контролю не схильні до поширення цієї оцінки на всіх оточуючих і на всі ситуації, що дозволяє їм позитивно оцінювати соціальну картину в цілому. Їх сильне Self має широкі установки на позитивне звернення до себе оточуючих, маючи на увазі «заручитися підтримкою», а не «шукати милості у того, від якого залежиш» (30). Допускаючи можливість ділитися своїми почуттями з оточуючими, представники цієї групи осіб мало залежать від них в цьому відношенні. Вони не допускає повної психологічної залежності від значущих осіб, оточення, від чужої, навіть і авторитетної думки. Автономність в цьому відношенні дає їм можливість сказати «ні» в широких межах. Ці особи не схильні драматизувати недотримання вірності з боку значимого об'єкту, знаходячи при цьому опору в самому собі (СЗС). Для осіб з інтернальним локусом контролю в цілому не характерна деперсоналізований відтінок самосприйняття і дереалізований відтінок сприйняття навколишньої реальності. Їм не властиво за допомогою дисоціації і відщеплення дистанціюватися від загрозливих процесів в самому собі, щоб зберегти когерентність особистісної структури (ДД).

При аналізі профілів, насамперед, нас цікавили значимі відмінності в однойменних показниках нарцисичної регуляції. Задля встановлення ступеня достовірної значущості розбіжностей між цими показниками, нами було застосовано t-критерій Ст'юдента (див. табл. 3).

Таблиця 3

Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними показниками нарцисизму особистості у підвбірках, що порівнюються

Шкали нарцисизму	Значення t-критерію Ст'юдента	Шкали нарцисизму	Значення t-критерію Ст'юдента
1	2	3	4
БС	3,005*	СП	-0,346
ВК	2,146	НЛ	-0,17
ДД	4,057**	ІС	-0,027
БП	0,303	30	2,348
НС	3,967**	ІЦ	-2,054
НТС	4,778**	СЗС	2,941*

Продовження табл. 3

1	2	3	4
СІ	0,963	ІЗТ	0,703
АВ	1,133	НВХ	2,383
ГС	-0,074	ЗП	4,981**
ПІС	-0,118		

Примітка. Позначка ** свідчить про коефіцієнт кореляції на рівні $p \leq 0,01$; позначка * – $p \leq 0,05$.

Аналіз табл. 3 демонструє наявність значимих розбіжностей між такими однойменними показниками нарцисичної регуляції, що відрізняються за типом локусу контролю, як: БС (безсильне Self), ДД (дереалізація, деперсоналізація); НС (незначне Self); НТС (негативне тілесне Self), СЗС (симбіотичний захист Self) і ЗП (загальний показний нарцисизму). Отже, ми бачимо, що значення t-критерію Ст'юдента підтверджує наявність розбіжностей між однойменними показниками нарцисизму профілів обох груп обстежених.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Проведене дослідження дозволяє дійти наступних висновків:

1. Нарцисична регуляція особистості в цій роботі розглядається як підтримка афективної рівноваги щодо почуттів внутрішньої стабільності, впевненості в собі і гарного самопочуття, власної цінності, тобто щодо почуття самого себе, або власного Self.

2. Для емпіричного дослідження були застосовані «Тест оцінки нарцисизму» в адаптації В. Віда, Н. Залуцької, А. Вукс і «Опитувальник рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера.

3. За допомогою кореляційного аналізу емпірично підтверджено взаємозв'язок між показниками локусу контролю та функціонуванням системи нарцисичної регуляції. Виявлено, що показник інтернальності (І) від'ємно пов'язаний з такими показниками нарцисичної регуляції, як: безсильне Self (БС), незначне Self (НС), негативне тілесне Self (НГТ), симбіотичний захист Self (СЗ), нарцисична вигода від хвороби (НВХ), загальний показник нарцисизму (ЗП). Показник екстернальності (Е) встановив значимий додатний зв'язок лише з показником нарцисичної вигоди від хвороби (НВХ).

4. Застосування якісного аналізу виявило, що представникам групи осіб з екстернальним типом локусом контролю більш властивий нарцисизм ніж представникам групи осіб з інтернальним типом локусом контролю. «Екстернальним» особистостям властиве безсильне Self, вони суб'єктивно сприймають крихкість своєї особистості; схильні до втрати адекватного контролю емоцій і спонукають над деструктивними мотивами; уникають конфронтації зі своїм неуспіхом і покладають відповідальність за це на своє тілесне Self. В свою чергу, «інтернальним» особистостям характерне більш сильне Self, зберігання своєї самоорганізації і саморегуляції поведінки у разі відчуття інтенсивного страху; реалістичне почуття власного безсилля; установка на реалізацію своїх особистісних ресурсів всупереч можливих труднощів, очікування на позитивне звернення до себе оточуючих, автономність, впевненість у собі.

Перспективи подальших досліджень. Подальшого дослідження потребує вивчення взаємозв'язків нарцисизму із широким спектром рис особистості, вдосконалення психодіагностичних методів і методик виміру показників нарцисизму; розробка засобів корекції неклінічного нарцисизму та рис особистості, що супроводжують його прояви.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] В. Д. Вид, Н. М. Залуцкая, «*Индекс функционирования Self-системы (на основе теста оценки нарциссизма)*»: пособие для врачей. СПб., Россия: НИПНИ им. В. М. Бехтерева, 2003.
- [2] Е. Ф. Бажин, С. А. Голынкина, А. М. Эткинд, «Метод исследования уровня субъективного контроля», *Психологический журнал*, Т. 5, № 3, с. 12–15, 1984.
- [3] Н. Мак-Вильямс, *Психоаналитическая диагностика: понимание структуры личности в клиническом процессе*. Москва, Россия: Класс, 1998.
- [4] Н. І. Меленчук, «Нарцисичні прояви авантюристості», *Наука і освіта*, № 10, с. 91–97, 2015.
- [5] Н. М. Клепикова, «Операциональное определение нарциссизма в пределах психической нормы»: дис. канд. наук. Хабаровск, 2011.
- [6] О. П. Елисеев, «*Практикум по психологии личности*»: учеб. пособие для бакалавриата и магистратуры; 4-е изд., перераб. и доп. Москва, Россия: Изд-во Юрайт, 2017.
- [7] О. П. Санникова, *Феноменология личности: монография*. Одесса, Украина: СМІЛ, 2003.

- [8] Ю. Свинарченко, «Поняття нарцисизму та його характеристика», *Psychological Counseling and Psychotherapy*, № 1/2, с. 265–271, 2014.
- [9] З. Фрейд, *О нарциссизме. Психоаналитические концепции нарциссизма*; А. В. Литвинова, А. Н. Харитоновна, Ред. Москва, Россия: Изд. проект «Русское психоаналитическое общество», 2009.
- [10] Х. Кохут, *Восстановление Самости: монография*. 2-е изд. Москва, Россия: Когито-Центр, 2017.
- [11] P. K. Jonason, L. Krause, «The emotional deficits associated with the Dark Triad traits: Cognitive empathy, affective empathy, and alexithymia», *Personality and Individual Differences*, V. 55, p. 532–537, 2013.
- [12] D. N. Jones, D. L. Paulhus, «Different provocations trigger aggression in narcissists and psychopaths», *Social Psychological and Personality Science*, V. 1, p. 12–18, 2010.
- [13] J. B. Rotter, «Generalized Expectancies for Internal Versus External Control of Reinforcement», *Psychological Monographs: General and Applied*, Vol. 80(1), 28 p., 1966.
- [14] O. Sannikova, «Individual-typical variations of narcissism», *Наука і освіта*, 11/CLXIV, с. 179–186, 2017.

PECULIARITIES OF NARCISSIVE DISPLAYS OF PERSONALITY IN PERSONS WITH DIFFERENT LEVELS LOCUS OF CONTROL

Natalia Melenchuk,

Ph.D in Psychology, Senior Lecturer
of General and Differential Psychology Department,
State institution «South Ukrainian National Pedagogical
University named after K. D. Ushinsky».
Odessa, Ukraine.

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-4749-6889>
Natmelenchuk0808@gmail.com

Anna Shudra,

applicant for a second higher education
Department of Retraining of Specialists for a Master's Program in Psychology,
State institution «South Ukrainian National Pedagogical
University named after K. D. Ushinsky».
Odessa, Ukraine.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0830-5613>
sklanny@gmail.com

Abstract. The article presents the results of a theoretical and empirical study aimed at studying the indicators of narcissistic regulation in people with external and internal type of locus of control. It was used the

methodology «Questionnaire of the level of subjective control» by J. Rotter to diagnose the internal and external types of behaviour. The study of the manifestations of narcissistic personality regulation was studied with the «Test for assessing narcissism» in the adaptation by V. Vid, N. Zalutsky, A. Vuks. The results of the correlation analysis between the indicators of the narcissistic regulation system and the level of subjective control are presented. It was revealed the presence of predominantly negative significant correlations between the majority of indicators of narcissism and indicators of the locus of control. Profiles of indicators of narcissistic regulation in groups of individuals with external and internal locus of control are considered. It was found that there are certain features in the manifestations of narcissistic regulation in representatives of a group of people with different types of locus of control. The narcissistic regulation of personality in this work is considered as the support of affective balance in relation to feelings of inner stability, self-confidence, well-being, self-worth, that is, in relation to the feeling of own Self. Correlation analysis empirically confirmed the relationship between the indicators of the locus of control and the functioning of the narcissistic regulation system. It was revealed that the indicator of internality (I) is negatively associated with such indicators of narcissistic regulation as: powerless Self (PS), insignificant Self (IS), negative bodily Self (NBS), symbiotic Self defence (SS), narcissistic benefit from the illness (NBI), the overall indicator of narcissism (OI). The indicator of externality (E) established a significant positive relationship only with the indicator of narcissistic benefit from illness (NVI). The qualitative analysis is showed that the representatives of the group of persons with the external type of locus of control are more characteristic of narcissism than the representatives of the group of persons with the internal type of the locus of control. Powerless Self is peculiar to «external» personalities, they subjectively perceive the fragility of their personality; are prone to loss of adequate control of emotions and impulses over destructive motives; avoid confrontation with their failure and blame it on their bodily Self. The «internal» personalities are characterized by a stronger Self, preservation of self-organization and self-regulation of behaviour in the event of a feeling of intense fear, the presence of a realistic sense of one's own powerlessness; setting on the realization of their personal resources despite possible difficulties, expectation of positive treatment of others, autonomy, self-confidence.

Key words: narcissism; internality; externality; quantitative analysis; qualitative analysis.

ОСОБЕННОСТИ НАРЦИССИЧЕСКИХ ПРОЯВЛЕНИЙ ЛИЧНОСТИ У ЛИЦ С РАЗНЫМ УРОВНЕМ ЛОКУС

Меленчук Наталья Ивановна,

кандидат психологических наук,
старший преподаватель кафедры общей
и дифференциальной психологии
ГУ «Южноукраинский национальный
педагогический университет имени К. Д. Ушинского».
Одесса, Украина.

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-4749-6889>

Natmelenchuk0808@gmail.com

Шудра Анна Андреевна,

соискательница второго высшего образования
отделения переподготовки специалистов
по магистерской программе по психологии,
ГУ «Южноукраинский национальный
педагогический университет имени К. Д. Ушинского».
Одесса, Украина.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0830-5613>

sklanny@gmail.com

Аннотация. В статье представлены результаты теоретико-эмпирического исследования, направленного на изучение показателей нарциссической регуляции у людей с экстернальным и интернальным типом локуса контроля. Для диагностики интернального и экстернального типа поведения использовалась методика «Опросник уровня субъективного контроля» Дж. Роттера. Изучение проявлений нарциссической регуляции личности было осуществлено с помощью «Теста оценки нарциссизма» в адаптации В. Вида, Н. Залуцкий, А. Вукс. Приведены результаты корреляционного анализа между показателями системы нарциссической регуляции и уровнем субъективного контроля. Выявлено наличие преимущественно отрицательных значимых корреляционных связей между большинством показателей нарциссизма и показателями локуса контроля. Рассмотрены профили показателей нарциссической регуляции в группах лиц с экстернальным и интернальным локусом контроля. Установлено, что существуют определенные особенности в проявлениях нарциссической регуляции у представителей группы лиц с различным типом локусом контроля. Нарциссическая регуляция личности в этой работе рассматривается как поддержка

аффективного равновесия в отношении чувств внутренней стабильности, уверенности в себе, хорошего самочувствия, собственной ценности, то есть в отношении чувства самого себя, или собственного Self. С помощью корреляционного анализа эмпирически подтверждена взаимосвязь между показателями локуса контроля и функционированием системы нарциссической регуляции. Выявлено, что показатель интернальности (И) отрицательно связан с такими показателями нарциссической регуляции, как: бессильное Self (БС), незначительное Self (НС), негативное телесное Self (НТС), симбиотическая защита Self (СЗ), нарциссическая выгода от болезни (НВБ), общий показатель нарциссизма (ОП). Показатель экстернальности (Э) установил значимую положительную связь только с показателем нарциссической выгоды от болезни (НВБ). Применение качественного анализа показало, что представителям группы лиц с экстернальным типом локуса контроля более свойственен нарциссизм, чем представителям группы лиц с интернальным типом локуса контроля. «Экстернальным» личностям свойственно бессильное Self, они субъективно воспринимают хрупкость своей личности; склонны к потере адекватного контроля эмоций и побуждений над деструктивными мотивами; избегают конфронтации со своим неуспехом и возлагают ответственность за это на свое телесное Self. В свою очередь, «интернальным» личностям характерно более сильное Self, сохранение самоорганизации и саморегуляции поведения в случае ощущения интенсивного страха, наличие реалистичного чувства собственного бессилия; установка на реализацию своих личностных ресурсов вопреки возможным трудностям, ожидание положительного обращения к себе окружающих, автономность, уверенность в себе.

Ключевые слова: нарциссизм; интернальность; экстернальность; количественный анализ; качественный анализ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] V. D. Vid, N. M. Zaluckaya, «Индекс функционирования Self-системы (на основе теста оценки нарциссизма)»: пособие для врачей. СПб., Россия: НИПНИ им. В. М. Бекhtерева, 2003.
- [2] E. F. Bazhin, S. A. Golyunkina, A. M. Etkind, «Метод исследования уровня субъективного контроля», Психологический журнал, Т. 5, № 3, с. 12–15,

1984.

- [3] N. Mak-Vil'yams, Psihoanaliticheskaya diagnostika: ponimanie struktury lichnosti v klinicheskom processe. Moskva, Rossiya: Klass, 1998.
- [4] N. I. Melenchuk, «Nartsysychni proiavy avantiurnosti», Nauka i osvita, № 10, s. 91–97, 2015.
- [5] N. M. Klepikova, «Operacional'noe opredelenie narcissizma v predelah psihicheskoy normy»: dis. kand. nauk. Habarovsk, 2011.
- [6] O. P. Eliseev, «Praktikum po psihologii lichnosti»: ucheb. posobie dlya bakalavriata i magistratury; 4-e izd., pererab. i dop. Moskva, Rossiya: Izd-vo YUrajt, 2017.
- [7] O. P. Cannikova, Fenomenologiya lichnosti: monografiya. Odessa, Ukraina: SMIL, 2003.
- [8] Yu. Svyarenko, «Poniattia nartsysyzmu ta yoho kharakterystyka», Psychological Counseling and Psychotherapy, № 1/2, p. 265–271, 2014.
- [9] Z. Frejd, O narcissizme. Psihoanaliticheskie koncepcii narcissizma; A. V. Litvinova, A. N. Haritonova, Red. Moskva, Rossiya: Izd. proekt «Russkoe psihoanaliticheskoe obshchestvo», 2009.
- [10] H. Kohut, Vosstanovlenie Samosti: monografiya. 2-e izd. Moskva, Rossiya: Kogito-Centr, 2017.
- [11] P. K. Jonason, L. Krause, «The emotional deficits associated with the Dark Triad traits: Cognitive empathy, affective empathy, and alexithymia», Personality and Individual Differences, V. 55, p. 532–537, 2013.
- [12] D. N. Jones, D. L. Paulhus, «Different provocations trigger aggression in narcissists and psychopaths», Social Psychological and Personality Science, V. 1, p. 12–18, 2010.
- [13] J. B. Rotter, «Generalized Expectancies for Internal Versus External Control of Reinforcement», Psychological Monographs: General and Applied, Vol. 80(1), 28 p., 1966.
- [14] O. Sannikova, «Individual-typical variations of narcissism», Наука і освіта, 11/CLXIV, c. 179–186, 2017.

*Стаття надійшла до редакції
12 квітня 2021 року*

DOI [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-59-80](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-59-80)
УДК 159.99

Палько Тетяна Василівна,

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри педагогіки та психології

Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти.

Ужгород, Україна.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2273-1472>

tanya0106.1967@ukr.net

Якимчук Борис Андрійович,

кандидат психологічних наук, професор кафедри психології,

декан факультету початкової освіти

Уманського державного педагогічного університету

імені Павла Тичини.

Умань, Україна.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3303-6478>

Boris18667@gmail.com

ГОТОВНІСТЬ ВИКЛАДАЧІВ ЗАКЛАДІВ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ ДО РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСІЇ ВЧИТЕЛІВ

Анотація. У статті представлено результати емпіричного дослідження розвитку рефлексії вчителів в умовах післядипломної педагогічної освіти, і відповідно сприяння розвитку рефлексії вчителів викладачами закладів післядипломної педагогічної освіти, особливості розуміння викладачами закладів післядипломної педагогічної освіти сутності та ролі рефлексії в педагогічній діяльності, уявлення про чинники, які детермінують розвиток рефлексії. Окреслено психолого-педагогічні проблеми розвитку рефлексії вчителів в умовах післядипломної педагогічної освіти, визначено когнітивну, афективно-оцінну і регулятивно-процесуальну складові розвитку рефлексії вчителя як професіонала з відповідними критеріями (усвідомленість, позитивне ставлення, дієвість) та рівневу диференціацією розвитку рефлексії. Визначено гендерно-вікові особливості розвитку рефлексії вчителів. Зауважено, що жінки мають дещо вищі, ніж чоловіки, рівні розвитку рефлексії у порівнянні з учителями-чоловіками. Виявлено відмінності в організаційно-професійних чинниках: спеціальності (мотивація до рефлексії у професійній діяльності достатньо виражена у вчителів природничо-математичних дисциплін, дещо менше у вчителів суспільно-гуманітарних дисциплін, і, меншою мірою – у вчителів початкової школи), типу навчального закладу (у вчителів

загальноосвітніх закладів нового типу рівень розвитку рефлексії вищий, ніж у вчителів, котрі працюють у традиційних навчальних закладах). Узагальнено дані емпіричного дослідження, проведеного на базі ДЗВО «Університет менеджменту освіти» та Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти. Вказано на проблеми сприяння розвитку рефлексії вчителів в умовах післядипломної педагогічної освіти: недостатній рівень психологічної готовності викладачів закладів післядипломної педагогічної освіти до такого виду діяльності, відсутність процесуального забезпечення, особливо в умовах соціальних змін (реформування освіти на всіх рівнях, дистанційне навчання, перехід на інформаційні засоби комунікації).

Ключові слова: рефлексія; рефлексивність; післядипломна педагогічна освіта (ППО); викладачі закладів післядипломної педагогічної освіти; чинники розвитку рефлексії вчителя.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Професіоналом людина стає тоді, коли вона адаптована до змін у професійній діяльності, володіє сформованою здатністю розуміти себе та навколишніх людей, готова до постійного професійно-особистісного самовдосконалення (Г. Балл, Є. Клімов та ін.). Це можливо за умови наявності у вчителя чи викладача розвиненої рефлексії як пізнання та аналізу педагогом власної свідомості та діяльності, що забезпечує погляд на себе з боку. Отже, існує об'єктивна потреба в розвитку рефлексії педагога як неодмінній умові його професійно-особистісного становлення, самовдосконалення та самореалізації.

Важливе місце в цьому процесі належить системі післядипломної педагогічної освіти, яка за своїм призначенням орієнтована на сприяння професійному вдосконаленню вчителів (В. Олійник та ін.). Рефлексія в цьому контексті трактується як системостворювальний елемент парадигми сучасної післядипломної освіти, в основу якої покладено ідеї неперервності, гуманізації, демократизації, випередження та проєктивності, особистісно орієнтований та компетентнісний підходи (В. Метаєва та ін.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні десятиліття активно розробляються ідеї професійної педагогічної рефлексії в теорії та практиці закладів вищої освіти (М. Алексєєв, І. Зимня, Ф. Кортхагена, М. Марусинець, В. Рубцов, О. Савченко, В. Сластьонін та ін.), у дослідженні групових процесів (М. Найд'юнов, Л. Найд'юнова, І. Семенов та ін.), готовності фахівця до творчої самореалізації та самовдосконалення (Ю. Кулюткін, С. Сисоєва, М. Солдатенков, Г. Сухобська та ін.), освіти

впродовж життя (Л. Лук'янова, Н. Ничкало, Л. Хомич), впливу внутрішніх чинників на становлення особистості як професіонала в умовах післядипломної педагогічної освіти (О. Бондарчук, Н. Левшенюк, В. Олійник, Є. Чернишова та ін.).

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою статті є розкриття психолого-педагогічних проблем розвитку рефлексії вчителів в умовах післядипломної педагогічної освіти, а також ролі та готовності викладачів закладів післядипломної педагогічної освіти до розвитку рефлексії вчителів у процесі підвищення кваліфікації.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**: окреслити психолого-педагогічні проблеми розвитку рефлексії вчителів в умовах післядипломної педагогічної освіти; визначити та обґрунтувати складові розвитку рефлексії вчителя як професіонала та їх критерії; здійснити рівневу диференціацію розвитку рефлексії у викладачів закладів ППО, що впливають на їхню готовність до рефлексії та саморефлексії.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Теоретичний аналіз наукової літератури (О. Бондарчук, Н. Протасова та ін.) та аналіз практики професійного вдосконалення вчителів свідчить про те, що в умовах післядипломної педагогічної освіти йдеться переважно про вдосконалення фахових знань і вмінь, але недостатньо стимулюється творча активність фахівців, здійснюється сприяння їх самопізнанню та самовдосконаленню, розвиток рефлексії тощо. Згідно з Постановою Кабінету міністрів України «Деякі питання підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників» від 21 серпня 2019 р. № 800 серед восьми напрямів підвищення кваліфікації тільки реалізуючи один з них можливо приділити належну увагу саморефлексії педагога – «психолого-фізіологічні особливості здобувачів освіти певного віку, основи андрагогіки». Це веде до того, що значна кількість учителів не може глибоко осмислити власні професійні дії; поставити цілі, адекватні конкретній професійній ситуації; обрати форми організації навчання здобувачів освіти відповідно до їх рівня розвитку; співвіднести власний професійний розвиток і досягнення учнів тощо. Водночас розуміємо, що становлення професіоналізму педагога повинно ґрунтуватися на закономірностях самореалізації потенціалу в процесі творчої діяльності на

шляху до вищих досягнень, з урахуванням об'єктивних і суб'єктивних факторів, що сприяють і перешкоджають саморозвитку.

Наведене вище є підґрунтям для розроблення нових підходів до професійного вдосконалення вчителів в умовах післядипломної педагогічної освіти на основі розвитку рефлексії як здатності виокремити основи власної професійної діяльності, вчинків, стосунків, професійних проблем та шляхів їх розв'язання.

Окремі аспекти зазначеної проблеми були предметом уваги дослідників. Так, психологічні аспекти рефлексії відображено у працях Б. Ананьєва, І. Беха, М. Боришевського, А. Карпова, В. Лефєвра, С. Максименка, Ю. Машбиця, В. Моляка, С. Рубінштейна, І. Семенова, С. Степанова, Г. Щедровицького, І. Якиманської та ін. Роль рефлексивних процесів у професійному становленні вчителів початкових класів (М. Марусинець), мистецьких дисциплін (В. Орлов та ін.), психологів-практиків (М. Варбан, Н. Пов'якель та ін.), рефлексивному управлінні освітнім процесом (Б. Вульф, Ю. Кулюткін, Т. Шамова та ін.), вчителів післядипломної педагогічної освіти (Т. Палько); формування рефлексивних умінь у процесі дидактичної підготовки (А. Лозенко та ін.), готовність учителів до організації музично-пізнавальної діяльності рефлексивного характеру (В. Федорчук та ін.).

Особливу увагу у контексті дослідження привертають праці, у яких розкривається питання рефлексивної регуляції професійного самовизначення особистості педагога (Б. Ананьєв, Ф. Гоноболін, В. Моляко, О. Мороз, Д. Ніколенко, Н. Побірченко, М. Смульсон та ін.), підходи до ролі та місця рефлексії в становленні особистості фахівця (Г. Балл, І. Бех, Р. Павелків, М. Савчин, В. Семиченко, Т. Титаренко, Я. Яноушек та ін.), керівника освітніх організацій (О. Бондарчук, Л. Карамушка та ін.), вихователів закладів дошкільної освіти (Я. Смірнова та ін.), дидактичний супровід професійної рефлексії вчителів в умовах післядипломної освіти (В. Метаєва та ін.).

З огляду на зазначені підходи і напрями з'ясовано, що рефлексія вчителя – це інтегральне особистісне утворення, завдяки якому відбуваються процеси самопізнання, самооцінки, самоінтерпретації, самоаналізу власних знань, поведінки і переживань у перебігу педагогічної діяльності, усвідомлення вчителем того, як його сприймають та оцінюють інші суб'єкти освітнього процесу, розв'язання професійних суперечностей через їх осмислення і переосмислення, вибір та оцінку адекватної стратегії професійної діяльності тощо.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

У процесі дослідження застосовано методику «Особливості сприяння розвитку рефлексії вчителів в умовах післядипломної педагогічної освіти» (авторська модифікація опитувальника М. Марусинець), адресовану викладачам закладів ППО.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Під час проведення дослідження нами не тільки було показано, що особливе місце в розвитку рефлексії вчителя належить системі післядипломної педагогічної освіти, але й окреслено психолого-педагогічні проблеми розвитку рефлексії вчителів в умовах післядипломної педагогічної освіти, такі як:

- недостатня кількість годин, відведених на психологічний компонент підвищення кваліфікації вчителів;
- дефіцит активних та інтерактивних форм навчання, які забезпечують розвиток умінь і навичок рефлексивного аналізу професійної діяльності;
- неготовність частини викладачів закладів післядипломної педагогічної освіти до сприяння розвитку рефлексії внаслідок «емоційного вигорання», комунікативної інтолерантності тощо.

Також виокремлено когнітивну, афективно-оцінну і регулятивно-процесуальну складові розвитку рефлексії вчителя як професіонала та відповідні ним критерії («усвідомленість» «позитивне ставлення», «дієвість»), за якими визначені високий, середній та низький рівні розвитку рефлексії.

За результатами емпіричного дослідження встановлено недостатній рівень розвитку рефлексії як за окремими складовими, так і в цілому. Високий рівень когнітивної складової розвитку рефлексії (критерій «усвідомленість») виявлено у десятої частини досліджуваних. Переважна більшість учителів, котрі мають середній і низький рівні когнітивної складової, меншою мірою усвідомлюють сутність, особливості й чинники розвитку рефлексії, її роль у педагогічній діяльності, необхідність поєднання рефлексії з активністю в різних сферах життєдіяльності тощо.

У переважній більшості респондентів констатовано середній рівень афективно-оцінної складової (критерій «позитивне ставлення»). З'ясовано, що в досить великій кількості досліджуваних учителів слабо виражені мотиви самопізнання і саморозвитку (рефлексивні мотиви) порівняно з іншими групами мотивів. Їм притаманне невизначене, а іноді, й негативне

ставлення до педагогічної діяльності та її рефлексії, крім того, в них недостатньо актуалізована потреба у розвитку рефлексії.

Низький рівень регулятивно-процесуальної складової (критерій «дієвість») відзначено майже у половини вчителів. Цим досліджуваним бракує рефлексивності, самоконтролю у міжособистісній взаємодії, а також умінь і навичок здійснення рефлексії у професійній діяльності. Констатовано недостатню рефлексивну активність частини педагогів у процесі підвищення кваліфікації щодо вивчення себе і своєї професійної компетентності, аналізу своїх почуттів і досвіду опанування нових знань тощо.

Визначено *гендерно-вікові особливості* розвитку рефлексії вчителів: жінки мають дещо вищі, ніж чоловіки, рівні розвитку рефлексії за критеріями «усвідомленість» і «дієвість», передусім у вікових групах 30–40 і 41–50 років. Натомість учителі-чоловіки відзначаються вищим рівнем розвитку рефлексивних мотивів ніж учителі-жінки.

Виявлено відмінності в розвитку рефлексії вчителів залежно від *організаційно-професійних чинників*, зокрема від *спеціальності* педагогів. Так, мотивація до рефлексії у професійній діяльності достатньо виражена у вчителів природничо-математичних дисциплін, дещо менше у вчителів суспільно-гуманітарних дисциплін, і, меншою мірою – у вчителів початкової школи. Виявлено статистично значущі відмінності між рівнями розвитку рефлексії залежно від *типу* навчального закладу: у вчителів загальноосвітніх закладів нового типу рівень розвитку рефлексії вищий, ніж у вчителів, котрі працюють у традиційних навчальних закладах.

Визначено, що проблеми недостатнього сприяння розвитку рефлексії вчителів в умовах післядипломної педагогічної освіти спричинені, зокрема, недостатнім рівнем психологічної готовності викладачів закладів післядипломної педагогічної освіти до такого виду діяльності.

Дослідження професійної самосвідомості викладачів свідчать, що вона проявляється як міжсистемна взаємодія трьох складових: когнітивної, афективно-оцінної і регулятивно-процесуальної. *Когнітивна* складова забезпечує усвідомлення себе як особистості в системі професійної діяльності, особистісних стосунків та особистісного розвитку; в *афективно-оцінній* складовій виділяють самоствавлення, самоповагу й самоінтерес педагога до себе як професіонала; *регулятивно-процесуальна* складова професійної самосвідомості пов'язана із задоволеністю своєю педагогічною діяльністю. При цьому найважливішою характеристикою такої свідомості стає не лише рефлексія, але й подвійна її спрямованість. Професійна рефлексія передбачає спрямованість викладача на аналіз своєї

діяльності: він може відрізнити себе від своєї діяльності, протиставити її собі як об'єкт, зробити діяльність предметом перетворення й розвитку.

У процесі становлення й розвитку професійної майстерності викладачеві доводиться постійно аналізувати суперечності, долати труднощі, боротися з можливими стереотипами й консервативними установками. Розвиток діяльності викладача може стати причиною того, що він буде змушений звернутися до самоаналізу, перед ним постане потреба перебудови власної діяльності на основі процедур проблематизації й перенормування. Проте така перебудова може відбуватися по-різному. Наприклад, це може бути несвідоме пристосування до умов, вимушене знаходження адекватних способів дії в конкретній ситуації (рівень вимушеної рефлексії). Вищий рівень передбачає свідомий вибір відповідних способів цієї діяльності, у чому й полягає сутність педагогічного професіоналізму.

Під час проведення тренінга «Рефлексія професійної діяльності педагога» на платформі Zoom, слухачі курсів підвищення кваліфікації, виконануючи вправу «Рефлексія діяльності» за допомогою використання QR-кода на платформі Mentimeter, відмітили за 10-ти бальною шкалою можливість здійснення саморефлексії під час проведення заняття. Педагоги оцінюють свою власну рефлексію у більшості на 8–9 балів (див. рис.), але таких занять надзвичайно мало і тому не кожен педагог має можливість замислитися над своїм професійним розвитком.

Рис. Скріншот стільниці під час проведення вправи «Рефлексія діяльності» на платформі Mentimeter

Для вивчення особливостей розвитку рефлексії вчителів в умовах післядипломної педагогічної освіти було застосовано методику «Особливості сприяння розвитку рефлексії вчителів в умовах

післядипломної освіти» (авторська модифікація опитувальника М. Марусинець [1]), адресовану викладачам закладів ППО.

У процесі модифікації опитувальника було враховано думку Д. Колба, американського теоретика в галузі освіти, щодо ролі рефлексії у перетворенні інформації в знання на основі досвіду взаємодії особистості з навколишнім середовищем, який стверджував, що для того, щоб отримати справжнє знання з практичного досвіду, той, хто навчається, мусить: 1) бути готовим взяти активну участь у набутті практичного досвіду; 2) здатним до рефлексії та осмислення цього досвіду; 3) володіти навичками прийняття рішень і розв'язання проблем для того, щоб використовувати нові ідеї, отримані з набутого практичного досвіду [2].

В емпіричному дослідженні взяли участь 102 викладача закладів ППО з різних регіонів України, які проходили підвищення кваліфікації у ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України, а також науково-педагогічні працівники Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти.

У результаті визначено рівні сприяння викладачами закладів ППО розвитку рефлексії вчителів (табл. 1).

З даних табл. 1 випливає, що трохи більше третини викладачів закладів ППО (37,3%) забезпечують розвиток рефлексії на високому рівні. Переважна частина викладачів (60,8%) забезпечує розвиток рефлексії частково, а 2% респондентів взагалі не сприяють розвитку рефлексії вчителів.

Таблиця 1

Рівні сприяння викладачами закладів ППО розвитку рефлексії вчителів (на думку респондентів)

Рівні сприяння	Кількість досліджуваних у %
Низький	2,0
Середній	60,8
Високий	37,3

Детальний аналіз результатів свідчить, що найкраще, на думку викладачів, їм вдається проаналізувати те, що вдалося чи не вдалося під час заняття (98% досліджуваних), виокремити час для аналізу слухачами своєї діяльності (86,3%), запропонувати слухачам диференційовані завдання залежно від потреб учителів та їхнього професійного досвіду (80,4%); визначити ступінь усвідомленості володіння слухачами матеріалом (76,5%), надати можливість слухачам побачити свої проблеми

як учителя (76,5%).

Дещо менше, як зазначають викладачі, їм удається установити зв'язок того, що не вдалося слухачам під час заняття, з проблемами їхньої професійної компетентності (надати слухачам можливість побачити свої здобутки як учителя (56,9%) тощо (табл. 2).

Таблиця 2

Залучення вчителів до рефлексії в умовах післядипломної педагогічної освіти (на думку викладачів закладів ППО)

У процесі підвищення кваліфікації	Так	Важко сказати	Ні
1. Викладачами закладу ППО здійснювався аналіз того, що найкраще вдалося під час занять	98,0	2,0	0,0
2. Викладачами закладу ППО здійснювався аналіз того, що не вдалося під час занять	98,0	2,0	0,0
3. Викладачі виокремлювали спеціальний час для аналізу слухачами своєї діяльності	86,3	13,7	0,0
4. Слухачам пропонувалися диференційовані завдання залежно від потреб учителів та їхнього професійного досвіду	80,4	19,6	0,0
5. Викладачі визначали ступінь усвідомленості володіння слухачами матеріалом	76,5	19,6	3,9
6. Викладачі надавали слухачам можливість побачити свої проблеми як учителя	76,5	13,7	9,8
7. Викладачі встановлювався зв'язок того, що не вдалося під час заняття з проблемами професійної компетентності	62,7	29,4	7,8
8. Викладачі надавали слухачам можливість побачити свої здобутки як учителя	56,9	11,8	31,4

Разом з тим, аналіз практики післядипломної освіти та результатів опитування вчителів дають підстави стверджувати, що викладачі закладів післядипломної педагогічної освіти дещо завищують свої можливості у контексті сприяння розвитку рефлексії вчителів [3].

Так, зокрема, вчителям, які перебували на курсах підвищення кваліфікації, пропонувалося оцінити, наскільки часто в умовах післядипломної педагогічної освіти (ППО) їх залучали до рефлексивного аналізу успішності навчально-професійної діяльності (табл. 3).

У результаті констатовано недостатнє спонукання вчителів науково-педагогічними працівниками закладів ППО до рефлексії навчально-професійної діяльності в умовах післядипломної освіти (табл. 3).

Як впливає з даних, наведених у *табл. 3*, вчителів залучали до рефлексії різних аспектів навчально-професійної діяльності лише частково.

Так, як позитивний факт слід відзначити, що в процесі підвищення кваліфікації виділявся спеціальний час для аналізу своєї діяльності: часто для 46,9% та інколи для 33,3% вчителів, а також заохочувався пошук зворотного зв'язку з метою пізнання та оцінки себе часто для 60,3% і інколи для 27,2% досліджуваних учителів.

Таблиця 3

Залучення вчителів до рефлексії навчально-професійної діяльності в умовах післядипломної педагогічної освіти (на думку вчителів)

У процесі підвищення кваліфікації	Часто	Інколи	Ніколи
1. Виділявся спеціальний час для аналізу своєї діяльності	46,9	33,3	19,8
2. Заохочувався пошук зворотного зв'язку з метою пізнання та оцінки себе	60,3	27,2	12,5
3. Пропонувалися диференційовані завдання залежно від потреб вчителів та їх професійного досвіду	0,0	60,2	39,8
4. Викладачами закладу ППО здійснювався аналіз того, що найкраще вдалося під час занять	33,7	44,2	22,1
5. Викладачами закладу ППО здійснювався аналіз того, що не вдалося під час занять	0,0	66,1	33,9
6. Установлювався зв'язок того, що не вдалося під час заняття з проблемами професійної компетентності	0,3	28,7	71,0
7. Надавалася можливість побачити свої здобутки як учителя	0,0	55,8	45,2
8. Надавалася можливість побачити свої проблеми як учителя	0,0	54,8	45,2

Разом з тим, на думку 19,8% опитаних учителів спеціальний час для аналізу ними своєї діяльності не виділявся, а 12,5% – зворотний зв'язок не

заохочувався (у той час, як на думку викладачів закладів ППО, таких фактів не було). Інші можливості рефлексії у процесі підвищення кваліфікації надавалися значно рідше.

Зокрема, з відповідей вчителів-слухачів курсів підвищення кваліфікації можна зробити висновок, що викладачами закладів ППО здійснювався аналіз того, що не вдалося під час занять часто лише для 33,7%, інколи – для 44,2%, а практично ніколи – для 22,1% досліджуваних учителів (у той час, як самі викладачі зазначали, що вони це робили у 98% випадках).

Надавалася можливість побачити свої здобутки чи проблеми як учителя близько 55,0% досліджуваним, а близько 45,2% така можливість практично не надавалася (за твердженням викладачів, ця потреба задовольнялась у 76,5% випадках).

Найбільш проблемним для вчителів у контексті розвитку рефлексії виявилось встановлення зв'язку того, що не вдалося під час заняття з проблемами професійної компетентності: лише 28,7% такий зв'язок встановлювався інколи, для 0,3% – часто, а для 71% досліджуваних практично не встановлювався (у той час, як на думку викладачів закладів ППО, такого зв'язку встановлено не було лише у 31,4% випадків).

Пропонувалися диференційовані завдання залежно від потреб вчителів та їх професійного досвіду лише інколи (60,2%) або взагалі ніколи (39,8%), у той час, як за твердженням викладачів закладів ППО, диференційовані завдання пропонувалися у 80,4% випадках.

При цьому встановлений слабкий, але статистично значущий кореляційний зв'язок між наданням можливості вчителям побачити свої здобутки чи проблеми як учителя та їх статтю: жінкам така можливість надається частіше: 60,2% жінок проти 35,2% чоловіків зазначили, що така можливість їм надається частково. Натомість на те, що така можливість не надається, вказали 46,5% вчителів-чоловіків і лише 19,8% жінок ($\rho = 0,232, p < 0,01$).

Подібний зв'язок виявлений й щодо віку вчителів: молодші за віком учителі зазначають, що їм надається можливість побачити свої здобутки та проблеми як учителя частіше, ніж учителі, старші за віком.

Одержані результати узгоджуються з наведеними вище даними, які стосуються гендерно-вікових особливостей рефлексивності досліджуваних та свідчать про важливу роль післядипломної педагогічної освіти в розвитку рефлексії вчителів.

Даний висновок підкріплюють результати кореляційного аналізу, за яким встановлено слабкий, але статистично значущий зв'язок між рівнями

розвитку окремих показників рефлексії та оцінкою вчителями частоти ініціювання рефлексивного аналізу начально-професійно діяльності в умовах післядипломної педагогічної освіти.

Зокрема, існує зв'язок між співставленням виявлених під час навчальних занять проблем з проблемами професійної компетентності вчителів з одного боку, і показниками ретроспективної ($\rho = 0,222$, $p < 0,05$) й ситуативної рефлексії ($\rho = 0,139$, $p < 0,05$) з іншого.

Крім того, виявлений слабкий, але статистично значущий зв'язок між наданням змоги педагогам з'ясовувати свої проблеми як учителя і показниками ретроспективної ($\rho = 0,305$, $p < 0,01$), проспективної рефлексії ($\rho = 0,263$, $p < 0,05$), а також загальним показником розвитку рефлексії ($\rho = 0,227$, $p < 0,05$).

Отже, виявлено, з одного боку, взаємозв'язок рівнів розвитку рефлексії вчителів і особливостей його ініціювання у процесі підвищення кваліфікації, а з іншого – недостатнє сприяння розвитку рефлексії в умовах післядипломної педагогічної освіти.

Такий стан речей, на нашу думку, певною мірою зумовлений недостатнім рівнем розвитку рефлексії викладачів закладів післядипломної педагогічної освіти та їх частковою обізнаністю щодо сутності рефлексії, особливостей і чинників її розвитку

Так, за методикою діагностики рефлексивності А. Карпова виявлено *рівні рефлексивності* викладачів закладів ППО (табл. 4).

Таблиця 4

Рівні рефлексивності досліджуваних викладачів закладів ППО

Рівні рефлексивності	Кількість досліджуваних у %
Низький	51,0
Середній	45,1
Високий	3,9

Як впливає з даних, наведених у табл. 4, лише у 45,1% досліджуваних виявлений середній, оптимальний, рівень рефлексивності. Практично половина досліджуваних викладачів закладів ППО (51%) характеризуються низьким, а 3,9% – високим рівнем рефлексивності.

Таблиця 5

Особливості розуміння досліджуваними викладачами закладів ППО сутності та ролі рефлексії в педагогічній діяльності

Розуміння	М (бали, у середньому)	SD
Терміну «рефлексія»	4,16	0,641
Ролі рефлексії у професійній діяльності вчителя	3,92	0,624
Ролі рефлексії у контексті діяльності викладача закладу ППО	3,65	0,713

Тим самим хоча до викладачів і висувається підвищені вимоги до рівня їх професійного та особистісного розвитку через те, що вони мусять виступати як «зразок» для слухачів, насправді в даному випадку, за рефлексивністю досліджувані науково-педагогічні працівники закладів ППО практично не відрізняються від учителів.

Щодо розуміння досліджуваними викладачами сутності рефлексії, то в цілому рівень його досить високий (табл. 5).

Так, із п'яти максимально можливих балів за визначення сутності рефлексії, середній бал для викладачів закладів ППО складає 4,16.

Водночас, як свідчать дані табл. 5, усвідомлення викладачами закладів ППО ролі рефлексії в діяльності вчителя є менше і складає в середньому 3,92 балів. Ще менш усвідомлюють науково-педагогічні працівники ролі рефлексії у контексті діяльності викладача закладу ППО (у середньому 3,65 балів).

За результатами опитування визначені уявлення викладачів закладів ППО про чинники розвитку рефлексії (табл. 6).

Таблиця 6

Чинники, що сприяють розвитку рефлексії викладачів закладів ППО (на думку респондентів)

Чинники, що сприяють розвитку рефлексії вчителів	Кількість досліджуваних у %
1	2
Бажання усвідомити себе, самовдосконалення, постійної роботи над собою	29,3

Продовження табл. 6

1	2
Потреба у кращому розумінні себе та оточуючих	15,7
Прагнення до інновацій	11,8
Оцінка результатів діяльності	9,8
Матеріальне та моральне заохочення	5,9
Очікування слухачів	2,0
Необхідність структурувати інформацію, яка надходить ззовні	2,0
Утруднюються з відповіддю	23,5

Установлено, що, на противагу вчителям, в якості провідних указуються переважно внутрішні чинники розвитку рефлексії: бажання усвідомити себе, самовдосконалення, постійної роботи над собою (29,3%), потреба у кращому розумінні себе та оточуючих (15,7%), прагнення до інновацій (11,8%) тощо. Із зовнішніми факторами розвитку рефлексії (матеріальне та моральне заохочення) пов'язують розвиток рефлексії лише 5,9% досліджуваних викладачів.

Крім того, досліджено чинники, які, на думку вчителів, перешкоджають розвитку рефлексії (табл. 7).

З даних табл. 7 випливає, що понад половини респондентів (54,8%) вказують на відсутність перешкод до розвитку рефлексії. Серед чинників, які перешкоджають розвитку рефлексії, досліджувані називають як суто зовнішні: надмірна завантаженість справами, брак часу (11,8%); побутові проблеми (3,9%), швидкі зміни в житті, зміна цінностей (2,0%), так і внутрішні: небажання, лень, егоцентризм (3,9%); побоювання переходу в самопокаяння, нескінчений самоаналіз (2,0%) тощо.

Таблиця 7

Чинники, що перешкоджають розвитку рефлексії викладачів закладів ППО (на думку респондентів)

Чинники, що перешкоджають розвитку рефлексії викладачів	Кількість досліджуваних у %
1	2
Нічого не перешкоджає	54,8
Надмірна завантаженість справами, брак часу	11,8
Побутові проблеми	3,9
Небажання, лень, егоцентризм	3,9

Продовження табл. 7

1	2
Швидкі зміни в житті, зміна цінностей	2,0
Побоювання переходу в самопокаяння, нескінчений самоаналіз	2,0
Утруднюються з відповіддю	21,6

Привертає увагу той факт, що практично п'ята частина викладачів утруднюються з відповіддю про чинники розвитку (23,5%) і перешкоджання розвитку (21,6%) рефлексії, що може свідчити про недостатній розвиток у даних викладачів здатності до рефлексії загалом [3].

Недостатньою є й широта самопрезентації досліджуваних науково-педагогічних працівників, виявлена за методикою М. Куна – Т. Мак-Партланда (табл. 8).

Таблиця 8

Розподіл викладачів закладів ППО за широтою само презентації

Широта самопрезентації	Кількість досліджуваних у %
Низька	41,2
Середня	45,1
Висока	13,7

З табл. 8 випливає, що високий рівень широти самопрезентації науково-педагогічних працівників закладів ППО виявлений лише у 13,7% досліджуваних. 45,1% респондентів мають середній, а 41,2% – низький рівень, значно утруднюючись із описом себе.

При цьому місце згадування досліджуваними про себе як викладачів при відповіді на питання «Хто Я?» дозволяє припустити недостатній рівень ідентифікації себе із викладачем закладу ППО (табл. 9).

З даних табл. 9 видно, що практично половина досліджуваних (49%) недостатньо ідентифікує себе з науково-педагогічним працівником системи післядипломної педагогічної освіти. 19,6% респондентів мають середній рівень і лише 31,4% – високий рівень ідентифікації з викладачем закладів ППО.

Таблиця 9

**Значущість для досліджуваних ідентифікації
з викладачем закладів ППО**

Значущість ідентифікації	Кількість досліджуваних у %
Низька	49,0
Середня	19,6
Висока	31,4

У цілому, хоч обізнаність викладачів закладів ППО щодо сутності, особливостей розвитку, чинників розвитку рефлексії дещо вище, ніж у вчителів загальноосвітніх навчальних закладів, разом з тим, рівень розвитку рефлексії у досить значної частини науково-педагогічних працівників є недостатнім, щоб сповна сприяти цьому процесу у вчителів.

Це, на наш погляд, актуалізує питання підвищення рівня психологічної готовності викладачів закладів ППО до професійної діяльності загалом і до розвитку рефлексії вчителів зокрема.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Проведені дослідження дозволяють стверджувати, що основними умовами, які забезпечують ефективний розвиток мотивації професійного самовдосконалення викладачів закладів післядипломної педагогічної освіти є такі.

По-перше, це формування позитивних мотиваційних установок на професійне самовдосконалення, що відбувається завдяки конкретизації, об'єктивізації системи професійних вимог до викладачів, критеріїв оцінки їх викладацької діяльності. Отже, необхідним є ознайомлення викладачів закладів післядипломної педагогічної освіти з професіограмою педагога післядипломної педагогічної освіти, ретельний аналіз її складових, надання можливості професійної самодіагностики. Вкрай ефективним методом розвитку мотивації професійного самовдосконалення є мотиваційний тренінг та ін.

По-друге, це формування у викладачів системи знань, умінь та навичок роботи над собою. Основними заходами розвитку мотивації професійного самовдосконалення є розробка та впровадження цільових програм, спрямованих на професійну підготовку, перепідготовку викладачів у формах спеціальних науково-методичних семінарів, тренінгів професійного зростання, тренінгів кар'єрного росту, викладацьких

майстерень, розробки портфелю викладача та ін.

По-третє, це актуалізація потреб професійного самовдосконалення у викладачів у процесі їх діяльності. Механізмом розвитку мотивації цього напрямку є цілеспрямоване моделювання та розвиток ситуацій самовдосконалення, при яких викладачі постійно зіштовхуються з необхідністю активно розширювати та застосовувати професійні знання, вміння, актуалізувати власні професійні якості. Отже, важливим для розвитку мотивації професійного самовдосконалення викладача є постійний розвиток та вдосконалення самого освітнього середовища у системі післядипломної педагогічної освіти, його технологічної, наукової, інформаційної бази. Визначальною є кадрова політика освітньої установи, яка при ефективному стимулюванні (матеріальному, соціальному, кар'єрному, емоційному та ін.) професійного самовдосконалення викладачів, створенні розвивального, рефлексивного освітнього середовища забезпечує успішність роботи над собою кожного її суб'єкта.

Встановлено проблеми сприяння розвитку рефлексії вчителів в умовах післядипломної педагогічної освіти, зумовлені, зокрема, недостатнім рівнем психологічної готовності викладачів закладів ППО до такого виду діяльності.

Отже, існує об'єктивна потреба у розвитку рефлексії педагогів як неодмінної умови їх професійного вдосконалення та підвищення ефективності професійної діяльності. Такий процес можна ініціювати в умовах післядипломної педагогічної освіти в спеціально організованому інтерактивному навчанні з урахуванням професійного досвіду вчителів.

Відтак, розвиток мотивації професійного самовдосконалення викладача закладу післядипломної педагогічної освіти є необхідною умовою формування його професійної компетентності, а сама позитивна мотивація професійного самовдосконалення є системоутворювальною складовою його готовності до викладацької діяльності.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів дослідження проблеми розвитку рефлексії вчителів в умовах післядипломної освіти.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у створенні інформаційного дидактичного ресурсу для слухачів післядипломної педагогічної освіти в умовах нестандартних ситуацій – пандемії коронавірусу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] М. М. Марусинець, *Професійна рефлексія майбутнього вчителя початкових класів: теорія та практика формування: монографія*. Івано-Франківськ, Україна, 2012, 420 с.
- [2] Н. Л. Клячкина, «Условия рефлексивного управления учебной деятельностью студентов», *Среднее профессиональное образование*, № 1, с. 44–45, 2006.
- [3] Т. V. Pal'ko, «Peculiarities of reflexivity of Ukrainian teachers and its development in terms of postgraduate education», *Transylvanian journal of psychology*, Vol. 15, № 2, p. 223–234, 2014.
- [4] В. Я. Никитин, «Внешние факторы профессиональной самореализации преподавателя», *Академия профессионального образования*; № 3/4, с. 3–8, 2013.
- [5] В. В. Олейник, «Последипломное педагогическое образование в Украине в контексте среднесрочной стратегии развития ЮНЕСКО на 2014–2021 гг.» на *Международ. науч.-практ. конф. Реализация стратегии ЮНЕСКО по подготовке педагогических кадров: проблемы и пути внедрения инновационных технологий в образовательное пространство, посвященной празднованию 70-летия ЮНЕСКО под эгидой десятилетия сближения культур на 2013–2022 годы*. Алмата, Казахстан, 2015, с. 26–29.
- [6] О. І. Бондарчук та ін., *Психологічна підготовка керівників освітніх організацій до діяльності в умовах змін*. Київ, Україна: НАПН України, ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти», 2014.
- [7] Н. А. Левшенюк, «Психологічні чинники особистісної готовності викладача післядипломної педагогічної освіти до професійної діяльності в умовах змін», *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*, Вип. 6(35), с. 92–107, 2018.
- [8] Є. Р. Чернишова та ін., *Підготовка науково-педагогічних кадрів у системі післядипломної педагогічної освіти: зміст, організаційні форми, технології*. Київ, Україна: НАПН України, ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти», 2014.
- [9] Б. А. Якимчук, Основні передумови розвитку креативної складової професійного мислення майбутніх педагогів. *Вісник національного університету оборони України: зб. наук. праць*; В. Осьодло, Ред. Київ: НУОУ, Вип. 4(57), с. 128–135, 2020.

PREPAREDNESS OF LECTURERS OF POSTGRADUATE PEDAGOGICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF TEACHERS' REFLECTION

Tetiana Palko,

Candidate of Psychological Sciences,
Assistant Professor Department of Pedagogy and Psychology,
Zakarpattia Institute of Postgraduate Pedagogical Education.
Uzhhorod, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2273-1472>
tanya0106.1967@ukr.net

Borys Yakymchuk,

Ph.D. in Psychology,
Professor of Psychology Department,
Dean of the Faculty of Primary Education,
Pavlo Tychna Uman State Pedagogical University.
Uman, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3303-6478>
Boris18667@gmail.com

Abstract. The article deals with the results of empirical research on the development of teachers' reflection under conditions of postgraduate pedagogical education and accordingly promotes the development of teachers' reflection by lecturers of postgraduate pedagogical educational institutions. The peculiarities of lecturers' of postgraduate pedagogical educational institutions understanding of the essence and role of reflection in pedagogical activity, their knowledge about the factors of the development of reflection are presented. Psychological and pedagogical problems of teachers' reflection development under conditions of postgraduate pedagogical education are outlined; cognitive, affective-evaluative and regulatory-procedural components of teachers' reflection development with appropriate criteria (awareness, positive attitude, effectiveness) and level differentiation of development are determined. Gender and age peculiarities of the development of teachers' reflection are distinguished. It is noted that women have slightly higher levels of reflection compared to male teachers. Differences in organizational and professional factors were revealed: specialty (motivation for reflection in professional activity is quite pronounced in teachers of natural sciences and mathematics, slightly less in teachers of social sciences and humanities, and, to a lesser extent – in primary school teachers), type of educational institution (teachers of secondary schools of a new type have

a higher level of development of reflection than that of teachers who work in traditional educational institutions). Generalization of empirical research conducted on the base of SIHE «University of Education Management» of NAPS of Ukraine and Transcarpathian Institute of Postgraduate Pedagogical Education is presented. The problems of promoting the development of teachers' reflection in postgraduate pedagogical education are indicated: insufficient level of psychological preparedness of lecturers of postgraduate pedagogical educational institutions for this type of activity, lack of procedural support, especially under conditions of social change (education reform at all levels, distance learning, transition to information means of communication).

Key words: reflection; reflexivity; postgraduate pedagogical education (PPE); lecturers of postgraduate pedagogical educational institutions; factors of development of teachers' reflection.

ГОТОВНОСТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ УЧРЕЖДЕНИЙ ПОСЛЕДИПЛОМНОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ К РАЗВИТИЮ РЕФЛЕКСИИ УЧИТЕЛЕЙ

Палько Татьяна Васильевна,

кандидат психологических наук,
доцент кафедры педагогики и психологии
Закарпатского института последипломного
педагогического образования.

Ужгород, Украина.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2273-1472>
tanya0106.1967@ukr.net

Якимчук Борис Андреевич,

кандидат психологических наук, профессор кафедры психологии,
декан факультета начального образования

Уманского государственного педагогического университета
имени Павла Тычины.

Умань, Украина.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3303-6478>
Boris18667@gmail.com

Аннотация. В статье представлены результаты эмпирического исследования развития рефлексии учителей в условиях последипломного педагогического образования, и соответственно содействия развитию рефлексии учителей преподавателями учреждений последипломного педагогического образования,

особенности понимания преподавателями учреждений последипломного педагогического образования сущности и роли рефлексии в педагогической деятельности, представления о факторах, детерминирующих развитие рефлексии. Определены психолого-педагогические проблемы развития рефлексии учителей в условиях последипломного педагогического образования, определены когнитивную, аффективно-оценочную и регулятивно-процессуальную составляющие развития рефлексии учителя как профессионала с соответствующими критериями (осознанность, позитивное отношение, действенность) и уровневую дифференциацию развития рефлексии. Определены гендерно-возрастные особенности развития рефлексии учителей. Замечено, что женщины имеют несколько выше, чем мужчины, уровни развития рефлексии по сравнению с учителями-мужчинами. Выявлены различия в организационно-профессиональных факторах: специальности (мотивация к рефлексии в профессиональной деятельности достаточно выраженная у учителей естественно-математических дисциплин, несколько меньше у учителей общественно-гуманитарных дисциплин, и в меньшей степени - у учителей начальной школы), типа учебного заведения (у учителей общеобразовательных учреждений нового типа уровень развития рефлексии выше, чем у учителей, работающих в традиционных учебных заведениях). Обобщены данные эмпирического исследования, проведенного на базе ДЗВО «Университет менеджмента образования» и Закарпатского института последипломного педагогического образования. Указано на проблемы содействия развитию рефлексии учителей в условиях последипломного педагогического образования: недостаточный уровень психологической готовности преподавателей учреждений последипломного педагогического образования к такому виду деятельности, отсутствие процессуального обеспечения, особенно в условиях социальных изменений (реформирование образования на всех уровнях, дистанционное обучение, переход на информационные средства коммуникации).

Ключевые слова: рефлексия; рефлексивность; последипломное педагогическое образование (ППО); преподаватели учреждений последипломного педагогического образования; психолого-педагогические проблемы развития рефлексии учителей.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] М. М. Marusynets, Profesiina refleksiia maibutnoho vchytelia

pochatkovykh klasiv: teoriia ta praktyka formuvannia: monohrafiia. Ivano-Frankivsk, Ukraina, 2012, 420 s.

- [2] N. L. Klyachkina, «Usloviya refleksivnogo upravleniya uchebnoj deyatel'nost'yu studentov», Srednee professional'noe obrazovanie, № 1, s. 44–45, 2006.
- [3] T. V. Pal'ko, «Peculiarities of reflexivity of Ukrainian teachers and its development in terms of postgraduate education», Transylvanian journal of psychology, Vol. 15, № 2, p. 223–234, 2014.
- [4] V. YA. Nikitin, «Vneshnie faktory professional'noj samorealizacii prepodavatelya», Akademiya professional'nogo obrazovaniya; № 3/4, s. 3–8, 2013.
- [5] V. V. Olejnik, «Poslediplomnoe pedagogicheskoe obrazovanie v Ukraine v kontekste srednesrochnoj strategii razvitiya YUNESKO na 2014–2021 gg.» na Mezhdunar. nauch.-prakt. konf. Realizaciya strategii YUNESKO po podgotovke pedagogicheskikh kadrov: problemy i puti vnedreniya innovacionnyh tekhnologij v obrazovatel'noe prostranstvo, posvyashchennoj prazdnovaniyu 70-letiya YUNESKO pod egidoj desyatiletija sblizheniya kul'tur na 2013–2022 gody. Almata, Kazahstan, 2015, s. 26–29.
- [6] O. I. Bondarchuk ta in., Psykholohichna pidhotovka kerivnykiv osvitnikh orhanizatsii do diialnosti v umovakh zmin. Kyiv, Ukraina: NAPN Ukrainy, DVNZ «Un-t menedzh. osvity», 2014.
- [7] N. A. Levsheniuk, «Psykholohichni chynnyky osobystisnoi hotovnosti vykladacha pisliadyplomnoi pedahohichnoi osvity do profesiinoi diialnosti v umovakh zmin», Visnyk pisliadyplomnoi osvity. Seriia «Sotsialni ta povedinkovi nauky», Vyp. 6(35), s. 92–107, 2018.
- [8] Ye. R. Chernyshova ta in., Pidhotovka naukovo-pedahohichnykh kadriv u systemi pisliadyplomnoi pedahohichnoi osvity: zmist, orhanizatsiini formy, tekhnolohii. Kyiv, Ukraina: NAPN Ukraïny, DVNZ «Un-t menedzh. osvity», 2014.
- [9] B. A. Yakymchuk, Osnovni peredumovy rozvytku kreatyvnoi skladovoi profesiinoho myslennia maibutnikh pedahohiv. Visnyk natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy: zb. nauk. prats; V. Osodlo, Red. Kyiv: NUOU, Vyp. 4(57), s. 128–135, 2020.

*Стаття надійшла до редакції
18 квітня 2021 року*

DOI [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-81-98](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-81-98)
УДК 159.923

Саннікова Ольга Павлівна,

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри загальної та диференціальної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».
Одеса, Україна.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3961-2103>

Researcher ID: I-5139-2018

osanniland@gmail.com

Стаховська Віолетта Шамсаддінівна,

магістрантка
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».
Одеса, Україна.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1881-1648>

violet.stahovskaya@gmail.com

ЕМОЦІЙНА ПЕРШООСНОВА ЛІДЕРСТВА: ПОШУК ІНДИВІДУАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ

Анотація. У статті презентовані результати дослідження емоційного компоненту лідерства. Вивчалися індивідуально-психологічні особливості в проявах лідерських якостей, в специфіці лідерського стилю поведінки осіб, котрі відрізняються за емоційністю. Теоретично обґрунтовано та емпірично доведено, що стійка схильність до переживання емоцій певної модальності (емоційність) визначає специфіку проявів лідерської поведінки. Результати отримані при вирішенні таких дослідницьких завдань: здійснено пошук взаємозв'язків між показниками емоційності та лідерських рис особистості; виявлено представників з різним типом емоційності та вивчено у цих осіб індивідуально-психологічні особливості прояву лідерства. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення психологічних чинників лідерства, пошуком відмінностей у способах взаємодії людини з навколишнім світом і з іншими людьми, у теоретико-методологічному узагальненні досліджень емоційного компоненту, у розробці суто прикладних аспектів вивчення проблеми лідерства. Виконаний аналіз психологічної літератури щодо визначення й змістового наповнення понять «лідер», «тип лідерства», «стиль лідерства», «стиль поведінки лідера», «стильові

характеристики лідерства». Розглянуті приклади класифікації лідерства з позицій пошуку емоційного компонента у різних стилях лідерства. Сформована репрезентативна вибірка обстежених у віці 25-45 років загальною чисельністю 110 осіб, виділено 4 групи осіб із домінуванням мономодального типу емоційності (схильністю до переживання однієї із емоційних модальностей): радості (10 осіб), гніву (6 осіб), страху (8 осіб) й печалі (9 осіб). Результати діагностики емоційних компонентів отримані за допомогою «Психодіагностичного чотирьохмодального тест-опитувальника емоційності» (Саннікової О.П.). З метою визначення деяких проявів лідерства використана методики «Самооцінка управлінських обмежень керівника» (Фетіскіна Н.П., Козлова В.В., Мануйлова Г.М.). Надано результати групування показників за допомогою кореляційного аналізу, що виявив додатні і відємні значимі зв'язки між показниками емоційності та лідерськими якостями. Виявлені результати доводять чинну дію емоційності відносно психологічних особливостей лідерства та його стилів. Встановлено, що представникам кожного типу емоційності властивий свій комплекс обмежень керівника й свої, тільки їм властиві особливості, риси і стилі лідерства. Виявлені результати свідчать про те, що емоційність є одним з чинників лідерства та, визначає індивідуально-психологічну специфіку їх проявів, подібностей та відмінностей.

Ключові слова: особистість; емоційність; стиль лідерства; чинник; управлінські обмеження; індивідуальні відмінності.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства, котрий характеризується змінами процесів спілкування (з одного боку – карантинні обмеження, з іншого – необхідність знаходити взаєморозуміння між різними соціальними групами на основі психологічного пізнання та взаємодії між людьми), особлива увага приділяється лідерським якостям особистості. Це пов'язано із наростаючою напругою, тривожністю, соціальною невизначеністю, що призводить до стресу, втратою довіри до себе, до інших людей, до майбутнього тощо. З огляду на сказане, виникає потреба у такому оточенні, де є особистості, котрі можуть підтримати, допомогти, й головне – мати й демонструвати власні ресурси задля пошуку можливих способів ефективного вирішення проблем, що виникають, бути впевненими у собі, «заряджати» енергією, активністю та позитивом. Дане питання має

фундаментальний характер, тому, що стосується процесу професійного становлення особистості психолога, соціальних робітників, педагогів, лікарів, політиків, юристів та інших. Велике значення має пошук чинників розвитку комунікативної компетентності особистості професіонала в області соціономічних професій, особливо при здійсненні функцій керівництва, лідерства.

Проте, розробка означеної проблеми, й насамперед вивчення емоційного аспекту лідерства, має особливу практичну значимість у зв'язку з дослідженням індивідуально-психологічних особливостей особистості лідера, його поведінки, індивідуального стилю діяльності, взаємодією з іншими людьми в мінливих умовах сучасності. Основною функцією лідера (або керівника) є забезпечення ефективності діяльності (або управлінської, або при досягненні якихось сумісних цілей групи тощо), створювати у колективі (групі) особливу атмосферу високої мотивації для досягнення успішного результату сумісної діяльності тощо. Незважаючи на те, що сьогодні в психології навіть виокремився напрям дослідження «емоційного лідера» [4], робіт, присвячених вивченню емоційного аспекту лідерства, його емоційній першооснові недостатньо.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Відомо, що стиль лідерства зумовлений складом і змістом особистісних якостей керівника (лідера), рівнем його загальних та професійних знань, компетентностей, досвідом, системою цінностей та ідеалів, тобто, комплексом індивідуально-психологічних властивостей.

Слід зазначити, що проблема індивідуальних відмінностей в проявах лідерських якостей, стилю діяльності й стильових характеристик лідерства цікавила вчених здавна. Історія вивчення особистості лідера, його поведінки починається з наростаючого інтересу до загальної проблеми управління іншими людьми, з одного боку, та появи унікальності, диференційованості в проявах типу лідерства, впливу індивідуально-психологічних особливостей лідера на стиль його поведінки, – з другого боку. У різних областях знання (філософії, педагогіки, управління, психології тощо) вивчається феномен лідерства, що свідчить не тільки про його міждисциплінарність (входить у категоріальний апарат різних наук), але й про складність. Неоднозначність розуміння змісту терміна «лідер» призвело до полісемантичності, часто до ототожнення понять «тип лідерства», «стиль лідерства», «стиль керування», «стиль поведінки лідера», «стильові характеристики лідерства» тощо.

Означене питання виходить за рамки вивчення питання «лідерства» і

торкається більш давньої і загальної проблеми – співвідношення понять «особистість», «стиль», «тип», «поведінка» тощо. Відомо, що ще А. Адлер ототожнював поняття «особистість», «характер» з поняттям «стиль життя» [2]. При цьому синонімами поняттю «стиль життя» А. Адлер вважав такі феномени, як «форми життя», «життєвий план», «паттерни поведінки» тощо, котрі приймає на себе людина. Французький натураліст де Бюффон ще в XVIII також ототожнював риси особистості з її поведінкою. За його словами «Стиль — це людина» (Wie der Stil, so der Mensch)» [цит. за 6]. Гордон Олпорт стверджував, що деякі риси особистості можуть мати інструментальне значення для прояву стилю експресії, стилю поведінки, стилю діяльності [7]. Ми навели лише частину літературних і наукових джерел, котрі торкаються запропонованої проблеми.

Таку неточність можна пояснити слабкою диференційованістю у розумінні формально-динамічного й змістового в особистості; розумінні поняття ресурсів, потенціалу та їх реалізації; інструментального й функціонального в особистості тощо, що було значно пізніше внесено саме психологією. Можна сказати, що пошук відмінностей у способах взаємодії людини з навколишнім світом і з іншими людьми, як метод наукового аналізу для вивчення предмету нашого дослідження, а саме, типу лідерства, стильових проявів лідерства, стилю лідерської поведінки дозволив саме психологам підійти до розуміння та пояснення суті феномена, що досліджується.

Якщо поняття «стиль» у сучасній психології визначається, переважно, як характеристика системи прийомів, операцій, до яких особистість схильна в силу своїх *індивідуальних особливостей*, то індивідуально-своєрідні способи постановки й вирішення проблем, зокрема, управління іншими людьми, задаються індивідуально-психологічними властивостями особистості лідера. Інакше кажучи, стильові характеристики особистості «диктують завантаження» лідера до певного, відповідного стилю поведінки, стилю діяльності, стилю (або типу) емоційного реагування, тощо [13]. Саме ці прояви часто обираються як критерії класифікації типу «лідерства». До речі, питання співвідношення понять «тип» і «стиль» є досить складним, що потребує окремого аналізу.

Сьогодні існує велика кількість класифікацій типів і стилів лідерства, причому, в залежності від критерію, який «кладається» в основу класифікації, визначають різну кількість типів і стилів лідерства. Найбільш популярними названо три типи: автократичний, демократичний, та потуральний. Розглянемо лише один фрагмент такої

класифікації. Авторитарний (від гр. *autokrateia* – самодержавство, самовладдя) стиль лідерства, або керування через достатню владу, нав'язування без вагань, навіть агресивно, своєї волі іншим людям. Цей стиль включає тоталітарний, авторитарний (командний) і авторитарно-правовий [5]. Демократичний стиль лідерства здійснюється спокійно, стримано, через правила, процедури, норми, які регламентовані конституцією й законами. Ліберальний стиль характеризується мінімальною участю керівника в основних напрямках виробничої діяльності організації, його відстороненістю, байдужістю, емоційним невключенням тощо. При потуральному стилі лідер усувається від роботи, пускає все на самоплив. Крім того, у сучасному менеджменті існує типологія, що розрізняє орієнтований на завдання, індивідуально-орієнтований, авторитарний, демократичний та нейтральний стилі діяльності керівника [10].

Отже, існує багато класифікацій лідерства і керівництва, проте, для нашої роботи важливо, що при більш глибокому аналізі кожного типу, кожного стилю надаються: 1) емоційні характеристики лідера (спокійний, агресивний, роздратований, задоволений; виявляє виразну емоційну експресію; емоційне ставлення до себе, до інших, що виявляється в прийнятті, або неприйнятті; тривожний, емоційно стійкий тощо); 2) визначаються риси, якості, що притаманні особистості з домінуванням певного стилю лідерства.

Так, наприклад, прояви лідерства в *соціальной сфері* втілені у модель харизматичного лідера, що охоплює такі риси особистості, як свідомість, інтелектуальну відкритість, приємність, екстраверсію та емоційну стабільність тощо. Саме ці риси складають модель популярної «Великої п'ятірки» (У. Норман), яка визначає кількісну виразність основних біполярних факторів: екстраверсії – інтроверсії; прихильності – відособленості; самоконтролю – імпульсивності; емоційної стійкості – емоційної нестійкості; експресивності – практичності. В літературі є інформація, що такий лідер створює «емоційний фон» впевненості, котрий впливає не тільки на його діяльність, на людей, які йому підлеглі, а й на усіх оточуючих [3], [11], [12], [18]. Можна зазначити, що у кожному із стилів лідерства, у різних пропорціях, з різною «дольовою» участю, виділяється емоційний компонент.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою даного етапу нашого дослідження є вивчення емоційного компонента лідерства. Сьогодні, за даними літератури, «емоційний стиль

лідерства» виділяється і як окремий тип, на відміну від когорти інших стилів лідерства [4]. Проте, ми поставили перед собою завдання вивчити не емоційний тип лідерства, а лідерські характеристики осіб, котрі різняться за свої емоційним складом.

У зв'язку з зазначеним, основними **завданнями** дослідження ми обрали наступні:

- здійснити теоретичний аналіз робіт даної проблеми, визначити підходи до вивчення стилів лідерства, їх характеристик та обрати емоційні чинники лідерства;
- обґрунтувати вибір емоційності як чинника, що визначає специфіку індивідуально-психологічних проявів стильових характеристик лідера;
- підібрати психодіагностичні методики, що є релевантними меті дослідження;
- провести емпіричне дослідження, дослідити індивідуально-психологічні особливості лідерських якостей осіб, котрі різняться за емоційністю.

Приступаючи до дослідження, ми припустили, що емоційний склад людини може впливати на індивідуально-психологічні прояви лідерських якостей. Емпірично доводилося, що стійка схильність до переживання емоцій певної модальності (емоційність) визначає індивідуально-психологічні особливості особистості лідера.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Відомо, що емоції різної модальності відрізняються одна від одної відношенням до об'єкта, що виражається в знаку домінуючих емоцій. Саме в цьому значною мірою полягає їхня психологічна сутність. Так позитивним емоціям властиве прийняття об'єкта й спрямованість на нього при активному (але, можливо, і пасивному) з ним (або з його образом) взаємодії, негативним – неприйняття, спрямованість від об'єкта й різні способи взаємодії з ним (як активні, так і пасивні). Це, на думку одного з авторів цього повідомлення, означає, що якість емоцій може визначати глобальні форми взаємодії з навколишньою дійсністю, а виходить, і деякі параметри активності, а також зв'язок темпераменту з особливостями особистості, діяльності, у тому числі й із професійною діяльністю, з лідерською, тому що саме вони виражають сутнісні ознаки емоцій – відношення суб'єкта до того, що ним відбувається [13], [15].

Отже, як підґрунтя для пошуку індивідуальних відмінностей, які виявляються в проявах лідерських рис, обрана **емоційність**. Емоційність традиційно розглядається в психології як одна з провідних, поряд із психічною активністю, характеристик індивідуальності. Найважливішими в комплексі всіх ознак емоційності вважається якість емоційного переживання (модальність і знак). Установлено, що емоційність системно впливає на формування всіх рівнів розвитку особистості; задає границі й діапазон власних реакцій на навколишнє середовище, яке проявляється в індивідуальних стилях діяльності, у якісно-кількісній комбінації різних рис особистості. Останнє дало можливість припустити, що саме емоційність системотвірною впливає на індивідуально-психологічну структуру лідерських властивостей [13], [14].

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Результати діагностики емоційних компонентів отримані за допомогою «Психодіагностичного чотирьохмодального тест-опитувальника емоційності» спрямованого на вивчення стійкої схильності до переживання емоцій певної модальності: або паттернів однієї з модальності «радість», «гнів», «страх», або «печаль», або їх різних комбінацій [1]. Дана методика являє собою модифікований і доповнений варіант опитувальника емоційності А. Ольшаннікової та Л. Рабінович [7], [8]. Остання апробація сучасного «Психодіагностичного чотирьохмодального тест-опитувальника емоційності» проводилася в 2018 році.

З метою визначення деяких проявів лідерства була використана методика «Самооцінка управлінських обмежень керівника», автори Н. Фетіскін, В. Козлов, Г. Мануйлов. Методика містить 110 тверджень, що описують можливості, що, або наявні, або відсутні у обстежуваного як у керівника (лідера). Ця методика привабила нас тому, що за її допомогою можна вивчити не тільки наявність якихось лідерських якостей, а й їх відсутність, тобто, виявити бар'єри, труднощі, що стримують, блокують розвиток лідерських здібностей. Співвідношення показників управлінських обмежень керівника із емоційністю дає можливість вивчити труднощі й переваги проявів лідерських якостей в залежності від типу емоційності.

Отже, за допомогою методики «Самооцінка управлінських обмежень керівника» можна діагностувати: вміння-невміння управляти собою (Ао), ясність-розмитість особистих цінностей (Во), ясні-неясні особисті цілі (Со), продовжений-зупинений саморозвиток (До), достатній-недостатній розвиток навичок вирішувати проблеми (Ео), творчий підхід-недолік

творчого підходу (Fo), вміння-невміння впливати на людей (Go), достатнє-недостатнє розуміння особливостей управлінської праці (Ho), сильні-слабкі навички керівництва (Io), вміння-невміння навчати (Yo), висока-низька здатність формувати колектив (Ko). Високі значення показників означають відсутність обмежень в управлінні, а низькі значення свідчать про наявність протилежних якостей, тобто про наявність обмежень, утруднюють управління.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Задля вивчення індивідуальної специфіки лідерських якостей сформована репрезентативна вибірка обстежених у віці 25–45 років загальною чисельністю 110 осіб. За допомогою методу асів із усієї вибірки, виділено 4 групи осіб із домінуванням моноmodalного типу емоційності (схильністю до переживання однієї із емоційних модальностей): радості (10 осіб), гніву (6 осіб), страху (8 осіб) й печалі (9 осіб). Слід зазначити, що попередньо був проведений кореляційний аналіз, котрий показав наявність малої кількості значимих взаємозв'язків між показниками феноменів, що вивчаються (і додатних, переважно з модальністю «гнів» і «радість», і від'ємних з показниками «страх» і «печаль»).

На рис. представлено усереднені профілі показників управлінських обмежень керівника осіб-представників чотирьох виділених груп.

Примітка: умовні скорочення груп із домінуванням моноmodalного типу емоційності: група J – «радісні», група A – «гнівливі», група F – «страхові», група S – «сумні»; показники «управлінських обмежень»: вміння управляти собою (Ao), ясність особистих цінностей (Bo), ясні особисті цілі (Co), продовжений саморозвиток (Do), достатній розвиток навичок вирішувати проблеми (Eo), творчий лідерський підхід (Fo), вміння впливати на людей (Go), достатнє розуміння особливостей управлінської праці (Ho), сильні навички керівництва (Io), вміння навчати (Yo), висока здатність формувати колектив (Ko).

Значення показників дані в балах. Середня лінія ряду проходить через точку у 4,5 бала. Числові значення показників «управлінських обмежень» вище середньої лінії ряду свідчать про прагнення до позитивного полюса (сильна сторона якостей керівника), нижче середньої лінії ряду – прагнення до негативного полюса (наявність обмежень – слаба сторона).

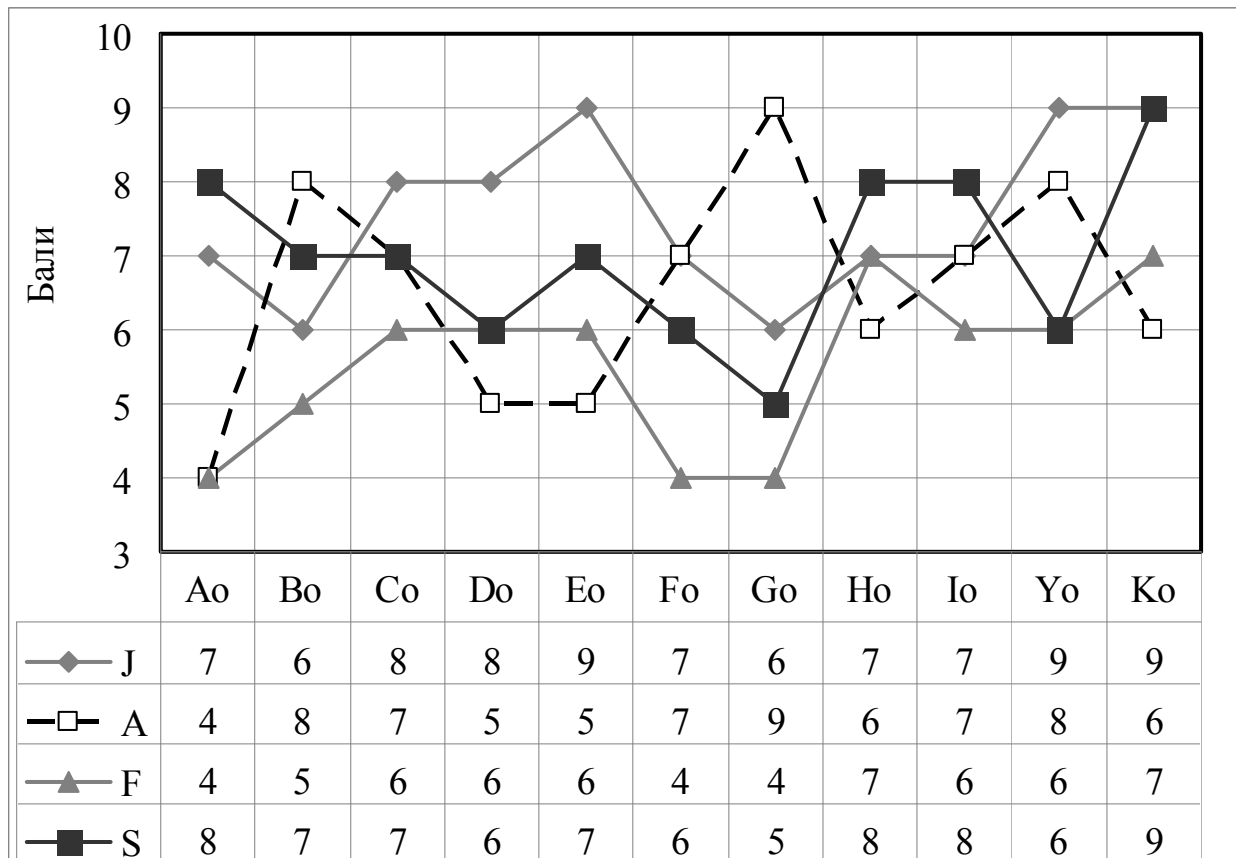

Рис. Профілі «управлінських обмежень» осіб з мономодальним типом емоційності.

Нагадаємо, що кожний показник являє собою біполярний континуум, то рівень його розвитку традиційно визначається за відхиленням абсолютного значення від середньої лінії ряду. Далі було здійснено ранжування з метою виявлення домінуючих показників «управлінських обмежень» у представників кожної групи.

Таблиця
Ранги найбільш виразних показників відсутності «управлінських обмежень» представників кожної емоційної групи

Ранги показників рішучості	Групи випробуваних з мономодальним типом емоційності			
	Група J	Група A	Група F	Група S
1	Ео, Yo, Ko	Go	Ho	Ko
2		Bo	Ko	Ao
3		Yo		Ho
4		Co, Do		Io

Аналіз табл. дає можливість описати індивідуальну специфіку лідерських якостей кожної групи. Перш за все, виявлено, що майже усі показники кожної групи мають високі значення, тобто, труднощі в управлінні ці особи у себе не визнають. И все ж, можна виявити певну специфіку проявів якостей лідера, що демонструють профілі кожної групи.

При описі отриманих результатів ми спираємося на інтерпретацію авторів методики «Самооцінка управлінських обмежень керівника» [17].

Так, представники групи **J «радісників»**, тобто, тих, хто виявляє стійку схильність до переживань емоцій патерну «радість», відмічають у себе *достатній розвиток навичків вирішувати проблеми, наявність стратегії, необхідної в прийнятті рішень, а також здатність вирішувати сучасні проблеми (Ео+); вміння навчати, здатність допомагати іншим розширювати свої можливості (Уо+); здатність формувати колектив (Ко+); ясність в питанні про цілі свого особистого або ділового життя, наявність цілей, сумісних з умовами сучасної роботи й життя (Со+); настроєність на нові ситуації і можливості у власному житті (До+).*

Представників групи **A «гнівливиків»** відрізняє *вміння впливати на людей. Здатність забезпечувати участь і допомогу з боку навколишніх або впливати на їхні рішення (Го+); наявність особистих цінностей, їх ясного розуміння, наявність цінностей, відповідних до умов сучасного ділового життя (Во+).* Представники цієї групи вважають, що вони *вміють навчати інших, здатні допомагати іншим розбудовувати й розширювати свої можливості (Уо+).*

Осіб, з домінуванням емоційної модальності **F (страховиків)**, відрізняє розумність, розважливість, продуманість. Вони більш стримані, значення усіх показників нижче, ніж у інших групах, проте, вони визнають, що *розуміють особливості управлінської праці та мають уявлення про роль керівника (Но+).* Крім того, такі особи здатні сприяти розвитку й підвищенню ефективності робочих груп або колективів (Ко+).

Особистості зі стійкою схильністю до переживання емоцій паттерна **S («печальники»)** виявляють загальмованість, сповільненість. Проте вони здатні сприяти розвитку й підвищенню ефективності робочих груп (Ко+); *вміють управляти собою, здатні повною мірою використовувати свій час, енергію, уміння; здатні справлятися зі стресами сучасного життя (Ао+), володіють навичками керівництва (Іо+).*

Отже, представники майже всіх груп не визнають у себе управлінських обмежень, проте виявляють різні схильності до управлінської діяльності.

Таким чином, встановлено, що обстежені, котрі належать до однієї

емоційної групи (ті, що мають однакові емоційні диспозиції), характеризуються схожою специфікою лідерських якостей, й у той же час демонструють відмінності в проявах цих якостей у порівнянні з іншими групами. Можна стверджувати, що індивідуально-психологічні відмінності між людьми, що проявляються в специфіці лідерства, детерміновані емоційністю (кожному типу емоційності відповідає певна специфіка управлінських рис), що пояснюється психологічною сутністю емоцій.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

1. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення психологічних чинників лідерства, пошуком відмінностей у способах взаємодії людини з навколишнім світом і з іншими людьми, у теоретико-методологічному узагальненні досліджень емоційного компоненту, у розробці суто прикладних аспектів вивчення проблеми лідерства.

2. Виконаний аналіз психологічної літератури щодо визначення й змістового наповнення понять «лідер», «тип лідерства», «стиль лідерства», «стиль поведінки лідера», «стильові характеристики лідерства». Розглянуті приклади класифікації лідерства з позицій пошуку емоційного компонента у різних стилях лідерства

3. Презентовані результати дослідження емоційного компоненту лідерства. Вивчалися індивідуально-психологічні особливості в проявах лідерських якостей, в специфіці лідерського стилю поведінки осіб, котрі відрізняються за емоційністю. Виявлено представників різного типу емоційності та вивчено у цих осіб індивідуально-психологічні особливості прояву лідерства.

4. Отримані результати доводять чинну дію емоційності відносно психологічних особливостей лідерства та його стилів. Встановлено, що представникам кожного типу емоційності властивий свій комплекс обмежень керівника й свої, тільки їм властиві особливості, риси і стилі лідерства. Виявлені результати свідчать про те, що емоційність є одним з чинників лідерства та, визначає індивідуально-психологічну специфіку їх проявів, подібностей та відмінностей.

Перспективи подальших досліджень. Подальшого дослідження вимагає вивчення емоційних характеристик особистості лідера, розробка методів діагностики лідерських якостей, вивчення феномену «емоційний лідер» в контексті широкого спектру професійних рис особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] А. с. Психодиагностический четырехмодальный тест-опросник эмоциональности / Ольга Павлівна Саннікова. Заявка № 8664 від 30.09.2003; реєстр. № 8828 від 24.11.2003.
- [2] А. Адлер, *Практика и теория индивидуальной психологии*. Москва, Россия: Академ. проект, 2011.
- [3] И. Грабовская, *Лидер живет внутри каждого из нас*. *Training.com.ua*. [Электронный ресурс]. Доступно: https://www.training.com.ua/live/news/lider_zhivet_vnutri_k_azhdogo_iz_nas
- [4] Д. Гоулман, Р. Бояцис, Э. Макки. *Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта*. 2-е изд.; пер. с англ. Москва, Россия: Альпина Бизнес Букс, 2007.
- [5] С. Д. Ильенкова, В. И. Кузнецов, *Менеджмент*; Москов. Междунар. ин-т эконометрики, информатики, финансов и права. Москва, Россия: ММИЭИФП, 2003.
- [6] С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова, *Толковый словарь русского языка*. 4-е изд., доп. Москва, Россия: ИТИ Технологии, 2003.
- [7] Г. Олпорт, *Становление личности: избранные труды*. Москва, Россия: Смысл, 2002.
- [8] А. Е. Ольшанникова, Л. А. Рабинович, «Опыт исследования некоторых индивидуальных характеристик эмоциональности», *Вопросы психологии*, № 3, с. 65–73, 1974.
- [9] А. Е. Ольшанникова, «К психологической диагностике эмоциональности», *Проблемы общей, возрастной и педагогической психологии*. Москва, Россия, 1978, с. 93–105.
- [10] И. В. Пацявичус, «Эмоциональность и самооценка организации деятельности», *Вопросы психологии*, № 4, с. 134–139, 1985.
- [11] Н. Прокофьева, «Трансформационное лидерство: новый тип руководства», *Профессия – директор*, № 10, 2006. [Электронный ресурс]. Доступно: <http://www.sovetnik-n.ru/about/library/53-article/101-trans-liership.html>
- [12] Н. П. Романова «Концепция харизматического лидерства», *Вестник Читинского государственного университета*, № 9(76), с. 130–136, 2011.
- [13] О. П. Санникова, *Феноменология личности: избранные психологические труды*. Одесса: СМІЛ, 2003.
- [14] О. П. Санникова, «Детерминационные тенденции эмоциональности»,

Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: зб. наук. праць. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, № 26(50), ч. 1, с. 114–123, 2009.

- [15] О. П. Саннікова, «Теоретико-методологічні засади дослідження індивідуальних відмінностей», *Наука і освіта. Спецвип. Психологія особистості: теорія, досвід, практика*, № 9, с. 3–7, 2010.
- [16] Т. С. Тимофеева, «Теоретическое обоснование использования понятия «стиль поведения» в типологии личности», *Фундаментальные исследования*, № 8/5, с. 1211–1215, 2014.
- [17] Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов, *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп.* Москва, Россия: Изд-во Ин-та Психотерапии, 2002.
- [18] M. Van Wart, «Lessons from Leadership Theory and the Contemporary Challenges of Leaders», *Public Administration Review*, Vol. 73, № 4, s. 553–565. 2013. [Online].
Available: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/puar.12069>

EMOTIONAL FUNDAMENTALS OF LEADERSHIP: SEARCHING FOR INDIVIDUAL DIFFERENCES

Olha Sannikova,

Doctor of Psychology, professor,
head of General and Differential Psychology Department,
State institution «South Ukrainian National Pedagogical
University named after K. D. Ushinsky».
Odessa, Ukraine.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3961-2103>

Researcher ID: I-5139-2018

osanniland@gmail.com

Violetta Stakhovska,

Master's Student
State institution «South Ukrainian National
Pedagogical University named after K. D. Ushinsky».
Odesa, Ukraine.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1881-1648>

violet.stahovskaya@gmail.com

Abstract. The article presents the results of the research on the emotional component of leadership. Individual and psychological peculiarities in the manifestations of leadership qualities, in the specifics of the leadership style of behavior of people who differ in emotionality, were studied. It is theoretically substantiated and empirically proved that a stable tendency

to experience emotions of a certain modality (emotionality) determines the specifics of manifestations of leadership behavior. The results were obtained by solving the following research tasks: the search for relationships between indicators of emotionality and leadership traits of personality; representatives with different types of emotionality were identified, individual and psychological peculiarities of leadership were studied in these individuals. The relevance of the research is explained by the necessity to study the psychological factors of leadership, the search for differences in ways of human interaction with the world and with other people, in the theoretical and methodological generalization of the studies of emotional component, in developing purely applied aspects of leadership. The authors carried out the analysis of psychological literature on the definition and content of the concepts «leader», «type of leadership», «leadership style», «style of leader's behavior», «stylistic characteristics of leadership». Examples of leadership classification from the standpoint of searching for the emotional component in different leadership styles are considered. A representative sample of respondents aged 25–45 with a total number of 110 people was formed, 4 groups of people with a predominance of monomodal type of emotionality (tendency to experience one of the emotional modalities) were distinguished: joy (10 people), anger (6 people), fear (8 people) and sadness (9 people). The results of diagnosing the emotional components were obtained with the help of «Psychodiagnostic four-modal test-questionnaire of emotionality» (O. Sannikova). In order to determine some manifestations of leadership, the method «Self-assessment of managerial constraints of the leader» (N. Fetiskina, V. Kozlova, H. Manuilova) was employed. The results of grouping the indicators are presented with the help of correlation analysis, which revealed positive and negative significant connections between indicators of emotionality and leadership qualities. The revealed results prove the current effect of emotionality on the psychological features of leadership and its styles. It is revealed that representatives of each type of emotionality have their own set of limitations of the leader and their own, only their own characteristics, traits and leadership styles. The obtained results prove that emotionality is one of the factors of leadership, it determines the individual psychological specifics of their manifestations, similarities and differences.

Key words: personality; emotionality; leadership style; factor; managerial limitations; individual differences.

ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ ПЕРВООСНОВА ЛИДЕРСТВА: ПОИСК ИНДИВИДУАЛЬНЫХ РАЗЛИЧИЙ

Санникова Ольга Павловна,

доктор психологических наук, профессор,
заведующая кафедрой общей и дифференциальной психологии
ГУ «Южноукраинский национальный педагогический
университет имени К. Д. Ушинского».
Одесса, Украина.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3961-2103>

Researcher ID: I-5139-2018

osanniland@gmail.com

Стаховская Виолетта Шамсаддиновна,

магистрантка
ГУ «Южноукраинский национальный педагогический
университет имени К. Д. Ушинского».
Одесса, Украина.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1881-1648>

violet.stahovskaya@gmail.com

Аннотация. В статье представлены результаты исследования эмоционального компонента лидерства. Изучались индивидуально-психологические особенности в проявлениях лидерских качеств, в специфике лидерского стиля поведения лиц, различающихся по эмоциональности. Теоретически обосновано и эмпирически доказано, что устойчивая склонность к переживанию эмоций определенной модальности (эмоциональность) определяет специфику проявлений лидерского поведения. Эмпирические результаты получены при решении следующих исследовательских задач: осуществлен поиск взаимосвязей между показателями эмоциональности и лидерских черт личности; выявлены представители с разным типом эмоциональности и изучены у этих лиц индивидуально-психологические особенности проявления лидерства. Актуальность исследования обусловлена необходимостью изучения психологических факторов лидерства, поиском отличий в образах взаимодействия человека с окружающим миром и с другими людьми, в теоретико-методологическом обобщении исследований эмоционального компонента, в разработке сугубо прикладных аспектов изучения проблемы лидерства. Выполненный анализ психологической литературы относительно определения и содержательного наполнения понятий «лидер», «тип лидерства», «стиль лидерства», «стиль поведения лидера»,

«стилевые характеристики лидерства». Рассмотрены примеры классификации лидерства с позиций поиска эмоционального компонента в разных стилях лидерства. Сформирована репрезентативная выборка обследованных в возрасте 25–45 лет общей численностью 110 лиц, выделено 4 группы лиц с доминированием мономодального типа эмоциональности (склонность к переживанию одной из эмоциональных модальностей): радости (10 человек), гнева (6 человек), страха (8 человек) и печали (9 человек). Результаты диагностики эмоциональных компонентов получены с помощью «Психодиагностического четырехмодального тест-опросника эмоциональности» (О. Санниковой). С целью определения некоторых проявлений лидерства использована методика «Самооценка управленческих ограничений руководителя» (Н. Фетискина, В. Козлова, Г. Мануйлова). Представлены результаты группировки показателей с помощью корреляционного анализа, который выявил значимые связи с разнм знаком между показателями эмоциональности и лидерскими качествами. Полученные результаты доказывают системообразующее влияние эмоциональности относительно психологических особенностей лидерства и его стилей. Установлено, что представителям каждого типа эмоциональности присущий свой комплекс ограничений руководителя и свои, только им присущие особенности, черты и стили лидерства. Полученные результаты свидетельствуют о том, что эмоциональность является одним из факторов лидерства и, определяет индивидуально-психологичную специфику их проявлений, сходств и различий.

Ключевые слова: личность; эмоциональность; стиль лидерства; фактор; управленческие ограничения; индивидуальные различия.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] A. s. Psykhodyahnostycheskyi chetyrekhmodalnostnyi test-oprosnyk emotsyonalnosty / Olha Pavlivna Sannikova. Zaiavka № 8664 vid 30.09.2003; reiestr. № 8828 vid 24.11.2003.
- [2] A. Adler, Praktika i teoriya individual'noj psihologii. Moskva, Rossiya: Akadem. proekt, 2011.

- [3] I. Grabovskaya, Lider zhivet vnutri kazhdogo iz nas. Training.com.ua. [Elektronnyj resurs].
Dostupno: https://www.training.com.ua/live/news/lider_zhivet_vnutri_k_azhdogo_iz_nas
- [4] D. Goulman, R. Boyacis, E. Makki. Emocional'noe liderstvo: Iskusstvo upravleniya lyud'mi na osnove emocional'nogo intellekta. 2-e izd.; per. s angl. Moskva, Rossiya: Al'pina Biznes Buks, 2007.
- [5] S. D. Il'enkova, V. I. Kuznecov, Menedzhment; Moskov. Mezhdunar. in-t ekonometriki, informatiki, finansov i prava. Moskva, Rossiya: MMIEIFP, 2003.
- [6] S. I. Ozhegov, N. YU. SHvedova, Tolkovyj slovar' russkogo yazyka. 4-e izd., dop. Moskva, Rossiya: ITI Tekhnologii, 2003.
- [7] G. Olport, Stanovlenie lichnosti: izbrannye trudy. Moskva, Rossiya: Smysl, 2002.
- [8] A. E. Ol'shannikova, L. A. Rabinovich, «Opyt issledovaniya nekotoryh individual'nyh harakteristik emocional'nosti», Voprosy psihologii, № 3, s. 65–73, 1974.
- [9] A. E. Ol'shannikova, «K psihologicheskoy diagnostike emocional'nosti», Problemy obshchej, vozrastnoj i pedagogicheskoy psihologii. Moskva, Rossiya, 1978, s. 93–105.
- [10] I. V. Pacyavichus, «Emocional'nost' i samoocenka organizacii deyatel'nosti», Voprosy psihologii, № 4, s. 134–139, 1985.
- [11] N. Prokof'eva, «Transformacionnoe liderstvo: novyj tip rukovodstva», Professiya – direktor, № 10, 2006. [Elektronnyj resurs].
Dostupno: <http://www.sovetnik-n.ru/about/library/53-article/101-trans-lidership.html>
- [12] N. P. Romanova «Konceptiya harizmaticheskogo liderstva», Vestnik CHitinskogo gosudarstvennogo universiteta, № 9(76), s. 130–136, 2011.
- [13] O. P. Sannikova, Fenomenologiya lichnosti: izbrannye psihologicheskie trudy. Odessa: SMIL, 2003.
- [14] O. P. Sannikova, «Determinacionnye tendencii emocional'nosti», Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii № 12. Psykholohichni nauky: zb. nauk. prats. Kyiv: NPU imeni M. P. Drahomanova, № 26(50), ch. 1, s. 114–123, 2009.
- [15] O. P. Sannikova, «Teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia indyvidualnykh vidminnostei», Nauka i osvita. Spetsvyp. Psykholohiia osobystosti: teoriia, dosvid, praktyka, № 9, s. 3–7, 2010.

- [16] T. S. Timofeeva, «Teoreticheskoe obosnovanie ispol'zovaniya ponyatiya «stil' povedeniya» v tipologii lichnosti», Fundamental'nye issledovaniya, № 8/5, s. 1211–1215, 2014.
- [17] N. P. Fetiskin, V. V. Kozlov, G. M. Manujlov, Social'no-psihologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malyh grupp. Moskva, Rossiya: Izd-vo In-ta Psihoterapii, 2002.
- [18] M. Van Wart, «Lessons from Leadership Theory and the Contemporary Challenges of Leaders», Public Administration Review, Vol. 73, № 4, s. 553–565. 2013. [Online].
Available: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/puar.12069>

*Стаття надійшла до редакції
12 квітня 2021 року*

DOI [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-99-111](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-99-111)
УДК 32.019.52

Шманько Олег Володимирович,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича.
Чернівці, Україна.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9491-4564>
o.shmanko@chnu.edu.ua

СОЦІАЛЬНИЙ ПОПУЛІЗМ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА МАНІПУЛЯЦІЯ ЕЛЕКТОРАТОМ У ПЕРЕХІДНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Анотація. У статті розкривається значення негативних психологічних маніпулятивних технологій, що мають місце у сучасному перехідному українському суспільстві в процесі політичної діяльності. Вони пов'язані з процесом, який прийнято зараз називати популізмом. Автор доводить, що поряд з такими видами популізму як національний, релігійний, військовий, антиолігархічний та ін. дуже важливе значення займає соціальний. Соціальний популізм характерний для країн з різним рівнем розвитку, але суспільства перехідного типу мають більший ризик піддатися цьому явищу. Крім того, в Україні є значною частка населення, для яких основним джерелом доходів став перерозподіл державного бюджету (пенсіонери, бюджетники, тимчасово не зайняті та ін.). Така категорія є теж піддатливою для психологічних маніпуляцій, адже лозунги збільшення соціальних виплат є запотребованими в цьому середовищі. З метою визначення рівня вразливості сучасним українським суспільством соціального популізму проведено емпіричне дослідження серед 200 мешканців м. Чернівців та Чернівецького району Чернівецької області. Зроблено висновок про високий рівень підтримки соціально-популістських ідей серед народу. Більшості опитаних підтримують популістські соціальні обіцянки, не звертаючи уваги на те, що буде з доходами та економікою після їх виконання. Автор пропонує механізми мінімізації негативних проявів популізму, які мають полягати в об'єднанні зусиль політико-владної еліти при застосуванні інструментів громадянського суспільства. Масштабна просвітницька робота, підвищення кваліфікації представників органів державної влади та місцевого самоврядування, виховання майбутньої еліти на засадах професійності, компетентності, відповідальності, моральних цінностей –

важливі інструменти подолання проявів популізму на сучасному етапі. Автор підкреслює, що проблеми соціального захисту населення вимагають чіткого неупередженого підходу з боку влади та політиків, а з боку населення – необхідне розуміння розділення реального потенціалу держави щодо захисту незахищених категорій громадян від бажаних, а іноді і фантастичних обіцянок, які неможливо виконати.

Ключові слова: популізм; електоральна підтримка; психологічна маніпуляція; державна влада; просвітницька робота; територіальні громади.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Незважаючи на існування значної кількості праць, котрі аналізують значення популізму у сучасному суспільстві, мало вивченим аспектом досі залишається соціальна складова цього поняття. Заповнення цієї прогалини є дуже актуальною проблемою, адже соціальні обіцянки є важливою, а часто визначальною складовою, якою керуються претенденти на важливі державні посади. Маніпуляції електоральними уподобаннями у таких випадках можуть призвести (а часто і призводить) до проголошення лозунгів і програмних обіцянок, які важко або неможливо реалізувати у сфері державної політики.

Проблеми соціального захисту населення вимагають чіткого неупередженого підходу з боку влади та політиків, а з боку населення – необхідне розуміння розділення реального потенціалу держави щодо захисту незахищених категорій громадян від бажаних, а іноді і фантастичних обіцянок, які неможливо виконати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В країнах Західної Європи і Америки дослідження феномену популізму активно дискутується протягом останнього століття [1], виокремлюються його типи, форми, методи здійснення впливу. Значний внесок у розробку теоретичних основ популізму здійснили М. Конован [2], [3], Е. Лакклау [4], Ж. Леку, К. Пост, П. Уайлз [5] П. Уорслі, Е. Шиллз [6],) та ін. Активне вивчення вказаного явища в Україні спостерігається з 90-х рр. ХХ ст. На даний час з проблематики популізму захищені дисертаційні дослідження С. Мигаля [7], М. Дем'яненка [8], Т. Прядко [9]. Важливий аналіз теоретичних та практичних складових цього явища міститься у працях В. Бурдяк [10], О. Лісничук [11], Т. Радя [12], С. Телешуна [13] та ін.

Мусимо відзначити, що серед наукової літератури до кінця не закритим є питання щодо визначення суті власне «соціального популізму», його негативного впливу на суспільство, а відтак і на тих негативних

наслідках, які призводять до електорального вибору громадян. Тобто, питання соціального захисту населення на даний час є предметом маніпуляцій з боку багатьох політиків, які таким чином здобувають симпатії та голоси виборців.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою статті є здійснення аналізу соціального популізму як явища у розвитку сучасного суспільства, а також за допомогою емпіричного дослідження розкрити ступінь його можливого впливу на електоральні вподобання громадян.

Завдання статті полягають у наступному:

1. Визначити описати соціальні складові феномену «популізму» як поширеного явища у сучасному українському суспільстві;
2. Розробити та провести емпіричне дослідження щодо значення соціального популізму для електорального вибору громадян;
3. Запропонувати механізми віднайдення шляхів мінімізації негативного впливу популістів та визначити превентивні заходи з метою нейтралізації цього явища.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Популізм як «мистецтво завоювання симпатій людей» є багатограним і складним явищем, вивчення якого стало особливо актуальним для України в останні десятиліття. Дефініція цього терміну зводилося до багатьох роз'яснень закордонними та вітчизняними дослідниками, але в загальному розумінні вона зводиться до сукупності методів і прийомів, які застосовуються з метою завоювання електоральних вподобань громадян. Популізм в сучасному суспільстві став невід'ємною частиною життя. Найбільшої популярності він набуває в ході проведення передвиборчих кампаній та асоціюється дослідниками з обіцянками електорату, які неможливо або дуже складно виконати. У боротьбі за владу популісти вдаються до використання таких демагогічних прийомів як експлуатація інстинктів натовпу, необґрунтовані соціальні обіцянки, іде апеляція не лише до розуму, а й до почуттів виборців.

Представники ЗМІ та українські політики вживають поняття «соціальний популізм» у протилежному значенні до реалізму та конкретики, як політику невиконаних обіцянок. В будь-якому значенні цей термін сприймається як негативний. Саме тому партійні лідери, депутати

та урядовці відмовляються від звинувачень в популізмі, проте всіляко обвинувачують у цьому своїх політичних суперників

До основних ознак популізму відносяться: віра людей в прості гасла та в те, що складні проблеми можна вирішити легким шляхом; простоту та лаконічність висловлювань політичних лідерів; використання методів маніпулятивного впливу при зверненні до громадян; поширення обіцянок без чіткого плану дій з метою отримання підтримки.

Термін «соціальний популізм» тісно пов'язаний з проблемами соціального захисту населення. Адже у країнах, де більшість населення проживає за порогом бідності [14], обіцянки розширення кола осіб, які мають право на субсидії, можуть отримати більші пенсії, соціальні виплати, допомоги часто стають інструментом маніпуляції серед малозабезпечених категорій населення. За підрахунками окремих дослідників, 84% населення України підтримують популістську політику [15]. Значний вплив такого рівня впливу популізму зумовлений рядом чинників. По-перше, виокремимо історичні. Як слушно зауважує Т. Прядко, «Патерналізм, егалітаризм, прищеплені політичній культурі українців радянською соціально-політичною системою... У поєднанні з хронічною бідністю вони роблять українське суспільство вразливим до натиску соціального популізму. Людей завжди легко переконати тим, у чому вони хочуть переконатись, тобто тим, що тішить їх схильності, надії чи інтереси. Де люди покинуті на самих себе й не відчують, що держава є захисником законності, яскраві прояви популізму пов'язані також із культурою корупції, коли трохи обманювати й хитрувати вважається нормальним» [16, с. 13]. По-друге, в Україні є значною частка населення, для яких основним джерелом доходів став перерозподіл державного бюджету (пенсіонери, бюджетники, тимчасово не зайняті та ін.). Така категорія є теж піддатливою для маніпуляцій, адже лозунги збільшення соціальних виплат є запотребованими в цьому середовищі. Таким чином, відсоткове співвідношення частки населення, яке зацікавлене у критичному осмисленні реальних можливостей держави, є меншим і представлене здебільшого середнім класом, який, як відомо, є нечисленним.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

З метою визначення впливу соціального популізму на електоральний вибір громадян проведено спеціальне дослідження методом анкетного опитування серед населення м. Чернівці та Чернівецького району Чернівецької області. Загалом було опитано 200 респондентів віком від 18 р. Вибіркова сукупність на 54% складалася з

чоловіків та 46% – жінок. Збір інформації (вересень 2020 р) у формі формалізованого інтерв'ю (face to face) проводили здобувачі рівня вищої освіти «магістр» спеціальності «Соціальна робота» Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

За соціальним станом та сферою зайнятості найбільше опитаних було серед працюючих робітників (60%), менша частка (22%) – студенти, які ще навчаються, 11% опитаних пенсійного віку та 7% респондентів, які не працюють.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Важливим аспектом вивчення проблематики є розуміння пересічними громадянами суті соціального популізму як явища. Впадає у вічі, що тільки 4% опитаних респондентів заперечують існування цього явища. 61% опитаних притримуються думки, що ця проблема існує. Водночас третина при спробі дати відповідь на питання щодо суті соціального популізму вагалася із відповіддю.

Здебільшого під терміном «соціальний популізм» респонденти розуміють обіцянки політиків про зміни (34%), виступи на телебаченні напередодні виборів (14%), політичний рух (7%), передвиборчу агітацію (39%).

Актуальним та інформативним за наповненням для нас стало питання щодо можливості критичної оцінки електоратом передвиборчих обіцянок за допомогою вивчення передвиборчих програм кандидатів. Більшість опитаних (67%) відповіли, що вони не цікавляться програмами. 21% респондентів звертає увагу на програмні положення кандидатів та партій, які вони представляють у ході передвиборчої кампанії засобами реклами. І тільки 12% опитаних приділяють увагу передвиборчим обіцянкам у програмах, проте ці положення здебільшого вивчаються уже на виборчих дільницях в день голосування.

Респондентам також пропонувалося зазначити, з яких джерел вони найчастіше отримують інформацію про політичних лідерів та їх передвиборчі програми. За результатами опитування найпоширенішим інформаційним джерелом є Інтернет (36%). Це пояснюється тим, що люди частіше використовують Інтернет-ресурси для навчання, роботи та дозвілля. Багато інформації люди отримують завдяки телебаченню та радіо (24%) адже напередодні виборів транслюють багато ток-шоу за участю політичних лідерів. Менший відсоток тих, хто знайомиться з передвиборчою агітацією читаючи газети та журнали (16%). Від друзів та родичів отримують інформацію 13% опитаних. Найменш інформативними є рекламні щити, які розташовують на узбіччі дороги, адже вони містять

найменше інформації. Таким чином, значний відсоток отримання агітаційних матеріалів з неофіційних джерел, відгуків у соціальних мережах, спеціально створених для цього сайтів, де містяться ознаки маніпуляції, перешкоджає критичному осмисленню та аналізу інформації.

Половина опитаних мешканців Буковини відзначили, що соціальні обіцянки мають значний вплив на їхній електоральний вибір, що дещо дисонує із результатами досліджень на загальноукраїнському рівні, наведеними вище. Респондентам пропонувалося оцінити за 10-бальною шкалою рівень впливу на їх політичний вибір реклами, яка містить агітаційні заклики та соціальні обіцянки. Більшість респондентів (32%) оцінили рівень впливу на них в 4–6 балів, 18% опитаних поставили оцінку 7–8. Найбільш впливовою реклама є для 26%, виборців (9–10 балів) та зовсім або майже зовсім не впливає на 12% опитаних (0–3 бали).

Актуальним було питання щодо ставлення населення до кандидатів, які допомагають виборцям матеріальною. 32% опитаних відносяться до такої пропаганди нейтрально та не засуджують такі дії. 26% людей ставляться до такого виду агітації позитивно, адже такий вид допомоги завжди є потрібними. 24% виборців зазначили про своє негативне ставлення до подібних дій політичних представників. 18% людей не могли визначитися з варіантом відповіді.

Продовженням попереднього блоку питань стало з'ясування думки респондентів щодо того, чи зміниться у них ставлення до кандидата після того як він під час передвиборчої агітації робитиме «добрі справи» (виділить кошти на будівництво дитячих майданчиків, ремонт шкіл, доріг, тощо). Більша половина опитаних (58%) вказують на те, що їх думка про політика залишиться незмінною через те, що всі його прояви допомоги робляться тільки для збільшення власного рейтингу та після виборів така допомога припиниться. Проте 29% можуть змінювати свою думку про політика, оскільки він робить корисну справу для громадян та в майбутньому зможе допомагати і далі. 13% опитаних не змогли визначитися з відповіддю.

Аналізуючи відповіді останніх двох питань, можна стверджувати, що опитані респонденти розцінюють всі прояви допомоги політиків як передвиборчу агітацію, спрямовану на збільшення кількості своїх прихильників. Проте, незважаючи на це, більшість людей не змінює свою думку про кандидата, який здійснює матеріальне «стимулювання» електорату.

На питання щодо перевірки обіцянок політиків і співставлення їх з реальними справами респонденти відповіли так. 34% людей не аналізують соціальні обіцянки, а вірять на слово, 28% опитаних обговорюють заяви

політики зі своїми родичами, друзями, близькими людьми. Часто вони порівнюють почуті заклики з фактами (27%), це дає їм змогу зрозуміти, чи можливо в майбутньому виконати обіцянку. Отже, більшість людей піддається впливу популізму. Показник тих, хто для оцінки почутої інформації шукає думку експерта, людини яка досліджує дане питання, не перевищує 11%.

Опитування показало високий рівень підтримки соціально-популістських ідей серед народу. Більшості опитаних підтримують популістські соціальні обіцянки, не звертаючи уваги на те, що буде з доходами та економікою після їх виконання.

Результати дослідження приблизно співпадають із даними опитування експертів, які проводилися раніше «Бюром аналітики Тектум». і показували вплив популістів на громадян. Так, 50% експертів впевнені у тому, що панівним різновидом у нас є соціальний популізм. Крім нього, було виокремлено антиолігархічний (56%), соціальний (50%), безпековий (44%), військовий (34%) [17].

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Проведене анкетне опитування та дані соціологічних досліджень попередніх років свідчать про досить низький рівень обізнаності українського суспільства, а відтак тяжіння до політичних маніпуляцій. Значною мірою це стосується соціального популізму – явища, характерного для країн з різним рівнем розвитку. Найчастіше вітчизняні популісти використовують такі прийоми як звернення до експлуатації інстинктів натовпу, необґрунтовані обіцянки підвищення пенсій, заробітних плат, зниження комунальних послуг тощо. При цьому у своїх промовах політики звертаються до людей простою зрозумілою мовою, висвітлюються найбільші проблеми, які виникли, висловлюється критика існуючій владі, звертається увага на всі прорахунки. Водночас популісти обіцяють змінити все на краще найближчим часом.

Для подолання або мінімізації соціального популізму варто, на нашу думку, зосередити увагу на просвітницькій роботі серед громадян з метою висвітлення всіх негативних наслідків подібного явища. З іншого боку політична освіченість посадових осіб, особливо в межах існуючих територіальних громад – надійний запобіжник від маніпуляцій електоральними настроями. Тому, на нашу думку, проведення тренінгів, запровадження спеціальних курсів в межах підвищення кваліфікації працівників органів влади – дієвий крок щодо подолання негативного

впливу соціального популізму.

Зрештою, на нашу думку, велика кількість сприйнятливого до популізму населення зумовлена специфікою нашої державної еліти. Революції, які відбувалися в Україні у 2004 та 2013–2014 рр. сформували запит у суспільстві на порядних, чесних, відкритих, професійних політиків, які здатні сказати населенню правду. Розчарування у еліті, яка декларувала національні та соціальні гасла, а при цьому зберігала багатомільйонні ресурси в іноземних банках, призвели до спроби її заміни внаслідок президентських та парламентських виборів у 2019 р. Дані сучасних соціологічних досліджень знову підтверджують розчарування українського суспільства своїм вибором. Тому ще одним шляхом нівеляції негативних явищ популізму та існування критичного мислення населення вважаємо активізацію роботи органів державної влади щодо формування психології державного народу шляхом виховання ефективних управлінських кадрів у територіальних громадах та інших органах місцевого самоврядування. Існування у нашому суспільстві відповідальної, чесною, професійною, ефективною управлінською ланки є потребою часу та відповіддю на виклики сьогодення.

Перспективи подальших досліджень. Перспективи подальших досліджень вбачаються нами у подальшому вивченні регіональної специфіки психологічних маніпуляцій із подальшою синхронізацією та уніфікацією антипопулістських заходів. Імплементация у життя останніх стане важливим інструментом формування громадянського суспільства та дозволить збільшити частку населення, яка мислить критично та об'єктивно стосовно свого електорального вибору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] G. Ionescu and E. Gellner, *Populism, Its Meanings and National Characteristic*. London, 1969, 213 p.
- [2] M. Canovan, «Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy», *Political Studies*, XLVII, p. 2–16, 1999.
- [3] M. Canovan, *Populism*. New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1981, 351 p.
- [4] E. Laclau, *On Populist Reason*. London: Verso, 2005. 276 p. [Online]. Available: <https://books.google.com.ua/books>
- [5] P. A. Iles, «Syndrome, Not a Doctrine: Some Elementary Theses on populism», *Populism. Its Meanings and National Characteristics*. London: Macmillan, 1969, p. 166–179.
- [6] E. Shils, *The Torment of Secrecy: The Background And Consequences of*

American Security Policies. London: Heinemann, 1956, 259 p.

- [7] С. М. Мигаль «Популізм в політичному житті суспільства», автореф. дис. канд. наук; Одеський ун-т ім. І. І. Мечникова, Одеса, 1995, 14 с.
- [8] М. М. Дем'яненко, «Популізм як політичний феномен і маніпулятивна технологія», дис. канд. наук; Київський нац. торгов.-екон. ун-т. Київ, 2015, 177 с.
- [9] Т. П. Прядко, «Популізм як ризик демократичного розвитку і засіб політичної мобілізації електорату», автореф. дис. канд. наук, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, 2018, 22 с.
- [10] В. Бурдяк, Ю. Макар, «Популізм – складова діяльності українських політичних партій», Україна-Європа-Світ: Міжнародний зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнар. відносини, Вип. 10, с. 130–138, 2012. [Електронний ресурс].
Доступно: https://shron1.chtyvo.org.ua/Burdiak_Vira/Populizm_skladova_diiialnost_i_ukrainskykh_politychnykh_partii.pdf?PHPSESSID=l5hb4udgthqrgulkk1m6pa7k7
- [11] О. В. Лісничук «Популізм в Україні: теоретичні засади і проблеми вивчення феномену», *Наукові записки Ін-та політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, Вип. 4(78), с. 63–73, 2015.
- [12] Т. Радь, «Теоретичні засади популізму», *Akademia*. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://www.academia.edu/9639276>
- [13] С. О. Телешун, «Український популізм і виборчі реалії», *Відкриті очі*. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://www.vidkryti-ochi.org.ua/2009/>
- [14] О. Крамар, «Більше половини українців перебувають за межею бідності», *Hromadske.ua*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://hromadske.ua/posts/bilshe-polovini-ukrayinciv-perebuvaют-za-mezheю-bidnosti-institut-demografiyi>
- [15] Д. Яблонський, Д. Михайлишина, П. Ілляшенко, «Як зробити українців менш вразливими до популізму», *Центр економічної стратегії*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://ces.org.ua/populism-paper/>
- [16] Т. П. Прядко, «Популізм як ризик демократичного розвитку і засіб політичної мобілізації електорату», автореф. дис. канд. наук, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, 2018, с. 13.
- [17] «Оцінка рівня популізму на парламентських виборах 2014 року», *Брифінг-презентація*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/1718789-66968341b708c17928dd4e5aeafd6b9.html>

SOCIAL POPULISM AS A MEANS OF PSYCHOLOGICAL MANIPULATION OF THE ELECTORATE IN THE TRANSITIONAL UKRAINIAN SOCIETY

Oleg Shmanko,

Ph.D in History, Associate Professor,
Assistant Professor
of the Chair of Pedagogy and Social Work,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Chernivtsi, Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9491-4564>

o.shmanko@chnu.edu.ua

Abstract. The article reveals the importance of negative psychological manipulative technologies which takes place in modern transitional Ukrainian society in the process of political activity. They are connected with the process that is now called populism. The author argues that along with such types of populism like national, religious, military, anti-oligarchic and others, the social is very important. Social populism is characteristic of countries with different levels of development, but societies in transition are at greater risk of succumbing to this phenomenon. Besides, Ukraine has a significant share of the population for whom the principal source of income has been the redistribution of the state budget (pensioners, state employees, temporarily unemployed, etc.). This category is also susceptible to psychological manipulation because the slogans of increasing social benefits are in demand in this environment. An empirical study was conducted among 200 residents of Chernivtsi city and its district of the Chernivtsi region to determine the level of vulnerability of modern Ukrainian society to social populism. It is concluded that there is a high level of support for social and populist ideas among the people. Most respondents support populist social promises, ignoring what will happen to incomes and the economy after they are fulfilled. The author proposes mechanisms to minimize the negative manifestations of populism, which should be to unite the efforts of the political elite in the use of civil society tools. Large-scale educational work, advanced training of representatives of state authorities and local self-government, education of the future elite based on professionalism, competence, responsibility, moral values are the vital tools for overcoming the manifestations of populism at the present stage. The author emphasizes that the problems of social protection of the population require a definite impartial approach on the part of the authorities and politicians, and on the part of the population, it is necessary to understand the separation of the real potential of the state to protect vulnerable groups from desirable and sometimes fantastic promises that cannot be fulfilled.

Keywords: populism; electoral support; psychological manipulation; state power; educational work; territorial communities.

СОЦИАЛЬНЫЙ ПОПУЛИЗМ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ МАНИПУЛЯЦИЯ ЭЛЕКТОРАТОМ В ПЕРЕХОДНОМ УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Шманько Олег Владимирович,

кандидат исторических наук, доцент,
доцент кафедры педагогики и социальной работы
Черновицкого национального университета
имени Юрия Федьковича.
Черновцы, Украина.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9491-4564>
o.shmanko@chnu.edu.ua

Аннотация. В статье раскрывается значение негативных психологических манипулятивных технологий, имеющих место в современном переходном украинском обществе в процессе политической деятельности. Они связаны с процессом, который принято сейчас называть популизмом. Автор доказывает, что наряду с такими видами популизма как национальный, религиозный, военный, антиолигархический и др. очень важное место занимает социальный. Социальный популизм характерен для стран с разным уровнем развития, но общества переходного типа имеют больший риск подвергнуться этому явлению. Кроме того, в Украине значительная часть населения, для которого основным источником доходов стало перераспределение государственного бюджета (пенсионеры, бюджетники, временно неработающие и др.). Такие категории тоже поддаются психологическим манипуляциям, ведь лозунги увеличения социальных выплат в этой среде востребованы. С целью определения уровня уязвимости современным украинским обществом социального популизма проведено эмпирическое исследование среди 200 жителей Черновцов и Черновицкого района Черновицкой области. Сделан вывод о высоком уровне поддержки социально-популистских идей среди народа. Большинство опрошенных поддерживают популистские социальные обещания, не обращая внимания на то, что будет с доходами и экономикой после их выполнения. Автор предлагает механизмы минимизации негативных проявлений популизма, которые должны заключаться в объединении усилий политико-властной элиты при применении инструментов развития гражданского общества. Масштабная просветительская работа, повышение квалификации

представителей органов государственной власти и местного самоуправления, воспитания будущей элиты на основе профессионализма, компетентности, ответственности, нравственных ценностей – важные инструменты преодоления проявлений популизма на современном этапе. Автор подчеркивает, что проблемы социальной защиты населения требуют четкого беспристрастного подхода со стороны власти и политиков, а со стороны населения – необходимо понимание разделения реального потенциала государства по защите незащищенных категорий граждан от желаемых, а иногда и фантастических обещаний, которые невозможно выполнить.

Ключевые слова: популизм; электоральная поддержка; психологическая манипуляция; государственная власть; просветительская работа; территориальные общины.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED).

- [1] G. Ionescu and E. Gellner, Populism, Its Meanings and National Characteristic. London, 1969, 213 p.
- [2] M. Canovan, «Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy», Political Studies, XLVII, p. 2–16, 1999.
- [3] M. Canovan, Populism. New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1981, 351 p.
- [4] E. Laclau, On Populist Reason. London: Verso, 2005. 276 p. [Online]. Available: <https://books.google.com.ua/books>
- [5] P. A. Iles, «Syndrome, Not a Doctrine: Some Elementary Theses on populism», Populism. Its Meanings and National Characteristics. London: Macmillan, 1969, p. 166–179.
- [6] E. Shils, The Torment of Secrecy: The Background And Consequences of American Security Policies. London: Heinemann, 1956, 259 p.
- [7] S. M. Myhal «Populizm v politychnomu zhytti suspilstva», avtoref. dys. kand. nauk; Odeskyi un-t im. I. I. Mechnykova, Odesa, 1995, 14 s.
- [8] M. M. Demianenko, «Populizm yak politychnyi fenomen i manipulyativna tekhnolohiia», dys. kand. nauk; Kyivskyi nats. torhov.-ekon. un-t. Kyiv, 2015, 177 s.
- [9] T. P. Priadko, «Populizm yak ryzyk demokratychnoho rozvytku i zasib politychnoi mobilizatsii elektoratu», avtoref. dys. kand. nauk, Nats. ped. un-t imeni M. P. Drahomanova, 2018, 22 s.

- [10] V. Burdiak, Yu. Makar, «Populizm – skladova diialnosti ukrainskykh politychnykh partii», Ukraina-Yevropa-Svit: Mizhnarodnyi zb. nauk. prats. Serii: Istorii, mizhnar. vidnosyny, Vyp. 10, s. 130–138, 2012. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: https://shron1.chtyvo.org.ua/Burdiak_Vira/Populizm_skladova_diialnosti_ukrainskykh_politychnykh_partii.pdf?PHPSESSID=15hb4udgthqrgulkk1m6pa7k7
- [11] O. V. Lisnychuk «Populizm v Ukraini: teoretychni zasady i problemy vyvchennia fenomenu», Naukovi zapysky In-ta politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, Vyp. 4(78), s. 63–73, 2015.
- [12] T. Rad, «Teoretychni zasady populizmu», Akademia. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <http://www.academia.edu/9639276>
- [13] S. O. Teleshun, «Ukrainskyi populizm i vyborchi realii», Vidkryti ochi. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://www.vidkryti-ochi.org.ua/2009/>
- [14] O. Kramar, «Bilshe polovyny ukraintsiv perebuvaiut za mezheiu bidnosti», Hromadske.ua. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://hromadske.ua/posts/bilshe-polovini-ukrayinciv-perebuvayut-za-mezheiu-bidnosti-institut-demografiyi>
- [15] D. Yablonskyi, D. Mykhailyshyna, P. Illiashenko, «Iak zrobyty ukraintsiv mensh vrazlyvymy do populizmu», Tsentr ekonomichnoi stratehii. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://ces.org.ua/populism-paper/>
- [16] T. P. Priadko, «Populizm yak ryzyk demokratychnoho rozvytku i zasib politychnoi mobilizatsii elektoratu», avtoref. dys. kand. nauk, Nats. ped. un-t imeni M. P. Drahomanova, 2018, s. 13.
- [17] «Otsinka rivnia populizmu na parlamentskykh vyborakh 2014 roku», Bryfinh-prezentatsiia. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/1718789-66968341b708c17928dd4e5aeadd6b9.html>

Стаття надійшла до редакції
12 квітня 2021 року

ЕКОНОМІКА, МЕНЕДЖМЕНТ

DOI [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-112-124](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-112-124)
УДК 371.15

Баранов Віталій В'ячеславович,
кандидат економічних наук, доцент,
Льотна академія Національного авіаційного університету.
Кропивницький, Україна.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7826-7184>
vaiss@ukr.net

БІЗНЕС-КЕЙСИ: ВІД КЛАСИКИ ДО ІННОВАЦІЙ

Анотація. В цій статті досліджується виникнення, розвиток та сучасне використання інтерактивної методики навчання студентів економічного профілю. Проаналізувати історичний розвиток кейс-технології навчання; визначено сучасні підходи та особливості застосування різних методик складання та розв'язування кейсів; вивчено оптимальну організацію навчання студентів економічного профілю на основі використання профільних кейсів. Визначено основні підходи до створення та застосування бізнес-кейсів у практиці провідних університетів світу. Розкрито нові форми застосування методу кейсів. Доведено що використання кейс-технології навчання дозволяє значно поліпшити ефективність навчання, збільшити як фахову так і мовленнєву базу знань, підвищити ступінь професійної зрілості та рівень самостійного мислення, навички аргументування, доведення та відстоювання власної точки зору. Кейс-метод у порівнянні з іншими методиками навчання має наступні переваги: дозволяє демонструвати академічну теорію з погляду реальних подій; дозволяє зацікавити студентів у вивченні конкретної дисципліни в контексті інших предметів і явищ; сприяє активному засвоєнню знань, формуванню навичок культури професійного спілкування, а також збирання, оброблення і аналізу інформації. В економічній освіті метод кейсів став особливо популярний, так як дозволяє студентам навчитися застосовувати отримані знання в реальних ситуаціях. Найбільший навчальний ефект має вирішення завдань з господарської практики підприємств та організацій майбутньої сфери працевлаштування. Системний підхід дозволяє розглядати бізнес-кейс як складну систему, яка включає різні методи пізнання: моделювання, системний аналіз, проблемний метод, уявний експеримент, методи опису та класифікації,

ігрові методи. Аналіз наукової літератури та історичної практики застосування кейс-методу свідчить про високу ефективність використання даної методики, яка спрямована не лише на розвиток комунікативних умінь студентів, є однією з ключових умов процесу формування професійної культури студентів економічного профілю.

Ключові слова: якість освіти; метод кейсів; бізнес-освіта, нові освітні технології, бізнес-кейси, інтерактивні методи навчання.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Курс України на євроінтеграцію, зокрема в освіті, потребує суттєвого перегляду навчально-методичного інструментарію, реалізації нових освітніх технологій, орієнтованих на формування людини і фахівця, що не лише володіє теоретичним матеріалом, а й досвідом і навичками фахового характеру.

Одним із засобів підвищення ефективності освітнього процесу у студентів економічного профілю є використання інтерактивних технологій навчання (або кейс-технології) при якій відбувається вироблення знань, а не оволодіння готовими знаннями.

Вивчення досвіду застосування бізнес-кейсів провідних американських та європейських навчальних закладів, впровадження останніх розробок у цій сфері в практику національної вищої професійної освіти є актуальним більше, ніж будь-коли, зважаючи на те що сучасні фахівці повинні вміти вирішувати складні нестандартні завдання, критично аналізувати обставини і приймати відповідно до ситуації рішення на основі аналізу інформації, яка постійно змінюється.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Використання методу кейсів тривалий час знаходиться в центрі уваги дослідників системи бізнес-освіти. Основні тенденції розвитку зазначеного методу навчання висвітлено у дослідженнях Е. Каверіної [3], Н. Ничкало і В. Кудіна [5]. Особливості підприємницької освіти розкрито у працях О. Романовського [6]. Становлення та розвиток вищої економічної і бізнес-освіти Сполучених Штатів Америки у сучасних умовах розглядаються у працях українських та американських учених В. Ільїної [1], Д. Джонстоуна [7], П. Деноса [8], В. Волстеда [9] та ін.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою даної статті є з'ясувати особливості застосування кейс-методу у навчальному процесі підготовки спеціалістів економічного профілю у вищих навчальних закладах США, та Європейського Союзу,

дослідити історичний розвиток методів кейсів та виокремити найбільш цінні елементи такого методу підготовки.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**: проаналізувати історичний розвиток кейс-технології навчання; визначити сучасні підходи та особливості застосування різних методик складання та розв'язування кейсів; вивчити оптимальну організацію навчання студентів економічного профілю на основі використання профільних кейсів.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Метод кейсів (англ. *Case method*, кейс-метод, метод конкретних ситуацій, метод ситуаційного аналізу) – техніка навчання, що використовує опис реальних економічних, соціальних і бізнес-ситуацій. Кейси ґрунтуються на реальному фактичному матеріалі або ж наближені до реальної ситуації.

Центральне місце в кейс-методі посідає дискусія, яку доцільно використовувати в тому випадку, коли студенти володіють певною фаховою і мовленнєвою базою знань, значним ступенем зрілості й самостійності мислення, уміють аргументувати, доводити й обґрунтовувати свою точку зору. Найважливішою характеристикою дискусії є рівень її компетентності, який складається з компетентності її учасників. Непідготовленість студентів до дискусії робить обговорення формальним, перетворює на процес витягування ними інформації у викладача, а не самостійне її добування. Основним чинником ефективності є ступінь управління дискусією викладачем. Викладач повинен залучати до участі в ній кожного студента, вислуховувати аргументи «за-проти» і пояснення до них, контролювати мовний процес і напрям дискусії, але не її зміст.

У методологічному контексті кейс-метод можна уявити як складну систему, до якої інтегровано інші методи пізнання: моделювання (побудова моделі ситуації); системний аналіз (системне уявлення й аналіз ситуації); проблемний метод (подання проблеми, що лежить в основі ситуації); уявний експеримент (спосіб здобуття знання про ситуацію за допомогою її уявного перетворення); методи опису (створення опису ситуації); класифікації (створення впорядкованих переліків властивостей, сторін, складових ситуації); ігрові методи (представлення варіантів поведінки учасників ситуації) [2].

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Не зважаючи на певну кількість наукових публікацій із даної

проблематики, питання використання методу кейсів залишається не повністю вивченим. Використано загальнонаукові та спеціальні методи і прийоми наукового дослідження: діалектики, аналізу і синтезу, класифікації та типології; системного підходу; статистичний аналіз.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Засновником методу кейсів вважається Христофор Колумб Ленгделл (Christopher Columbus Langdell. Будучи випускником школи права в Гарвардському університеті, після того як він став деканом в 1870 році, почав активно впроваджувати метод кейсів (case-study).

У бізнес-середовище кейси також прийшли з Гарварда. Ідея будувати навчання навколо обговорення проблем, пов'язаних з управлінням бізнесом, виникла ще у першого декана Гарвардської школи бізнесу Едвіна Гея (Edwin Gay), а перший пробний курс під назвою «Мистецтво ведення бізнесу» був прочитаний в 1912 році.

Складність полягала в тому, що більшість викладачів були вченими і не мали практичного досвіду ведення бізнесу. Тому спочатку до Гарвардської школи бізнесу запрошувалися менеджери і директори великих фірм, власники компаній, які ділилися з аудиторією реальними ситуаціями зі свого досвіду. Студенти аналізували почуте і через два дні здавали письмові звіти з рекомендаціями щодо вирішення проблеми, а потім обговорювали їх в аудиторії.

Остаточно кейс-метод затвердився в HBS в 1920-х роках, тільки через півстоліття з моменту його винаходу Ленгделлом. Цьому сприяло призначення деканом HBS колишнього випускника Гарвардської школи права, фахівця з корпоративних фінансів Уоллеса Донема (Wallace Donham), який був гарячим прихильником застосування кейс-методу. Донем переконав свого колегу професора з маркетингу Мелвіна Коупленда (Melvin Copeland) переробити в якості пілотного проекту кейс-методу свою навчальну програму і включити в неї опис декількох справжніх бізнес-ситуацій. Опублікована в вересні 1920 року, ця програма вважається першою збіркою бізнес-кейсів. У 1921 році помічник декана Clinton Biddle написав і опублікував перший навчальний кейс.

У 1924 році кількість написаних сторінок кейсів перевершило 1 млн, з них близько 200 тисяч спеціально призначалися для використання іншими бізнес-школами, які висловили таку потребу (більше 90 шкіл). Перші кейси публікувалися в бюлетенях Комітету з дослідження бізнесу та коштували від 50 центів до 2 доларів за кейс (в перекладі на сучасні ціни з урахуванням інфляції – приблизно від 28 до 114 доларів).

До середини 1930-х років розбір бізнес-кейсів став провідним методом при навчанні менеджерів. Викладачі Гарвардської школи бізнесу активно сприяли його поширенню, публікуючи книги, навчальні посібники, збірники кейсів і проводячи семінари для викладачів.

Після введення нового методу навчання у Гарвардській школі бізнесу відразу почала збільшуватись кількість студентів: їх чисельність зросла з 30-50 щорічно прийнятих абітурієнтів до 500 в 1932 році.

У період Другої світової війни викладачі HBS написали 600 спеціальних кейсів для навчання військових співробітників.

Чемпіоном з навчання кейс-методу вважається професор Кріс Крістенсен, який написав сотні кейсів, а також книгу «Education for Judgment: The Artistry of Discussion Leadership and Teaching and the Case Method». Він звів кейс-стаді в ранг мистецтва та вважав, що існує два основних фактора для успішного викладання – систематична підготовка і розуміння, коли можна перейти від одного обговорення до іншого.

Вплив на розвиток кейсів і їх формату спричинив також розвиток інформаційних технологій. З кінця 1950-х років до кейсів стали додавати аудіо- та відео-матеріали, а в 1962 році була розроблена комп'ютерна програма HarbusII – перший симулятор діяльності підприємства.

Кейс-метод широко використовується в бізнес-навчанні в усьому світі і продовжує завойовувати нових прихильників. Так, з 50-х років двадцятого століття бізнес-кейси набувають поширення в Західній Європі. Лідруючі бізнес-школи Європи (INSEAD, LBS, HEC, LSE, ESADE) беруть найактивнішу участь не тільки у викладанні, а й в написанні таких кейсів.

У європейських традиціях бізнес-освіти спочатку затвердився трохи інший формат навчання. Перші програми MBA у Франції, Швейцарії, Великобританії та інших країнах тривали в середньому 12 місяців (замість дворічних програм, як це було прийнято в США) і були розраховані на студентів, які вже мали практичний досвід в управлінні бізнесом [5, с. 46]. Ця прагматична орієнтація і наближеність до світу реального бізнесу знайшла своє найбільш закінчене вираження в Манчестерській школі бізнесу (Manchester Business School, MBS) і, відповідно, так званої манчестерської школі кейсів. На відміну від гарвардських кейсів манчестерські кейси в півтора-два рази коротше, і в них принципово відсутнє правильне рішення, яке виробляється в ході відкритих обговорень.

У 1991 році Гарвардська школа бізнесу і компанія Хегох запустили спільний проект з перекладу 7000 кейсів в онлайн-формат (перший такий кейс був використаний на занятті в 1996 році).

На сьогоднішній день в HBS дотримуються думки, що в він є

найбільш ефективним для бізнес-навчання. Крім того, близько 80% кейсів, які використовуються для навчання в усьому світі, написані викладачами Гарвардської школи бізнесу.

Зазвичай, кейс – це від 2-х до 25 сторінок тексту з графіками. На написання одного кейса йде від 1 до 4 місяців. Класифікація бізнес-кейсів представлено у таблиці. Викладачі бізнес-школи, які хочуть написати кейс про ту чи іншу компанію, повинні отримати дозвіл від її керівництва на дослідження і на публікацію кейсу. Компанії як правило надають різні дані, звіти тощо. Часто зв'язок встановлюється через випускників бізнес-школи, які працюють в даній компанії. Щороку в HBS створюють близько 350 кейсів. Наприклад, у 2008 р було написано 170 нових глобальних кейсів, а всього за 2004–2008 рр. було продано 37 410 000 кейсів. Publishing HBS як відділення бізнес-школи у 2014 р заробило 194 млн. дол., головним чином з продажу бізнес-кейсів.

Таблиця

Класифікація бізнес-кейсів

Ознака кваліфікації	Види
За структурою	<ul style="list-style-type: none"> • структуровані кейси (Highly structured case); • неструктуровані кейси (Unstructured cases); • новаторські кейси (Ground breaking cases)
За формою представлення	паперові; відео кейси; Notts County 2.0
За рівнем складності	для бакалаврів; для магістрів; кейси для програм MBA та курсів підвищення кваліфікації
За розміром	<ul style="list-style-type: none"> • повні кейси (в середньому 20–25 сторінок); • стислі кейси (3–5 сторінок); • міні-кейси (1–2 сторінки)
За типами компаній	кейси про великий регіональний бізнес; кейси про малий і середній бізнес
За регіонами	<ul style="list-style-type: none"> • північноамериканські кейси; • європейські кейси; • кейси по країнам, що розвиваються і країнам з перехідною економікою

*розроблено автором

Harvard Business School Publishing розробило спеціальний сайт для викладачів, які використовують кейси в навчанні. Його послугами користується понад 20.000 чоловік. Щороку з сайту вільно (безкоштовно) завантажують близько 500.000. Всього Harvard Business School Publishing містить понад 5000 кейсів.

Найкоротшим кейсом в HBS вважається кейс «MicroFridge» про виведення на ринок нового товару, який поєднує в собі функції холодильника і мікрохвильової печі. Кейс всього на 2-х сторінках.

Деякі гарвардські кейси залишаються популярними і найбільш продаваними навіть через кілька десятків років після написання. Їх і зараз розглядають на заняттях в HBS, наприклад кейс «Benihana of Tokyo» написаний в 1972 р., обсяг продажу якого на сьогоднішній день більше 270.000 копій.

За час навчання в HBS студенти проходять більше 500 кейсів, приблизно 13–14 кейсів в тиждень. Як правило, студенти отримують кейс за тиждень до його обговорення, що триває в класі 90 хвилин. На практиці дуже часто викладачі, що пояснюють кейси, є їх авторами. Також часто буває, що головний герой кейса безпосередньо присутній в класі при розборі кейса або відповідає в режимі лайв-відео на питання студентів і пояснює, яке рішення він прийняв у реальній ситуації.

Головні герої кейсів переважно чоловіки (91%), але в найближчі п'ять років HBS планує збільшити число жінок-героїв до 20%. Вважається, що найчастіше героями кейсів є топ-менеджери. Однак, також існують кейси, присвячені спортсменам, діячам культури, громадським лідерам і державним службовцям.

Багато професорів бізнес-школи перед класом складають кол-лист (call list), який базується на попередній участі студентів в обговореннях в класі, а також на знаннях, які студент може привнести при обговоренні кейса. Часто участь студента в обговореннях кейса в класі є позитивним фактором, однак, надмірні спроби давати коментарі можуть привести до низької якості дискусії [1, с. 234].

У HBS функціонує Kids Case Discussions – спеціальний дитячий клас для дітей старших класів школи. Заняття проводять викладачі університету, і діти обговорюють з ними реальні, неадаптовані гарвардські кейси.

У травні 2008 року в HBS було прийнято рішення диверсифікувати формат кейсів, зробити їх більш витонченими, літературними, в яскравій обкладинці. Для цього HBS вже підписала контракт з популярним американським автором жіночих романів Даніелою Стіл [9, с. 23].

До нових методів case-study в Harvard Business School можна віднести розроблений підкаст Cold Call. Його запустили у вересні 2015 р.

У першому підкасті Cold Call «Dangerous Mines: Saving Lives Through Leadership» мова йде про Cynthia Carroll, керівника компанії з видобутку корисних копалин AngloAmerican, яка є випускницею програми MBA

Гарвардської школи бізнесу. Ситуація кейса така: Синтія отримала інформацію, що на одній з шахт компанії з видобутку платини в ПАР загинули шахтарі, і їй потрібно було прийняти рішення, що робити далі.

Перед тим, як написати кейс, а вийшов він в 2013 р., професор Mukunda сам особисто відвідав і попрацював в шахті з видобутку платини, де загинули люди. Умови були дійсно дуже важкі – 12-ти годинний робочий день, мало простору, доводилося нагинатися, щоб не зачепити стелю, важка амуніція, спека, волога, постійний шум навколо.

На заняттях в бізнес-школі професор Mukunda дає студентам завдання залізти під парти. Студенти залазять під парти, але одразу ж хочуть вибратися назад і сказати, що це було класно. Але професор просить, щоб студенти провели під партами хоча б хвилину, поки він розповідає, і уявили собі, що означає перебувати в такій позі цілих 12 годин, займаючись важкою фізичною роботою.

Ситуація, в якій опинилася Cynthia Carroll, – ідеальний кейс для вивчення і дослідження студентами бізнес-школи. Компанією ніколи раніше не керувала жінка, яка не шахтар, і не місцева. Синтія зіткнулася з дуже складною ситуацією – 70% співробітників не вміли писати і читати, люди говорили на 9 різних мовах, в країні була непроста політична ситуація, апартеїд тощо. Від рішення Cynthia Carroll залежала доля 600.000 людей. Шахта була найбільшою в світі з виробництва платини. Результати роботи шахти відігравали важливу роль в світі.

У самому підкасті професор не розкриває рішення, яке прийняла Cynthia Carroll. Але Синтія сама в 2012 р на сторінках Harvard Business Review розповіла, що закрила шахту на 7 тижнів, щоб поліпшити стандарти безпеки і навчити правилам безпеки 30000 співробітників. В результаті смертність знизилася на 62%.

Коли вона приїжджає на заняття в бізнес-школу, на якому розглядається даний кейс, студенти часто задають їй багато питань. Синтія коментує так: «Ви робите вибір і рухаєтеся вперед. Ви не обертаєтеся назад».

Другий епізод підкасту Cold Call – про Stella McCartney. Акцент зроблено на тому що, що сфера моди дуже сильно забруднює навколишнє середовище, оскільки люди викидають на смітник 90% того, що збираються купити в найближчі 2 роки.

Кейс також вчить студентів таким важливим якостям як терпінню і наполегливості, оскільки нинішнє покоління міленіалів хоче отримувати все швидко і відразу. У бізнес-школі студентів вчать бути лідерами, які змінять світ, але підкреслюють, що на це піде час, що вимагає наполегливості

і терпіння. Даний кейс дає студентам подібне послання.

Серед інших тем підкасту Cold Call – про компанію Heineken, Стіва Джобса, NFL, NBA, космічний шатл Columbia. Cold Call виходить два рази на місяць.

Дані Гарвардської школи бізнесу свідчать про те, що підкасти користуються великою популярністю серед людей. Подібна медіа форма надання інформації знову стає популярною, головним чином, через мобільність – люди можуть слухати підкаст під час поїздки або занять в тренажерному залі.

В економічній освіті метод кейсів став особливо популярний, так як дозволяє студентам навчитися застосовувати отримані знання в реальних ситуаціях. Особливо корисно, коли студентам доводиться вирішувати завдання з практики підприємств тієї системи господарювання, в якій вони будуть працювати. Завдання, засновані на розрахунках, представляють особливу, однак майбутнім власникам економічного диплому важливо навчитися вирішувати такі кейси, так як вони допомагають розвинути аналітичне мислення і поліпшити навички, які знадобляться в роботі.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Кейси – найбільш простий спосіб придбати потрібні навички, щоб стати професіоналом у своїй галузі і ефективним керівником. Чим складніше студенту дається рішення, можливо, навіть в суперечках і дискусіях з іншими учасниками, тим краще відкладеться описана ситуація, і в реальній роботі він зможе швидше і успішніше впоратися з аналогічними проблемами.

Кейс-метод має такі переваги: дозволяє демонструвати академічну теорію з погляду реальних подій; дозволяє зацікавити студентів у вивченні конкретної дисципліни в контексті інших предметів і явищ; сприяє активному засвоєнню знань, формуванню навичок культури професійного спілкування, а також збирання, оброблення і аналізу інформації.

Під час використання кейс-методу розвиваються такі навички: аналітичні (уміння класифікувати, виділяти істотну й неістотну інформацію, аналізувати, представляти її); практичні (використання на практиці відповідних теоретичних знань, умінь та навичок), творчі (зокрема, творчі навички в генерації альтернативних рішень, які не можна знайти логічним шляхом); комунікативні (уміння вести дискусію, переконувати співбесідників, захищати власну точку зору та ін.), соціальні

(оцінка поведінки людей, вміння слухати, підтримувати в дискусії або аргументувати протилежну думку тощо); самоаналіз.

Таким чином, аналіз наукової літератури та історичної практики застосування кейс-методу свідчить про ефективність використання описаної методики, яка спрямована не лише на розвиток комунікативних умінь студентів, є однією з ключових умов процесу формування професійної культури студентів економічного профілю.

Перспективи подальших досліджень. Подальші наукові дослідження можуть бути пов'язані із питаннями розробки конкретних кейсів для підвищення ефективності навчального процесу студентів економічного профілю та опануванням нових підходів та форм у створенні та процесі аналізу бізнес-кейсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] В. Ю. Ільїна, «Становлення та розвиток вищої економічної і бізнес-освіти Сполучених Штатів Америки у сучасних умовах», дис. канд. наук. Ялта, Україна 2009, 237 с.
- [2] А. М. Долгоруков. *Case-study как способ (стратегия) понимания: практ. руководство для тьютора системы Открытого образования на основе дистанционных технологий*. Москва, Россия: Центр интенсивных технологий образования, 2002, с. 22–44.
- [3] З. Ю. Каверина, «Тенденции развития высшего образования США», дис. канд. наук. Москва, 2007. 246 с.
- [4] Л. С. Магдюк, «Система освіти в Сполучених Штатах Америки», *Маркетинг в Україні*, № 4(32), с. 63–65, 2005.
- [5] Н. Г. Ничкало, В. О. Кудін, *Професійна освіта в зарубіжних країнах: порівняльний аналіз: монографія*. Черкаси, Україна: Вибір, 2002, 322 с.
- [6] А. А. Романовский, «Подготовка граждан к предпринимательской деятельности в экономически развитых странах», *Проблемы современного искусства и культуры: сб. науч. трудов*. Харьков: Каравелла, с. 62–73, 1999.
- [7] Д. Б. Джонстоун, «Система высшего образования в США: структура, руководство, финансирование», *Университетское управление: практика и анализ*. Москва, № 5/6(28), с. 92–102, 2003.
- [8] P. Danos, *Changing with the times. Business education must transform in response to global business needs*. Business, India, 2010, 128 p.
- [9] B. William Walstad, «Economic Education in U.S. High Schools», *Journal of Economic Perspectives*, p. 195–210, 2001.

BUSINESS CASES: FROM CLASSICS TO INNOVATION

Vitaly Baranov,

Candidate of Economics Sciences,
Associate Professor of Management, and Economics,
Flight Academy of National Aviation University.
Kropyvnytskyi, Ukraine.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7826-7184>
vaiss@ukr.net

Abstract. This article examines the origin, development and current use of interactive methods of teaching students of economic profile. Analyze the historical development of case study technology; modern approaches and features of application of various methods of assembling and solving cases are determined; the optimal organization of training of students of economic profile on the basis of use of profile cases is studied. The main approaches to the creation and application of business cases in the practice of the world's leading universities are identified. New forms of application of the case method are revealed. It is proved that the use of case-learning technology can significantly improve the effectiveness of learning, increase both professional and speech knowledge base, increase the degree of professional maturity and level of independent thinking, skills of argumentation, proof and defense of their own point of view. The case method in comparison with other teaching methods has the following advantages: allows you to demonstrate academic theory in terms of real events; allows to interest students in studying of concrete discipline in the context of other subjects and the phenomena; contributes to the active acquisition of knowledge, the formation of skills of culture of professional communication, as well as the collection, processing and analysis of information. In economic education, the method of cases has become especially popular, as it allows students to learn to apply the acquired knowledge in real situations. The greatest educational effect has the solution of problems in the economic practice of enterprises and organizations of the future sphere of employment. The systems approach allows us to consider a business case as a complex system that includes various methods of cognition: modeling, systems analysis, problem method, imaginary experiment, methods of description and classification, game methods. Analysis of scientific literature and historical practice of case study shows the high efficiency of this technique, which is aimed not only at developing students' communication skills, is one of the key conditions in the process of forming the professional culture of students of economic profile.

Keywords: quality of education; case method; business education, new educational technologies, business cases, interactive teaching methods.

БИЗНЕС-КЕЙСЫ: ОТ КЛАССИКИ ДО ИННОВАЦИЙ

Баранов Виталій Вячеславович,

Кандидат экономических наук, доцент,

Летная академия Национального авиационного университета.

Кропивницкий, Украина.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7826-7184>

vaiss@ukr.net

Аннотация. В этой статье исследуется возникновение, развитие и современное использование интерактивной методики обучения студентов экономического профиля. Проанализировать историческое развитие кейс-технологии обучения; определены современные подходы и особенности применения различных методик составления и решения кейсов; изучено оптимальную организацию обучения студентов экономического профиля на основе использования профильных кейсов. Определены основные подходы к созданию и применению бизнес-кейсов в практике ведущих университетов мира. Раскрыты новые формы применения метода кейсов. Доказано что использование кейс-технологии обучения позволяет значительно улучшить эффективность обучения, увеличить как профессиональную так и речевую базу знаний, повысить степень профессиональной зрелости и уровень самостоятельного мышления, навыки аргументации, доказательства и отстаивания собственной точки зрения. Кейс-метод по сравнению с другими методиками обучения имеет следующие преимущества: позволяет продемонстрировать академическую теорию с точки зрения реальных событий; позволяет заинтересовать студентов в изучении конкретной дисциплины в контексте других предметов и явлений; способствует активному усвоению знаний, формированию навыков культуры профессионального общения, а также сбора, обработки и анализа информации. В экономическом образовании метод кейсов стал особенно популярен, так как позволяет студентам научиться применять полученные знания в реальных ситуациях. Наибольший обучающий эффект имеет решения задач по хозяйственной практики предприятий и организаций будущей сферы трудоустройства. Системный подход позволяет рассматривать бизнес-кейс как сложную систему, которая включает различные методы познания: моделирование, системный анализ, проблемный метод, мысленный эксперимент, методы описания и

классификации, игровые методы. Анализ научной литературы и исторической практики применения кейс-метода свидетельствует о высокой эффективности использования данной методики, направленной не только на развитие коммуникативных умений студентов, является одним из ключевых условий процесса формирования профессиональной культуры студентов экономического профиля.

Ключевые слова: качество образования; метод кейсов; бизнес-образование, новые образовательные технологии, бизнес-кейсы, интерактивные методы обучения.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] V. Yu. Ilna, «Stanovlennia ta rozvytok vyshchoi ekonomichnoi i biznes-osvity Spoluchenykh Shtativ Ameryky u suchasnykh umovakh», dys. kand. nauk. Yalta, Ukraina 2009, 237 s.
- [2] A. M. Dolgorukov. Case-study kak sposob (strategiya) ponimaniya: prakt. rukovodstvo dlya t'yutora sistemy Otkrytogo obrazovaniya na osnove distancionnykh tekhnologij. Moskva, Rossiya: Centr intensivnykh tekhnologij obrazovaniya, 2002, s. 22–44.
- [3] Z. YU. Kaverina, «Tendencii razvitiya vysshego obrazovaniya SSHA», dis. kand. nauk. Moskva, 2007. 246 s.
- [4] L. S. Mahdiuk, «Systema osvity v Spoluchenykh Shtatakh Ameryky», Marketynh v Ukraini, № 4(32), s. 63–65, 2005.
- [5] N. H. Nychkalo, V. O. Kudin, Profesiina osvita v zarubizhnykh krainakh: porivnialnyi analiz: monohrafiia. Cherkasy, Ukraina: Vybir, 2002, 322 s.
- [6] A. A. Romanovskij, «Podgotovka grazhdan k predprinimatel'skoj deyatel'nosti v zkonomicheski razvit'ih stranah», Problemy sovremennogo iskusstva i kul'tury: sb. nauch. trudov. Har'kov: Karavella, s. 62–73, 1999.
- [7] D. B. Dzhonstoun, «Sistema vysshego obrazovaniya v SSHA: struktura, rukovodstvo, finansirovanie», Universitetskoe upravlenie: praktika i analiz. Moskva, № 5/6(28), s. 92–102, 2003.
- [8] P. Danos, Changing with the times. Business education must transform in response to global business needs. Business, India, 2010, 128 p.
- [9] B. William Walstad, «Economic Education in U.S. High Schools», Journal of Economic Perspectives, p. 195–210, 2001.

*Стаття надійшла до редакції
05 квітня 2021 року*

DOI [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-125-140](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-125-140)
УДК 621:005

Бондар Юлія Анатоліївна,

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту та економіки
Льотної академії Національного авіаційного університету.

Кропивницький, Україна.

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0003-2269-6208>

cooperjulia@ukr.net

Легінькова Ніна Іллівна,

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту та економіки
Льотної академії Національного авіаційного університету.

Кропивницький, Україна.

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-7040-2043>

ninaleg577@gmail.com

Фабрика Ірина Володимирівна,

кандидат економічних наук,
керівник Центру управління стратегічними змінами
АТ «Ощадбанк».

Київ, Україна.

ifabrika1980@gmail.com

ЕКСПОРТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПІДПРИЄМСТВА: СУТНІСТЬ, ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ТА УМОВИ МАКСИМІЗАЦІЇ

Анотація. У статті розглянуто механізм формування та реалізації експортного потенціалу господарюючих суб'єктів на основі гнучкого узгодження економічних і неекономічних інструментів за допомогою якісного вдосконалення експортного потенціалу і посилення національної експортної політики суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності шляхом активізації їх діяльності на світовому ринку. Розкрито поняття «експортний потенціал», що характеризується не тільки абсолютним обсягом експорту, а й резервами матеріально-технічних, товарних, інтелектуальних, трудових та інших ресурсів, що можуть бути задіяні для здійснення зовнішньоекономічних операцій за визначених умов. Слід зазначити, що експортний потенціал може розглядатись як сукупність засобів, здатностей, джерел, ресурсів, які можуть бути мобілізовані, задіяні та використані для вирішення конкретного завдання та досягнення стратегічних цілей суб'єкта. При цьому експортний потенціал виступає як система, елементи якої

підпорядковані виконанню конкретної функції, також виділяються підходи щодо формування експортного потенціалу підприємства. Експортний потенціал визначає не тільки наявність перелічених вище ресурсів, а й рівень їх ефективного використання для формування стійких конкурентних переваг і досягнення стратегічних цілей на зовнішніх ринках. Зокрема визначити складові технічного потенціалу підприємства та управлінсько-маркетингового потенціалу, а також експортного потенціалу на конкретний час відповідно до ступеня його використання. Для підприємств метою є максимізація експортного потенціалу, тому у статті вирішуються такі питання, як можливість випускати відповідну продукцію, визначення множини ринків та їх потреби, створення ефективної системи просування та збуту продукту на визначеному ринку. Слід зазначити, що для більшості вітчизняних підприємств завдання підвищення експортного потенціалу формується у спрощеному варіанті, а саме – виробляти конкурентоздатну продукцію, реалізувати її за конкурентоздатними цінами на визначених ринках.

Ключові слова: підприємство; експортний потенціал; світове господарство; зовнішній ринок; конкурентоспроможність; ринок.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. В умовах глобальної трансформації сучасної світової економіки пріоритетного значення набуває вирішення завдань створення внутрішніх та зовнішніх умов інтеграції України у світове господарство, реалізації її конкурентних переваг на засадах формування та реалізації експортного потенціалу підприємства.

Важливою компонентою щодо формування прибуткової частини державного бюджету є експорт, адже за допомогою експорту реалізується достатньо значна частина валового національного продукту. За допомогою рівня розвитку експортно-орієнтованих сфер економіки визначаються темпи інтеграції України в світове господарство.

Нові тенденції в світовій економіці та міжнародному розподілі праці, посилення конкуренції на зовнішніх ринках, вичерпання екстенсивних чинників розвитку українського експорту і незначна частка в його структурі готових виробів, перш за все, вимагають нових наукових досліджень з метою підвищення ефективності експортної діяльності, в тому числі за рахунок підвищення міжнародної конкурентоспроможності продукції підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій У вітчизняній літературі досить повно досліджені загальнотеоретичні питання міжнародного

розподілу праці, міжнародних економічних відносин і зовнішньоекономічних зв'язків, як, втім, і загальні проблеми експорту товарної продукції. Найбільший внесок у вирішення цих питань внесли вітчизняні та зарубіжні вчені: Т. Бабан, Н. Бикова, Ю. Зборовська.

Так, на думку Т. Бабан, «експортний потенціал – це реальна або можлива здатність економічного суб'єкта (підприємства, галузі або підгалузі, регіону, країни) виробляти конкурентоспроможні на світових ринках товари та послуги, використовуючи при цьому як власні, так і запозичені ресурси (природні, виробничі, науково-технічні, трудові, фінансові, інформаційні тощо), та реалізувати ці товари та послуги на потенційних зовнішніх ринках, долаючи обмеження як внутрішнього так і зовнішнього характеру та прагнучи при цьому до збільшення прибутку» [1, с. 8].

Н. Бикова вважає, що «експортний потенціал являє собою фактичну здатність підприємства формувати і реалізовувати продукцію на зовнішньому ринку та його потенційну можливість зберігати або збільшувати обсяги експортної продукції в довгостроковій перспективі, враховуючи потреби та тенденції зарубіжного ринку, що надасть можливість ефективно конкурувати на ньому» [2, с. 4].

Ю. Зборовська, на відміну від Т. Бабан і Н. Бикової, розглядає поняття «експортний потенціал» з точки зору результативного підходу і стверджує, що «експортний потенціал – це здатність мобілізувати свої виробничі ресурси (сировинні, фінансові, інтелектуальні, трудові, організаційні) та використовувати їх з максимальною ефективністю, виробляючи при цьому конкурентоспроможну продукцію з інноваційними параметрами, яка користувалася б попитом на зовнішніх ринках, а також можливість забезпечувати постійний економічний розвиток підприємства за рахунок експортної діяльності» [3, с. 6].

Разом з тим у сучасних умовах глобальної трансформації економіки проблеми вдосконалення механізму формування та реалізації експортного потенціалу є своєчасною і правомірною як в теоретичному, так і в практичному плані.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Основною *метою* даного дослідження є розробка діючого механізму формування та реалізації експортного потенціалу господарюючих суб'єктів на основі гнучкого узгодження економічних і неекономічних інструментів за допомогою якісного вдосконалення експортного потенціалу і посилення національної експортної політики суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності шляхом активізації їх діяльності на

світовому ринку.

Відповідно до зазначеної мети дослідження поставлено такі **завдання**:

- дослідити підходи щодо формування експортного потенціалу підприємства, визначити складові технічного потенціалу підприємства та управлінсько-маркетингового потенціалу;
- визначити експортний потенціал на конкретний час відповідно до ступеня його використання.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Поняття експортний потенціал переважно характеризується крізь призму категорій здатність, спроможність, можливість. Частина науковців розглядає експортний потенціал як певну здатність виробляти та реалізовувати продукцію, мобілізувати економічні ресурси та використовувати їх з максимальною ефективністю, відтворювати конкурентні переваги на світовому ринку, контролювати максимально-можливу частку ринку, розвиватися на світовому ринку, адаптуватися до вимог зовнішніх чинників.

Наявність ресурсів ще не означає, що потенціал підприємства високий – його умовою є високоефективне їх використання, а ця умова формується під впливом чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Отже, при розгляді ресурсної основи експортного потенціалу необхідно розрізняти: по-перше, наявність ресурсів, які визначають науково-технічний, технологічний та фінансовий стан галузі (підприємства); по-друге, наявність маркетингових та організаційно-управлінських можливостей, як особливий вид ресурсів. Саме ці можливості визначають ефективність використання ресурсів, тому в подальшому доцільно розглядати експортний потенціал як складну систему, підсистеми якої формуються під впливом різних чинників.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Для вирішення цієї мети та поставлених завдань використовувались такі методи наукових досліджень: статистичного аналізу – для аналізу експорту українських товарів, для дослідження світових тенденцій ринків продукції, для визначення формування та реалізації експортного потенціалу підприємств; проблемно-орієнтований – для наукового обґрунтування стратегічних напрямів вирішення питань управлінської діяльності; економіко-математичний – для розробки моделі прогнозування експортного потенціалу підприємств. На основі системно-

аналітичного методу виконано теоретичне узагальнення наукових концепцій, розробок і пропозицій провідних вітчизняних і зарубіжних вчених, присвячених управлінню експортним потенціалом підприємств.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Для реалізації існуючих можливостей щодо нарощування експортного потенціалу підприємства необхідно визначитись з низкою методичних питань: по-перше, треба чітко знати фактори, які визначають експортний потенціал підприємства; по-друге, розробити методичне забезпечення маркетингової діяльності та оцінки експортного потенціалу через категорію конкурентоспроможності продукції; по-третє, обґрунтувати механізм формування маркетингових стратегій, реалізація яких забезпечить просування продукції на зовнішні ринки.

Під потенціалом взагалі мається на увазі рівень потужності в якому-небудь відношенні, сукупність засобів, необхідних для чого-небудь. Основа потенціалу - виробничі сили суспільства, задіяні в галузях економіки.

Експортний потенціал – це сукупний обсяг накопичених ресурсів країни, галузі, підприємства, що можуть бути задіяні для досягнення максимально можливих обсягів задоволення попиту на зовнішніх ринках у перспективі при їх оптимальному використанні [4, с. 15]. Таке визначення має маркетингову спрямованість і передбачає оцінку експортного потенціалу з погляду реалізації ресурсів із найбільшою вигодою для суб'єкта господарювання. Експортний потенціал не можна розглядати ізольовано від розвитку світової економіки [5, с. 69]. Конкурентні переваги країни в тому чи іншому періоді часу на світовому ринку можуть бути нівельовані, якщо вони не використовуються. Ось чому експортний потенціал – це динамічний показник, що постійно змінюється з розвитком економіки країни і кон'юнктури світового ринку.

Поняття «експортний потенціал» характеризується не тільки абсолютним обсягом експорту, а й резервами матеріально-технічних, товарних, інтелектуальних, трудових та інших ресурсів, що можуть бути задіяні для здійснення зовнішньоекономічних операцій за визначених умов. Оцінка експортного потенціалу має відображати сукупність всіх ресурсів, як максимально можливий результат зовнішньоекономічних операцій, який можна отримати на основі узгодженого використання цих ресурсів. Для подальшого дослідження та оцінки експортного потенціалу його доцільно класифікувати за такими ознаками, як форма відображення, рівень суб'єкта, ступінь використання на момент часу.

За своїм змістом експортний потенціал може мати як матеріальну,

так і вартісну форму [6]. У матеріальній формі це основні засоби, обігові кошти та кваліфікація фахівців; у вартісній – сукупність витрат, пов'язаних із виробництвом і доведенням інвестиційної продукції до споживачів.

Експортний потенціал може розглядатись як сукупність засобів, здатностей, джерел, ресурсів, які можуть бути мобілізовані, задіяні та використані для вирішення конкретного завдання та досягнення стратегічних цілей суб'єкта. При такому визначенні експортного потенціалу він виступає як система, елементи якої підпорядковані виконанню конкретної функції. При цьому можна виділити кілька підходів [7, с. 292]:

Таблиця 1

Підходи щодо формування експортного потенціалу підприємства [8], [9]

№ з/п	Назва підходу	Зміст підходів
1	Системний підхід	експортний потенціал визначається як реальна, складна, динамічна система взаємодіючих і взаємопов'язаних елементів внутрішніх економічних відносин і зовнішніх зв'язків, що підпорядковані реалізації цілей суб'єкта
2	Структурний підхід	розглядає експортний потенціал економічного суб'єкта як складову системи його економічного потенціалу, виробничого потенціалу або системи зовнішньоекономічних зв'язків
3	Ресурсний підхід	при якому експортний потенціал визначається сукупністю ресурсів, що є необхідними для функціонування та розвитку системи. Таким чином, експортний потенціал суб'єкта економічної діяльності фактично ототожнюється із його експортними ресурсами
4	Результативний підхід	експортний потенціал визначається як здатність виробляти максимальну кількість продукції за умови найбільш повного та продуктивного використання наявних ресурсів
5	Цільовий підхід	в рамках якого експортний потенціал розглядається як здатність економічного суб'єкта використовувати наявні ресурси для досягнення стратегічних цілей
6	Компаративний підхід	експортний потенціал визначається можливістю продукування конкурентоспроможної продукції та відтворення конкурентних переваг на світових ринках
7	Ринковий підхід	експортний потенціал визначається як здатність економічного суб'єкта до контролю максимально можливої частки ринку
8	Функціональний підхід	експортний потенціал розглядається крізь призму можливостей з виконання функцій суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності, задоволення потреб зовнішніх ринків
9	Адаптаційний підхід	експортний потенціал визначається здатністю економічного суб'єкта до адаптації до умов зовнішнього середовища, що постійно змінюється

Експортний потенціал можна оцінювати на різних рівнях: експортний потенціал підприємства; експортний потенціал галузі; експортний потенціал окремого регіону; експортний потенціал держави загалом.

Таблиця 2

**Експортний потенціал на конкретний час
відповідно до ступеню його використання [1], [8], [9]**

№ з/п	Експортний потенціал	Ступінь використання експортного потенціалу
1	Фактичний обсяг їх експорту	досягнутий рівень використання інвестиційних ресурсів, залучених для продажу за кордон
2	Потенціал, що вже реалізується на внутрішньому ринку	такий потенціал за певних умов може бути залучений для проведення експортних операцій
3	Перспективний експортний потенціал	ресурси, що використовуються у зовнішньоторговельних операціях у вигляді сировини або напівфабрикатів, але можуть бути перероблені, доопрацьовані й експортуватися як ресурси
4	Потенціал ресурсів	потенціал, що з якихось причин на даний момент часу ще не використовується. Насамперед це можливі обсяги надання інвестиційних послуг, що можуть бути досягнуті при використанні передових технологій виробництва і подальшої спеціалізації підприємств

Таким чином, повний експортний потенціал складається із суми використаних і ще не використаних ресурсів, а також з організаційних, матеріально-технічних (зокрема, технологічних), фінансових, кадрових та інформаційних ресурсів, що можуть бути залучені для збільшення обсягів експорту.

Під експортним потенціалом галузі (окремого підприємства) слід розуміти здатність до контролю над якнайбільшою часткою ринку при визначених обмеженнях внутрішнього і зовнішнього характеру. Ця здатність визначається ресурсами галузі (підприємства), особливостями їх використання у спрямуванні на формування продукту та маркетингових стратегій, які забезпечують їм необхідну конкурентоспроможність.

Експортний потенціал, як і взагалі «потенціал системи», – відносне поняття. Здатність системи досягти мети – це її потенціал. Якщо ми говоримо, що потенціал системи дозволяє контролювати чверть ринку конкретної продукції, то щодо контролю над половиною ринку його можливостей буде замало. Поняття «потенціал» має сенс, коли визначені і мета і можливості її досягнення. Потенціал – відносна характеристика системи, яка визначається метою перебування підприємства на ринку.

Оскільки будь-яке підприємство – цілеспрямована система, визначення його потенціалу пов'язано з урахуванням саме цілеспрямованої діяльності. Для того, щоб система досягла своїх максимальних можливостей на ринку, необхідно, щоб її внутрішня структура та система управління відповідали вимогам досягнення поставленої мети. Система має пристосувати свою структуру до вимог зовнішнього середовища.

Для того, щоб оцінити експортний потенціал, необхідно чітко визначити мету виходу на зовнішній ринок, її можна формулювати по-різному, але вона повинна мати кількісний вигляд, наприклад: рівень рентабельності, обсяг продажу або випуску продукції. Якщо експортер ставить за мету контролювати чверть ринку, хоча він може контролювати його половину, він має високий потенціал щодо поставленої мети і сильні конкурентні позиції. У несприятливому випадку йому легко втримати свої позиції, бо є можливість вдатися до експансії. Але в міру просування до верхньої межі (50%) потенціал вичерпується. Утримати половину ринку можливо, але дуже складно, оскільки сильною загрозою для цього експортера будуть і коливання кон'юнктури, і поява нового товару чи нового конкурента.

Формування мети та розробка експортної політики передбачає необхідність всебічного знання підприємством своїх експортних можливостей, рівня конкурентоспроможності своєї продукції, факторів їх обмеження, можливостей товарних ринків в умовах конкурентного середовища на даний час і в перспективі. Експортна політика підприємств і галузі повинна виходити з принципу послідовного переходу від простих до складніших завдань експорту і додержуватися принципу концентрації ресурсів і зусиль на найперспективніших напрямках експорту.

Експортний потенціал визначає не тільки наявність перелічених вище ресурсів, а й рівень їх ефективного використання для формування стійких конкурентних переваг і досягнення стратегічних цілей на зовнішніх ринках. У сучасних економічних умовах такі можливості називають маркетинговими, або маркетинговим потенціалом підприємства. Маркетинговий потенціал підприємства – це рівень готовності, здатності та можливостей підприємства, його маркетингової служби своєчасно та якісно виконувати маркетингові функції, розв'язувати сформульовані завдання, це рівень відповідності даного стану маркетингової служби стану, потрібному для вирішення поставлених завдань.

Експортний потенціал підприємств характеризує їх функціональні можливості і визначається підсумками цілеспрямованого функціонування в певних умовах, за конкретних обставин щодо можливостей виробництва і збуту (рис.) [9].

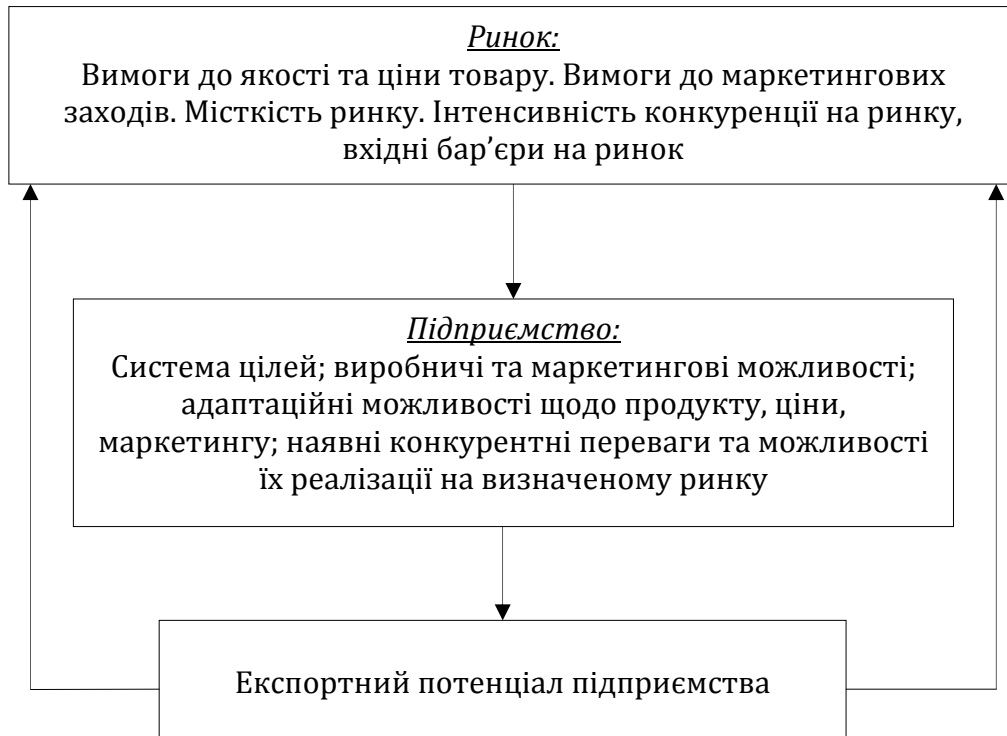

Рис. Формування експортного потенціалу підприємства

Таким чином, експортний потенціал підприємства (E_i) є функцією змінних C_{ni} та параметрів, які відображають привабливість локального ринку для підприємства (k_j), тобто

$$E_i = F(C_{ni}, k_j) \quad (1)$$

Відповідно, з'являється потреба оцінити цей потенціал з позиції тих його складових, які забезпечують оптимізацію експортної ціни на продукцію та послуги і досягнення відповідної якості продукції. Є багато підходів до визначення складових потенціалу. Але майже всі вони орієнтовані на визначення потенціалу підприємств, які виробляють переважно так звані біржові товари, тоді як нас цікавить оцінка потенціалу підприємств машинобудування. Вона орієнтована не на абстрактного покупця, а на конкретного, що передбачає безпосередню взаємодію експортера зі споживачем з метою виявлення його попиту і формування відповідної якості продукції чи послуг. З урахуванням специфіки ринків адресної продукції можна визначити такі складові технічного потенціалу підприємства:

- технічна складова – стан матеріально-технічної бази, її структура, техніко-економічний та науково-технічний рівень основних фондів та використовуваних ресурсів і сировини – (C_{n1});
- складова ефективності використання ресурсів – фондівіддача виробництва, ресурсомісткість продукції – (C_{n2});
- науково-технічна складова – обсяг інвестицій у науково-дослідні та проектно-конструкторські розробки, їх перспективність, інформаційне забезпечення науково-дослідних та проектно-конструкторських розробок та управління виробництвом – (C_{n3});
- складова трудових ресурсів – кваліфікація робітників та фахівців, їх адаптаційна здатність до змін – (C_{n4});
- фінансові ресурси – стан активів підприємства, наявність кредитних ліній та інше – (C_{n5}).

Сукупність вказаних ресурсів визначає технічний потенціал, який являє собою конкретизовані можливості щодо випуску конкурентоспроможної продукції та надання послуг у потрібному ринку обсязі. Слід підкреслити, що взаємодія вищеназваних ресурсів може породжувати нові ресурси або збільшуватиме можливості підприємств – так званий синергетичний ефект.

Враховуючи умови глобалізації та сучасний стан управління зовнішньоекономічною діяльністю в країні, доцільніше вести мову не про маркетинговий потенціал, а про управлінсько-маркетинговий потенціал.

З метою практичного застосування методики оцінки управлінсько-маркетингового потенціалу, як доповнення до вже окреслених складових технічного потенціалу (C_{n1}) – (C_{n5}), пропонується використання таких його складових (перелік не претендує на вичерпну повноту, він може бути доповнений та конкретизований відповідно до конкретної ринкової ситуації):

- складова «ефективності управління» – характер та гнучкість управлінської системи, швидкість проходження управлінських дій та інше – (C_{n6});
- складова «макроаналіз» – здатність до макроекономічного аналізу ситуації на міжнародному ринку – (C_{n7});
- складова «маркетинговий аналіз» – здатність до своєчасного виявлення актуальних проблем розвитку ринку – (C_{n8});
- складова «аналіз кон'юнктури» – здатність до аналізу кон'юнктури на ринку – (C_{n9});
- складова «маркетингові стратегії» – здатність до розробки та реалізації конкурентоспроможних маркетингових стратегій – (C_{n10});
- складова «кадри» – кадрові ресурси управлінських служб – (C_{n11});

- ресурсна складова – фінансові ресурси для забезпечення маркетингової діяльності – (С_{n12});
- інформаційна складова – інформаційні маркетингові ресурси та інформаційне забезпечення управлінської і маркетингової діяльності – (С_{n13}).

Вирішення завдання вибору найпривабливішого ринку – основа максимізації експортного потенціалу підприємств. Адже саме за цієї умови є підстави сподіватися, що найповніше реалізуються технічні та маркетингові потенціали підприємств. Але визначити привабливість ринку можна за умови оцінки зазначених потенційних можливостей підприємств. У свою чергу виробничі та маркетингові потенційні можливості підприємств слід визначити відносно конкретних ринків. Тобто, певною мірою, маємо замкнене коло.

Для підприємств метою є максимізація експортного потенціалу. Для цього необхідно вирішити такі проблеми: по-перше, мати можливість випускати відповідну продукцію; по-друге, визначити множину ринків та їх потреби; по-третє, визначити найпривабливіші ринки; по-четверте, створити ефективну систему просування та збуту продукту на визначеному ринку. Слід зазначити, що для більшості вітчизняних підприємств завдання підвищення експортного потенціалу формується у спрощеному варіанті, а саме – виробляти конкурентоздатну продукцію, реалізувати її за конкурентними цінами на визначених (привабливих) ринках.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Узагальнюючи існуючі підходи щодо формування визначення експортного потенціалу, обґрунтовано, що дану категорію відносно підприємства слід трактувати як граничний рівень можливостей максимізації ефективності використання та мобілізації всіх його активів і ресурсів щодо виробництва, реалізації та сервісного супроводу конкурентоспроможної продукції для гарантованої реалізації її на зовнішніх ринках з метою підвищення ефективності зовнішньоекономічної діяльності підприємства на основі принципів політики імпортозаміщення та досягнення стратегічних цілей його розвитку.

Проведені дослідження показали, що доцільно розрізняти поняття «технологічний потенціал підприємства» і «управлінсько-маркетинговий потенціал підприємства», поєднання яких і визначає інтегральний експортний потенціал. Саме експортний потенціал є конкурентним потенціалом – тобто здатністю підприємства до конкурентної боротьби на зовнішніх ринках. Доведено, що такий підхід дозволяє з'ясувати природу

формування кожної складової експортного потенціалу підприємства, рівень її розвитку та взаємодії, а також вести розподіл ресурсів між складовими інтегрального потенціалу з метою його максимізації.

Перспективи подальших досліджень. Для вирішення проблеми максимізації експортного потенціалу в подальшому слід удосконалити структурно-логічну схему визначення експортного потенціалу підприємства щодо реалізації продукції на зовнішніх ринках. Це дозволить формалізувати механізм визначення обсягів реалізації продукції у вартісному вираженні та відобразити взаємозв'язки ключових виробничо-економічних показників зовнішньоекономічної діяльності підприємства з урахуванням відповідних потреб у контексті впровадження заходів імпортозаміщення матеріальних витрат.

Виходячи з цього, обґрунтовано, що оцінку та управління експортним потенціалом підприємства необхідно здійснювати з урахуванням логічної схеми формування експортного потенціалу та ендогенних й екзогенних факторів впливу, що є перспективою подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Т. О. Бабан, «Сутність поняття «експортний потенціал» у економічній науці», *Збірник наукових праць Таврійського держ. агротехнологічного ун-ту (економічні науки)*. Мелітополь: «Люкс», Т. 2, № 2(18), с. 7–17, 2012.
- [2] Н. В. Бикова, «Експортний потенціал підприємств лісопромислового комплексу», автореф. дис. канд. наук; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. Київ, 2011.
- [3] Ю. Л. Зборовська, «Формування експортного потенціалу переробних підприємств АПК», автореф. дис. канд. наук; Уман. нац. ун-т садівництва. Умань, 2011.
- [4] А. І. Кредісов, В. А. Вергун, В. П. Ключко, С. М. Березовенко, В. В. Волошин. *Фінансовий сектор ринкової та транзитивної економік: навч. посіб.* Київ, Україна: Знання України, 2004, 351 с.
- [5] Л. С. Кобыляцкий, «Организационно-методические подходы к повышению экспортного потенциала инвестиционного комплекса», *Персонал*, № 12, с. 68–75, 2002.
- [6] О. С. Шнипко, *Національна конкурентоспроможність: сутність, проблеми, механізми реалізації*. Київ, Україна: Наукова думка, 2003.
- [7] К. В. Іванієнко, «Узагальнення підходів щодо визначення поняття "Експортний потенціал"». *Бізнес Інформ*, №5, с. 291–297, 2014.
- [8] Ю. А. Бондар, Н. І. Легінькова, І. В. Фабрика, «Стратегічне управління експортним потенціалом підприємств», *Інституціалізація як фактор*

забезпечення розвитку системи інвестиційно-інноваційної безпеки України кол. монографія. Запоріжжя, Україна: Видав. дім «Гельветика», 2019, с. 335–350.

- [9] І. В. Фабрика, «Управління експортним потенціалом підприємств машинобудівної галузі», дис. канд. наук. Кривий Ріг, 2018, 294 с.
- [10] М. Портер, *Стратегія конкуренції. Методика аналізу галузей і діяльності конкурентів*; пер. з англ. А. Олійник, Р. Скіпальський. Київ, Україна: Основи, 1997, 390 с.

INNOVATIVE ACTIVITY: ESSENCE, PRINCIPLES OF FORMATION AND CONDITIONS OF MAXIMIZATION

Iuliia Bondar,

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of Management and Economics' Department
Flight Academy of the National Aviation University.
Kropyvnytskyi, Ukraine.
ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0003-2269-6208>
cooperjulia@ukr.net

Nina Lehinkova,

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of Management and Economics' Department
Flight Academy of the National Aviation University.
Kropyvnytskyi, Ukraine.
ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-7040-2043>
ninaleg577@gmail.com

Irina Fabryca,

Candidate of Economic Sciences,
Head of the Control Center strategic changes of Oschadbank.
Kyiv, Ukraine.
ifabrika1980@gmail.com

Abstract. The article considers the mechanism of formation and realization of export potential of economic entities on the basis of flexible coordination of economic and non-economic instruments by means of qualitative improvement of export potential and strengthening of national export policy of subjects of foreign economic activity by intensification of their activity on the world market. The concept of «export potential» is revealed, which is characterized not only by the absolute volume of exports, but also by reserves of material, technical, commodity, intellectual, labor and other resources that can be used to carry out foreign economic transactions under certain conditions. It should be noted that the export potential can be considered as a set of tools, capabilities,

sources, resources that can be mobilized, used and used to solve a specific task and achieve strategic goals of the entity. In this case, the export potential acts as a system, the elements of which are subordinated to the performance of a specific function, there are also approaches to the formation of the export potential of the enterprise. Export potential determines not only the availability of the above resources, but also the level of their effective use to form a sustainable competitive advantage and achieve strategic goals in foreign markets. In particular, to determine the components of the technical potential of the enterprise and management and marketing potential, as well as export potential for a specific time in accordance with the degree of its use. For companies, the goal is to maximize export potential, so the article addresses issues such as the ability to produce relevant products, identify many markets and their needs, create an effective system of product promotion and marketing in a particular market. It should be noted that for most domestic enterprises the task of increasing export potential is formed in a simplified version, namely – to produce competitive products, sell them at competitive prices in certain markets.

Key words: enterprise; export potential; world economy; foreign market; competitiveness; market.

ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ: СУЩНОСТЬ, ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ И УСЛОВИИ МАКСИМИЗАЦИИ

Бондарь Юлия Анатольевна,

кандидат экономических наук, доцент,

доцент кафедры менеджмента и экономики

Летной академии Национального авиационного университета.

Кропивницкий, Украина.

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0003-2269-6208>

cooperjulia@ukr.net

Легинькова Нина Ильинична,

кандидат экономических наук, доцент,

доцент кафедры менеджмента и экономики

Летной академии Национального

авиационного университета.

Кропивницкий, Украина.

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-7040-2043>

ninaleg577@gmail.com

Фабрика Ирина Владимировна,
кандидат экономических наук,
руководитель Центра управления
стратегическими изменениями АО «Сбербанк».
Киев, Украина.
ifabrika1980@gmail.com

Аннотация. В статье рассмотрен механизм формирования и реализации экспортного потенциала хозяйствующих субъектов на основе гибкого согласования экономических и неэкономических инструментов с помощью качественного совершенствования экспортного потенциала и усиление национальной экспортной политики субъектов внешнеэкономической деятельности путем активизации их деятельности на мировом рынке. Раскрыто понятие «экспортный потенциал», который характеризуется не только абсолютным объемом экспорта, но и резервами материально-технических, товарных, интеллектуальных, трудовых и других ресурсов, которые могут быть задействованы для осуществления внешнеэкономических операций при определенных условиях. Следует отметить, что экспортный потенциал может рассматриваться как совокупность средств, способностей, источников, ресурсов, которые могут быть мобилизованы, задействованы и использованы для решения конкретной задачи и достижения стратегических целей субъекта. При этом экспортный потенциал выступает как система, элементы которой подчинены выполнению конкретной функции, также выделяются подходы к формированию экспортного потенциала предприятия. Экспортный потенциал определяет не только наличие вышеперечисленных ресурсов, но и уровень их эффективного использования для формирования устойчивых конкурентных преимуществ и достижения стратегических целей на внешних рынках. В частности определить составляющие технического потенциала предприятия и управленческо-маркетингового потенциала, а также экспортного потенциала на конкретное время в соответствии со степенью его использования. Цены целью является максимизация экспортного потенциала, поэтому в статье решаются такие вопросы, как возможность выпускать соответствующую продукцию, определения множества рынков и их потребности, создание эффективной системы продвижения и сбыта продукта на определенном рынке. Следует отметить, что для большинства отечественных предприятий задачи повышения экспортного потенциала формируется в упрощенном варианте, а именно – производить конкурентоспособную

продукцію, реалізувати її по конкурентоспособним ценам на определенных рынках.

Ключевые слова: підприємство; експортний потенціал; мирове господарство; зовнішній ринок; конкурентоспособність; ринок.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Т. О. Baban, «Sutnist poniattia «eksportnyi potentsial» u ekonomichnii nauki», Zbirnyk naukovykh prats Tavriiskoho derzh. ahrotekhnolohichnoho un-tu (ekonomichni nauky). Melitopol: «Liuks», T. 2, № 2(18), s. 7–17, 2012.
- [2] N. V. Bykova, «Eksportnyi potentsial pidpriemstv lisopromyslovoho kompleksu», avtoref. dys. kand. nauk; Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t. Kyiv, 2011.
- [3] Yu. L. Zborovska, «Formuvannia eksportnoho potentsialu pererobnykh pidpriemstv APK», avtoref. dys. kand. nauk; Uman. nats. un-t sadivnytstva. Uman, 2011.
- [4] A. I. Kredisov, V. A. Verhun, V. P. Klochko, S. M. Berezovenko, V. V. Voloshyn. Finansovyi sektor rynkovoї ta tranzytyvnoi ekonomik: navch. posib. Kyiv, Ukraina: Znannia Ukrainy, 2004, 351 s.
- [5] L. S. Kobylyackij, «Organizacionno-metodicheskie podhody k povysheniyu eksportnogo potentsiala investitsionnogo kompleksa», Personal, № 12, s. 68–75, 2002.
- [6] O. S. Shnytko, Natsionalna konkurentospromozhnist: sutnist, problemy, mekhanizmy realizatsii. Kyiv, Ukraina: Naukova dumka, 2003.
- [7] K. V. Ivaniienko, «Uzahalnennia pidkhodiv shchodo vyznachennia poniattia "Eksportnyi potentsial"». Biznes Inform, № 5, s. 291–297, 2014.
- [8] Yu. A. Bondar, N. I. Lehinkova, I. V. Fabryka, «Stratehichne upravlinnia eksportnym potentsialom pidpriemstv», Instytutspetsializatsiia yak faktor zabezpechennia rozvytku systemy investytsiino-innovatsiinoї bezpeky Ukrainy kol. monohrafiia. Zaporizhzhia, Ukraina: Vydav. dim «Helvetyka», 2019, s. 335–350.
- [9] I. V. Fabryka, «Upravlinnia eksportnym potentsialom pidpriemstv mashynobudivnoi haluzi», dys. kand. nauk. Kryvyi Rih, 2018, 294 s.
- [10] M. Porter, Stratehiia konkurentsii. Metodyka analizu haluzei i diialnosti konkurentiv; per. z anhl. A. Oliinyk, R. Skipalskyi. Kyiv, Ukraina: Osnovy, 1997, 390 s.

*Стаття надійшла до редакції
12 квітня 2021 року*

DOI [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-141-161](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-141-161)

УДК 331.556

Бугаєва Марія Вікторівна,

кандидат економічних наук, доцент,

доцент кафедри економіки та підприємництва

Центральноукраїнського національного технічного університету.

Кропивницький, Україна.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7460-9279>

bmw87forever@gmail.com

Рубан Валентина Миколаївна,

кандидат економічних наук, доцент,

доцент кафедри соціальної медицини і організації охорони здоров'я

Донецького національного медичного університету.

Кропивницький, Україна.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7745-8699>

rybanvn54@gmail.com

ВПЛИВ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ НА НАЦІОНАЛЬНИЙ РИНОК ПРАЦІ

Анотація. У статті досліджено важливі аспекти сутності трудової міграції та її соціально-економічного змісту, а також її основні види і чинники. Авторами проаналізована динаміка основних показників трудової міграції в Україні, гострі питання трудової міграції, які потребують врегулювання. Досліджено основні спонукальні мотиви українських трудових мігрантів і країни їх працевлаштування. Зокрема визначено, що основна причина трудової міграції українців за кордон полягає у труднощах із пошуком гідно оплачуваної роботи на батьківщині. Упродовж останніх п'яти років економічні чинники міграції посилюються політичними та безпековими, що й привело до швидкого зростання міграційних настроїв населення та інтенсивності міграції. Український ринок праці характеризується професійно-кваліфікаційним дисбалансом робочої сили та неоднорідністю кон'юнктури. А відтік трудових кадрів відбувається за останні роки також за рахунок внутрішньої міграції в країні і трудової міграції українців. Можна констатувати, що Україна стала одним із основних трудових донорів для країн Західної Європи. Враховуючи підписання Угоди про Асоціацію Україна – ЄС, то на сьогоднішній день трудова міграція українців набирає нових обертів завдяки відкритому доступу до ринку товарів Євросоюзу, а також до ринків праці. Сьогодні українці стали одними з ключових трудових мігрантів зі сходу, особливо в таких країнах як Польща, Чехія і Угорщина. Реалії

сьогодення засвідчили, що трудова міграція з України з метою працевлаштування в країнах ЄС на певний термін з метою заробітку, буде продовжуватись і у майбутньому. Обґрунтовано, що наслідки міграційних процесів є неоднозначними на національний ринок праці. Їхній вплив на соціально-економічний і політичний розвиток України збільшується. Авторами продемонстровано переваги і недоліки для України в цілому. У цілому, наслідки міграції для України досі були позитивними, але якщо значний чистий відтік мігрантів буде продовжуватись такими ж темпами, то Україна все-таки зазнає катастрофічних втрат. Тому, головним завданням розвитку системи управління міграцією є визначення максимально можливих і максимально узгоджених на міждержавному рівні меж внутрішньої компетенції держави в організації міграційного процесу.

Ключові слова: робоча сила; міграція; трудова міграція; трудові мігранти; національний ринок праці.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Глобальна міграція робочої сили стала найголовнішим фактором розвитку світового господарства і міжнародних економічних відносин в останні десятиліття. Напрямок євроінтеграції України у світову економічну систему пришвидшив процеси входження країни у процеси міжнародної міграції. В такому контексті виходять на перший план питання впливу міжнародної трудової міграції на економічний розвиток держав, зокрема на їхні ринки праці. Це стосується безпосередньо, як країн походження мігрантів, так і приймаючих країн. Звідси випливає, що потребує вирішення проблема регулювання міжнародної трудової міграції і, відповідно її наслідків для національних ринків праці. Це є складним процесом, оскільки на нього впливають багато чинників, як внутрішнього середовища, так і зовнішнього. Найкращим розвитком процесів міжнародної трудової міграції, є ситуація, коли сама країна забезпечує дотримання міжнародних стандартів регулювання міграційних потоків, враховуючи як національні інтереси, так і інтереси зовнішніх мігрантів. Саме така продумана політика буде сприяти вирішенню демографічних дисбалансів всередині країни, розвитку ринку праці і допоможе сформуванню позитивного іміджу на міжнародному ринку праці. Враховуючи складність, гостроту та значущість таких процесів, вважаємо тему дослідження актуальною та своєчасною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання міжнародної трудової міграції, її впливу на національні ринки праці, недоліки та

переваги, а також використання її переваг на користь розвитку національних ринків праці, досліджувались такими зарубіжними вченими: Дж. Аранго, Дж. Борхас, К. Босвелл, Е. Вейнстейн, Дж. Вільямсон, З. Зелінський, С. Кастельс, Д. Кард, Дж. Коен, А. Куочі, М. Міллер, Дж. Пішке, Дж. Тейлор, К. Філіпс, Р. Фридман, М. Хазанс, Д. Хансон, Д. Хант, Дж. Р. Харіс, Т. Хаттон, Дж. Хьюго, К. Циммерман, Б. Чізвік та ін. Значний внесок у дослідження міжнародної міграції та її впливів на національний ринок праці, внесли вітчизняні вчені і науковці з країн СНД: В. Борщевський, Н. Ваврищук, Н. Грущинська, Т. Драгунова, І. Івахнюк, І. Лапшина, О. Малиновська, О. Михайловська, І. Ольшевська, Ю. Присяжнюк, О. П'ятковська, С. Рязанцев, М. Стасюк, О. Ступницький, С. Якубовський.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті полягає у дослідженні теоретико-методичних засад впливу трудової міграції робочої сили на національний ринок праці, зокрема ринок праці України, а також розробка практичних рекомендацій щодо покращення державної політики в напрямку регулювання процесів міжнародної міграції робочої сили.

Відповідно до визначеної мети поставлено наступні **завдання**:

- виявити сутність категорії «міграція», її зміст, як соціально-економічного явища;
- проаналізувати види та функції міграції, основні негативні та позитивні наслідки трудової міграції для країни;
- здійснити аналіз міграційних процесів в Україні за останні роки та визначити їх вплив на національний ринок праці;
- надати практичні рекомендації щодо підвищення ефективності державної політики в напрямку регулювання процесів міжнародної трудової міграції в Україні.

Об'єктом дослідження є процеси міжнародної міграції робочої сили в контексті глобалізації світового господарства і євроінтеграційних процесів України.

Предметом дослідження є теоретико-методичні аспекти впливу міжнародної міграції робочої сили на національний ринок праці України.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Мобільність працездатного населення є однією з характеристик гнучкого ринку праці, і вона полягає в готовності частини працересурсного потенціалу мігрувати з метою працевлаштування на робочі місця з більш привабливими

умовами праці. На нинішньому етапі, формування ринку праці в Україні, трудова міграція є вимушеною та в переважній більшості випадків має нелегальний характер, що стає причиною порушення прав людини, зростання криміногенної ситуації та тіньового сектора економіки, як на території України, так і для країни їх постачальника. Реалізація права на зайнятість, скорочення рівня і темпів безробіття, захист прав громадян, що працюють за межами держави – питання, які через свою виключну соціально-економічну значимість турбують фахівців різних спеціальностей [1], [2], [3].

Міграція (від лат. *migratio*) – переселення, тобто територіальне переміщення населення, пов'язане зі зміною місця проживання. Не всі переселення вважають міграцією, а лише ті, що пов'язані з перетином певних кордонів – державних, адміністративних. До міграцій не належать переміщення, які не спричиняють жодних змін у соціальних зв'язках особи і майже не впливають ані на саму особу, ані на її суспільне оточення як у місці вибуття, так і прибуття (тобто туристичні, рекреаційні поїздки, короткочасні гостьові візити чи поїздки на відпочинок) [4].

Головна специфічна ознака міграції – намір індивіда змінити місце проживання, влаштуватися на новому місці. Тому міграція – це просторова активність (переміщення) індивіда, спрямована на оволодіння ресурсами нових територій і пов'язана зі зміною місця проживання.

У міграції, як суспільно-економічного явищі є три параметри: зміна індивідом координат свого перебування, тобто переміщення (чинник мобільності); намір індивіда поліпшити своє матеріальне і (або) соціальне становище (чинник потреб); прагнення індивіда обжитися на новому місці та вважати його «другою батьківщиною» (чинник стабільності).

У науковій економічній літературі існує багато підходів до класифікації видів міграції залежно від критерію, що покладений в її основу. В нашому дослідженні ми ставимо акцент насамперед на трудову міграцію, тобто це міграція до іншої країни з метою працевлаштування, і вона може бути чотирьох видів:

1) офіційна трудова міграція – переміщення громадян, які виїждять за кордон, декларуючи метою виїзду участь у трудовій діяльності;

2) неофіційна легальна міграція – поїздки за кордон із декларованою метою туризму або відвідування родичів із подальшим працевлаштуванням та реєстрацією в країні реципієнті;

3) успішна нелегальна міграція – поїздки, пов'язані з незареєстрованою зайнятістю видами діяльності, дозволеними законодавством відповідних країн;

4) міграція жертв злочинних угруповань – торгівля людьми та інші

випадки перебування мігрантів у нелюдських умовах або зайнятість протиправною діяльністю за кордоном не з власної волі.

Виходячи з цього, виокремлюють три типи трудових мігрантів:

1) трудові мігранти, які прибувають на роботу за контрактом – напівкваліфіковані чи некваліфіковані робітники, котрі перебувають у країні певний період часу;

2) висококваліфіковані спеціалісти – працівники транснаціональних компаній та спільних підприємств, які за характером діяльності переїзять від країни до країни;

3) нелегальні трудові мігранти.

Міграція виконує функцію розвитку населення, тобто сприяє змінам соціально-психологічних характеристик людей, розширенню світогляду, накопиченню знань про різні сфери життя, обміну трудовими навичками і виробничим досвідом, розвитку особистості, її матеріальних, соціальних і духовних потреб, інтеграції національних культур. Також виокремлюють селективну функцію, сутність якої полягає в тому, що різні соціально-демографічні групи різною мірою беруть участь у міграційних переміщеннях. Найбільш значущими функціями міграції є економічна та соціальна. Економічна функція полягає в забезпеченні кількісної та якісної відповідності між попитом і пропозицією робочої сили різного профілю й кваліфікації у різних регіонах або країнах.

Отже, чинником трудової міграції вважається передусім різниця рівнів матеріального добробуту людей, умов праці й побуту, а причиною – суперечність між потребами особистості та можливостями їхнього задоволення у місці постійного проживання.

До найважливіших аспектів соціально-економічної функції міграції належить задоволення індивідуальних та соціально-групових потреб індивідів.

Соціально-економічна суть трудової міграції населення полягає у забезпеченні кількісної та якісної відповідності між потребою у робочій силі та наявністю її у різних регіонах, а також у реалізації прагнень працівників задовольнити особисті потреби [5].

Міграційну поведінку індивіда можна визначити як сукупність дій та відносин, що опосередковано впливають на переселення індивідів або відмову від переселень. Серед основних спонукальних чинників такої поведінки виокремлюють міграційне настановлення, міграційну мотивацію, міграційну готовність, які засвідчують схильність суб'єкта до сприйняття майбутніх подій і до дій у певному напрямку, що забезпечує усталений цілеспрямований характер перебігу відповідної діяльності та є основою доцільної вибіркової активності людини [4].

До традиційних спонукальних мотивів і причин міжнародної міграції робочої сили в останнє десятиріччя долучилися політична та економічна кризи; поглиблення регіональної та світової економічної інтеграції; розвиток сучасних засобів комунікацій; інформаційний фактор, а також неекономічні чинники. У науковій літературі існує різноманітна класифікація чинників (часто взаємозалежних), під впливом яких формуються напрями та масштаби міграційних процесів [6], [7], [8], [9], [10].

Що ж стосується основних наслідків трудової міграції для країни, то тут переважають здебільшого негативні, а саме: – втрата країною конкурентоспроможної частини власних трудових ресурсів; уповільнення темпів розвитку в зв'язку зі значною міграцією працездатного населення, здатного створювати ВВП країни; використання іммігрантів за кордоном переважно на низько кваліфікованих важких роботах зі шкідливими умовами праці і поганими умовами проживання, відсутністю медичного страхування, наявністю випадків їх дискримінації та експлуатації місцевими роботодавцями; тривала відірваність від родини.

Серед позитивних результатів трудової міграції, то можна назвати такі: сприяння євроінтеграції України, зокрема в міжнародний ринок праці через міждержавний обмін робочою силою; надання можливості реалізувати свої здібності за кордоном, підвищити кваліфікацію, ознайомитися зі світовим досвідом, поліпшити матеріальне становище як самих мігрантів, так і членів їхніх сімей; стимулювання до більш продуктивної діяльності українських працівників через виникнення конкуренції із закордонними фахівцями; підвищення світового рейтингу і створення позитивного іміджу України, як демократичної, вільної та відкритої європейської країни.

Отже, міграційні процеси є важливою складовою, що формує кількісні зміни населення, зміни якісних характеристик трудового потенціалу суспільства, трансформації ринку праці.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Для вирішення поставлених у дослідженні завдань, були використані сучасні наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених з питань сутності і видів міграції, трудових міграційних процесів та їх впливу на національні ринки праці, а також звіти міжнародних організацій в галузі економіки, міграції, демографії, дані офіційної статистики в Україні. Для досягнення поставленої мети в дослідженні використовувалися загальнонаукові і специфічні методи дослідження, зокрема методи аналізу і синтезу для виявлення науково-теоретичних основ трудової міграції, теоретичного

узагальнення, історичний, науково-аналітичний, систематизації та класифікації. Для надання кількісної оцінки процесам трудової міграції був використаний статистичний метод.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEACH RESULTS

У дослідженні важливо визначити наскільки великих масштабів набрала трудова міграція з України, її динаміку за останні роки та причини.

Національні та міжнародні інформаційні джерела повідомляють про масове зростання трудової міграції громадян України в Польщу та інші країни ЄС. Після політичних потрясінь і економічної кризи в Україні, починаючи з 2014 року, значні зміни в міграції і міграційних тенденціях українців дійсно вірогідні. Однак досі дебати на цю тему часто ґрунтуються на припущеннях і випадках, а не на фактах і аналізі. Спираючись на останні дослідження Німецької консультативної групи в Україні, ми здійснили аналіз останніх змін і тенденцій у трудовій міграції українців, а також їх причини і наслідки для національного ринку праці.

Для більш реальної та достовірної оцінки загальної кількості українських трудових мігрантів, ми спираємося у дослідженні на два статистичних джерела: Спеціальні модулі з міграції за 2012 і 2017 роки Українського обстеження робочої сили (LFS) [11], які охоплюють тих мігрантів, які до сих пір є членами домогосподарств в Україні - отже, переважно тимчасову міграцію (регулярну і нерегулярну). З іншого боку, статистичні дані України та країн-партнерів, особливо узгоджені Євростатом, що стосуються всіх офіційно працевлаштованих громадян України за винятком нелегальних мігрантів [12], [13], [14], [15].

Спочатку розглянемо країни працевлаштування українських мігрантів та кількість трудових мігрантів по них, що наведені у таблиці.

Отже, ми отримали оцінку за 2017 рік, виходячи з даних країни-партнера і додаючи близько третини мігрантів по даних обстеження робочої сили, щоб врахувати нерегулярних тимчасових мігрантів. Оцінка за 2012 рік сформована за тим же принципом. Що стосується Росії, де не існує адміністративних даних про зареєстрованих українських мігрантів в 2012 році, то ми припускаємо, що зменшення кількості трудових мігрантів в Росії, що досить помітно за даними обстеження робочої сили, стосується також адміністративних даних по Росії.

Отже, ми оцінюємо загальний обсяг міграції робочої сили з України за такими обсягами:

2012 р.: Щонайменше 1,6 млн осіб.

2017 р.: Щонайменше 2 млн чоловік.

Таблиця

**Країни працевлаштування українських мігрантів
за джерелом даних, тис. чол.**

Країни	Обстеження робочої сили (LFS)		Статистичні дані країн-партнерів	
	2012 р.	2017 р.	2012 р.	2017 р.
<i>Сусідні країни</i>				
Білорусь	21	22	н.д.	н.д.
Російська Федерація	510	343	н.д.	346
<i>Країни члени ЄС</i>				
Чеська Республіка	152	123	103	116
Німеччина	28	10	112	118
Італія	156	147	225	235
Польща	169	507	122	451
Португалія	21	21	44	32
Іспанія	53	н.д.	78	89
В цілому по ЄС(Євростат)			779	1,177
<i>Інші країни</i>				
Ізраїль	н.д.	14	н.д.	н.д.
США	н.д.	23	н.д.	н.д.
Країни, що не входять до списку	70	93		
ВСЬОГО	1,182	1,303		

Ці оцінки є консервативними, тобто нижньою межею. Вони показують середню кількість трудових мігрантів за ці роки, а не загальну кількість людей, що задіяні в процесі трудової міграції, оскільки багато людей проводять тільки частину року за кордоном на тимчасових або сезонних роботах.

Зазначені цифри підтверджують зростання міграції робочої сили в період між 2012 і 2017 роками. Втім, оцінка за 2017 рік вказує на значне зростання міграції – 7% (кількість трудових мігрантів, поділена на кількість населення працездатного віку). Наші оцінки також в основному збігаються з останніми дослідженнями ЦЕС, які оцінили середню кількість трудових мігрантів за 2017 рік у 2,6 млн чоловік [16].

В цілому такі оцінки відповідають загальним уявленням про те, що міграція робочої сили з України в останні роки демонструє сильну динаміку зростання. Трудова міграція з України сповільнилася лише в 2019 році, але не ясно, чи є це загальним уповільненням міграції – можливо, через зменшення різниці в заробітній платі – або відображає перехідні явища протягом виборчого року в Україні.

Загалом, в Україні відсутні точні дані про обсяги, структуру, напрями міграційних переміщень населення. Причиною цього є тривале зволікання з проведенням демографічного перепису (останній проводився в 2001 році), відсутність стимулів до належного ведення реєстраційної статистики, складності з організацією збору даних про трудових мігрантів, їх працевлаштування, доходи, тривалість поїздок тощо.

Відтак, вітчизняна офіційна статистика трудових міграцій спирається лише на звітність організацій, які здійснюють діяльність, пов'язану з працевлаштуванням громадян України за кордоном, підприємств, які уклали договори підряду з закордонними підприємствами, а також за даними вибіркового обстеження.

Огляд доступних статистичних джерел про обсяги сучасної української трудової міграції дає змогу отримати таку картину:

Загальна кількість трудових мігрантів становить: 5,9 млн осіб (Звіт з міграції спеціальної комісії ООН за 2017 р.) [15]; 4 млн осіб (16% населення країни) – дані Центру економічної стратегії (за 2017 р.) [17].

Чисельність українців, які одночасно працюють за межами країни, становить (з числа тих, хто сплачує податки в Україні): 3 млн осіб (за даними ІДСД НАНУ) [11]; 2,6–2,7 млн осіб (за даними Центру економічної стратегії) [17].

За період 15 років (2002–2017 рр.) 6,3 млн осіб виїхало з України і не повернулося (3 млн виїхало через західний кордон, 3,2 млн осіб – через східний) [18]. Тривалість роботи за кордоном переважної більшості українських заробітчан, які повернулися до України, не перевищує одного року (29% – працювали понад рік, 14% – кілька років) [18].

Розглянемо основні країни призначення українських трудових мігрантів (за результатами аналізу даних МОМ та Держстату України (рис.).

За останні роки трудова міграція та її значні обсяги призвели до зменшення нашої робочої сили і скорочення чисельності населення. Також додатковий ризик для України – це збільшення кількості студентів, що навчаються за кордоном. Стихийний процес виїзду українських громадян у пошуках роботи за кордон є характерною рисою трудової міграції українців. Країни ЄС, які обирають українці для пошуку роботи, та працевлаштування є пріоритетними. Згідно статистичних даних, кожен хвилину з України виїжджає дві особи (одним з основних факторів виїзду – трудова міграція.).

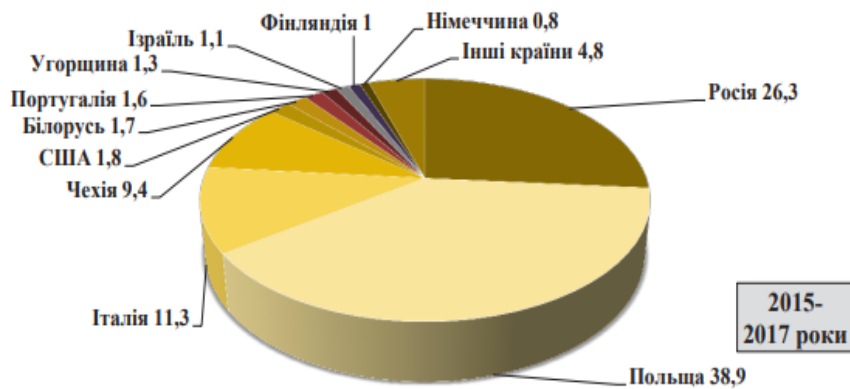

Рис. Основні країни призначення українських трудових мігрантів у 2015–2017 роках [19], [20]

Найважливіша офіційна статистика не дозволяє повною мірою уявити масштаби трудової міграції. За неофіційною статистикою, кількість працюючих українців за кордоном щонайменше може бути від 2-х млн до 4 млн осіб. Проте точна оцінка кількості трудових мігрантів з України є проблематичною. Зазначимо також, що українці є головною групою трудових мігрантів в таких країнах ЄС, як: Польща, Чехія, Румунія, Угорщина, Словаччина, Литва і т.д.

В Україні на даний час на ринку праці склалась ситуація, що компанії не можуть знайти працівників, так вони ще і не можуть їх втримати. В Україні найвищий рівень плинності кадрів в Європі – за рік кожен п'ятий співробітник звільняється, і тому підприємства змушені знову шукати нових людей. Тому українські компанії вже зараз називають дефіцит кадрів критичним. Українські трудові мігранти головною причиною міграції називають низьку зарплату в Україні.

За даними досліджень соціологічної групи «Рейтинг», основою мотивацією у бажанні працювати за кордоном респонденти найчастіше називали вищий рівень зарплати в інших країнах (72%) [13].

Основна причина трудової міграції українців за кордон полягає у труднощах із пошуком гідно оплачуваної роботи на батьківщині. Упродовж останніх п'яти років економічні чинники міграції посилювалися політичними та безпековими, що й привело до швидкого зростання міграційних настроїв населення та інтенсивності міграції.

Реалії сьогодення свідчать, що трудова міграція, або заробітчанство з метою працевлаштування в країнах ЄС на певний термін з метою

заробітку, буде продовжуватись.

Головні сфери зайнятості мігрантів за кордоном – будівництво (чоловіки) та домашнє господарство (жінки). Водночас зростає зайнятість у промисловості. Найпоширенішою моделлю міграційної поведінки є тимчасова, циркулярна міграція. За даними Держстату, тривалість 57% поїздок на заробітки не перевищує трьох місяців.

Отже, чіткого оцінювання – наскільки великими є втрати національного ринку праці через трудову міграцію не має. Надаючи певні переваги приймаючим країнам і країнам походження мігрантів, міграція створює безліч проблем, які потребують нових підходів до їх вирішення або пом'якшення негативного соціально-економічного впливу на внутрішній ринок праці.

Стан ринку праці в Україні залежить від загальної економічної ситуації. Вітчизняний ринок праці характеризується професійно-кваліфікаційним дисбалансом робочої сили та неоднорідністю кон'юнктури. А відтік трудових кадрів відбувається за останні роки також за рахунок внутрішньої міграції в країні і трудової міграції українців. Можна констатувати, що Україна стала одним із основних трудових донорів для країн Західної Європи. Враховуючи підписання Угоди про Асоціацію Україна – ЄС, то на сьогоднішній день трудова міграція українців набирає нових обертів завдяки відкритому доступу до ринку товарів Євросоюзу, а також до ринків праці. Сьогодні ринки праці країн ЄС потребують все більше трудових мігрантів і українці стали одними з ключових трудових мігрантів зі сходу, особливо в таких країнах як Польща, Чехія і Угорщина.

Наслідки міграційних процесів є неоднозначними. Їхній вплив на соціально-економічний і політичний розвиток України збільшується. Ступінь цього впливу багато в чому залежить від ефективності міграційної політики держави. Тому, головним завданням розвитку системи управління міграцією є визначення максимально можливих і максимально узгоджених на міждержавному рівні меж внутрішньої компетенції держави в організації міграційного процесу.

Таким чином, можна продемонструвати переваги і недоліки для України в цілому:

- Трудова міграція робить позитивний вплив на Україну, зокрема зростають грошові перекази в грошовому вираженні, які є вагомим внеском в доходи домогосподарств (а отже, і внутрішнього попиту), зменшуючи дефіцит поточного рахунку;

- Міграція робочої сили сприяла відновленню реальної заробітної плати в Україні завдяки каналам пропозиції робочої сили та внутрішнього попиту/попиту на робочу силу;
- Тимчасовий вплив з українського ринку праці низько кваліфікованих працівників, коли їхня пропозиція тут перевищує попит, у короткотерміновій і, можливо, у середньотерміновій перспективі, мабуть, не створюватиме істотних перешкод для розвитку національної економіки. У такий період тимчасова міграція означеної категорії може навіть бути корисною для української економіки;
- Однак трудова міграція дійсно висококваліфікованих кадрів створює проблеми для розвитку вітчизняних підприємств. В майбутній перспективі, якщо ситуація в українській економіці стосовно висококваліфікованої робочої сили не покращиться, то загроза не лише уповільнення зростання, а навіть і періодичної стагнації економіки України може стати цілком реальною.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

У цілому, наслідки міграції для України досі були позитивними, але якщо значний чистий відтік мігрантів буде продовжуватись такими ж темпами, то Україна все-таки зазнає значних втрат. У ситуації, коли кількість робочої сили скорочується, і зростання реальної заробітної плати випереджає зростання продуктивності, зростання витрат на робочу силу і нестача працівників врешті-решт стануть стримуючим фактором для інвестицій. До того ж, з часом стане складно фінансувати національні витрати, такі як пенсії та підтримка інфраструктури, якщо все більше українців будуть працювати і платити податки за кордоном, а не вдома. Для України, яка має стрімко старіюче населення (збільшення середнього віку через збільшення тривалості життя і низької народжуваності), тривала чиста еміграція людей працездатного віку створить проблеми в довгостроковій перспективі.

Тому важливим питанням постає те, чи вірогідне продовження трудової міграції в формі чистого відтоку працівників з України. Це залежить, по-перше, від того, наскільки заробітна плата і умови життя відрізняються в Україні та в потенційних країнах для працевлаштування, а по-друге, від того, наскільки ці країни відкриті для українських трудових мігрантів.

Очевидним є різниця в оплаті праці між Україною та іншими європейськими країнами і вона дуже велика. Навіть з урахуванням

неофіційної заробітної плати в Україні, більш низьких витрат на життя і її майбутнього зростання, різниця в оплаті праці, ймовірно, буде залишатися стимулом для міграції ще довгі роки.

Крім цього, відкритість країн ЄС до трудових мігрантів з України може в подальшому зростати. Через демографічні зміни і старіння населення багато країн, включаючи старі країни-члени ЄС, такі як Німеччина і Франція, все частіше будуть зіштовхуватися з нестачею працівників і можуть відповідно коригувати свою імміграційну політику.

Таким чином, міграція робочої сили з України, ймовірно, збережеться, хоча щорічний відтік може зменшитися. Важкого тиску економічної кризи, що почалася в 2014 році і створила труднощі для багатьох людей, вже немає. Однак прийшла інша криза – Пандемія коронавірусної хвороби у 2020 році, і вона вже вплинула на глобальну економіку і національні ринки праці. Яким чином буде розвиватися ситуація далі, на сьогоднішній день не відомо, але в разі найгірших наслідків і повного локдауну, національні ринки праці будуть обмежені тільки власними трудовими ресурсами. Якщо ж, ситуація з пандемією буде взята під повний або частковий контроль, то міжнародна трудова міграція тільки посилиться через досить відчутний удар економікам багатьох країн, зокрема української. Таким чином буде зберігатися різниця в заробітній платі і умов життя, в той час як групи українців за кордоном і посилення демографічного тиску на західних сусідів України зроблять трудову міграцію легшою в найближчі роки.

Зрозуміло, що трудова міграція буде важливим фактором для України в наступні роки. Незважаючи на те, що її наслідки досі були в основному корисними для мігрантів, їхніх родин та української економіки в цілому, це може змінитися в довгостроковій перспективі, якщо еміграція почне шкодити цінувій конкурентоспроможності, інвестиційному клімату і державним фінансам в Україні.

Але постає питання, якими саме повинні бути політичні наслідки. Очевидно, що жоден уряд не може (або навіть не має намагатися) перешкоджати громадянам вільно виїжджати за кордон. Ми вважаємо, що держава в даному випадку повинна зосередитись на наступних заходах:

По-перше, необхідно аналізувати більше статистичних даних і робити це частіше для того, щоб мати актуальну і вичерпну інформацію по цій гострій ситуації і усім її наслідкам для національного ринку праці. Вони можуть включати питання про практику трудової міграції колишніх і нинішніх членів домогосподарств в ході наступного перепису, щорічні модулі обстеження робочої сили (LFS) з міграції (зараз проводяться лише

кожні п'ять років), а також питання про міграційний статус членів домогосподарств в регулярних обстеженнях робочої сили.

Питання міграції повинні бути частиною стратегічного планування політики України. Оскільки не існує (бажано і не мати їх) короткострокових інструментів призупинення існуючого відтоку, то Україні слід намагатися адаптуватися до чистої еміграції і використовувати її переваги, пом'якшуючи негативні наслідки, які вона викликає. Це може включати в себе політику щодо зменшення регіональних розбіжностей, надання допомоги українцям за кордоном через консульські служби, служби зайнятості та юридичні консультації, впровадження політики діаспори для заохочення залучення українців за кордоном в економіку і суспільство України, навчання студентів правильним навичкам для роботи, як в Україні, так і за кордоном, і заохочення користування офіційними каналами для грошових переказів (і пов'язаного з цим фінансового розвитку) за рахунок зниження витрат на переказ грошей з ЄС в Україну по офіційним каналам.

Перш за все, економічне зростання і позитивні економічні перспективи необхідні Україні для того, щоб спонукати людей залишатися і інвестувати в своє майбутнє в Україні. Впроваджуючи всебічні економічні реформи, Україна має можливість створити сприятливі умови для економічного зростання і соціального розвитку, які зможуть поліпшити очікування людей щодо їхнього життя в Україні в порівнянні з потенційними країнами для працевлаштування.

Виявлені тенденції, та практичні рекомендації можуть бути корисними для використання на регіональному та національному рівні при покращенні державної політики регулювання процесів і впливів міжнародної трудової міграції в контексті євроінтеграційних процесів України.

Перспективи подальших досліджень. З урахуванням проведеного дослідження і виявлених наслідків для національного ринку праці України, вбачаємо перспективи подальших досліджень у напрямку розробки рекомендацій щодо підвищення ефективності державної політики щодо регулювання процесів міжнародної трудової міграції в Україні, зокрема враховуючи ключові рекомендації для інституції ЄС, органів влади та організацій громадянського суспільства України навколо врегулювання питань трудової міграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

[1] *Населення України. Трудова еміграція в Україні.* Київ, Україна: Ін-т

- демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010, 233 с.
- [2] С. Пирожков, Е. Малиновская, А. Хомра, *Внешние трудовые миграции в Украине: социально-экономический аспект: монография*. Киев, Украина: НИПМБ, 2003, 134 с.
- [3] Л. О. Аза, «Етнорегіональний вимір трудової міграції в Україні», *Ринок праці та зайнятість населення*, № 3, с. 6–10, 2010.
- [4] М. Слюсаревський, О. Блинова, «Міграція як соціально-психологічне явище: види, функції, чинник та закономірності», *Світгляд*, № 5(55), 2015. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitoglyad/svit-2015-10-5/svitoglyad-2015-5-9-slyusarevskiy-blinova.pdf>
- [5] Й. Р. Гілецький, *Географія України*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://geoknigi.com/>
- [6] А. П. Гайдуцький, «Характерні риси української трудової міграції за кордон», *Економіка та держава*, № 9, с. 88–92, 2010.
- [7] І. А. Лапшина, «Міжнародна трудова міграція і соціальний капітал України», *Регіональна економіка*, № 1, с. 156–162, 2010.
- [8] О. Ровенчак, «Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять», *Політичний менеджмент*, № 2, с. 127–139, 2006. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/8810>
- [9] І. П. Майданік, «Проблеми регулювання та координації трудових міграційних процесів», *Демографія та соціальна економіка*, № 2, с. 86–92, 2005.
- [10] О. Краузе, «Зовнішня трудова міграція населення України», *Галицький економічний вісник*, № 2(27), с. 26–34, 2010.
- [11] *Labour force surveys (LFS)*. 2017. [Online].
Available: <https://www.scb.se/en/finding-statistics/statistics-by-subject-area/labour-market/labour-force-surveys/labour-force-surveys-lfs/pong/publications/labour-force-surveys-lfs-2017/>
- [12] Державна служба статистики. *Офіційний веб-сайт*. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
- [13] «Динаміка міграційних настроїв українців», *Дослідження соціологічної групи «Рейтинг»*. [Електронний ресурс].
Доступно: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_migracionnyh_nastroeniy_ukraincev.html
- [14] Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи

- Національної академії наук України. *Офіційний веб-сайт*.
[Електронний ресурс]. Доступно: <https://idss.org.ua/index>
- [15] *International migration report high lights*, 2017. [Online]. Available: http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf
- [16] *How many Ukrainians have departed and what can be done about this*. [Online]. Available: <https://ces.org.ua/en/how-many-ukrainians-have-departed-and-what-can-be-done-about-this-2/>
- [17] Українці все частіше працюють за кордоном, але повертаються в Україну. Центр економічної стратегії. 2018. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://ces.org.ua/ukraintsivse-chastishe-pratsiuiut-za-kordonom/>
- [18] Настрої серед українців-заробітчан. *Соціологічна група «Рейтинг»*. [Електронний ресурс]. Доступно: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nastroeniya_sredi_ukraincevzarobitchan.html
- [19] *МОМ «Міграція в Україні: факти і цифри» 2016 рік*. [Електронний ресурс]. Доступно: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf2
- [20] Зовнішня трудова міграція населення України. *Статистичний бюлетень за 2015–2017 роки. Державна служба статистики України*. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

THE IMPACT OF LABOR MIGRATION ON THE NATIONAL LABOR MARKET

Mariia Buhaieva,

Ph.D., Associate Professor,

Associate Professor Department of Economics and Entrepreneurship

Central Ukrainian National Technical University.

Kropyvnytskyi, Ukraine.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7460-9279>

bmw87forever@gmail.com

Valentuna Ruban,

Ph.D., Associate Professor,

Associate Professor Associate Professor of

Social Medicine and Health Care Donetsk National Medical University.

Kropyvnytskyi, Ukraine.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7745-8699>

rybanvn54@gmail.com

Abstract. The article examines important aspects of the essence of labor migration and its socio-economic content, as well as its main types and factors. The authors analyze the dynamics of the main indicators of labor migration in Ukraine, acute issues of labor migration that need to be addressed. The main motives of Ukrainian labor migrants and their country of employment are studied. In particular, it was determined that the main reason for the labor migration of Ukrainians abroad is the difficulty in finding a decently paid job at home. Over the past five years, the economic factors of migration have intensified by politically and security-wise factors, it has led to a rapid increase in migration sentiment and the intensity of migration. The Ukrainian labor market is characterized by occupational imbalances in the workforce and heterogeneity. And the outflow of labor in recent years is also due to internal migration in the country and labor migration of Ukrainians. It can be stated that Ukraine has become one of the main labor donors for the countries of Western Europe. Given the signing of the EU-Ukraine Association Agreement, today the labor migration of Ukrainians is gaining momentum due to open access to the EU goods market, as well as to labor markets. Today, Ukrainians have become one of the key labor migrants from the east, especially in countries such as Poland, the Czech Republic and Hungary. The today realities have shown that labor migration from Ukraine in order to work in the EU for a certain period of time in order to earn money will continue in the future. It is substantiated that the consequences of migration processes are ambiguous on the national labor market. Their influence on the socio-economic and political development of Ukraine is increasing. The authors demonstrate the advantages and disadvantages for Ukraine as a whole. Overall, the effects of migration on Ukraine have so far been positive, but if the significant net outflow of migrants continues at the same pace, Ukraine will still suffer catastrophic losses. Therefore, the main task of the migration management system is to determine the maximum possible and most consistent at the interstate level of the internal competence of the state in the organization of the migration process.

Keywords: labor force; migration; labor migration; migrant workers; national labor market.

ВЛИЯНИЕ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ НА НАЦИОНАЛЬНЫЙ РЫНОК ТРУДА

Бугаева Мария Викторовна,

кандидат экономических наук, доцент,
доцент кафедры экономики и предпринимательства
Центральноукраинского национального
технического университета.

Кропивницкий, Украина.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7460-9279>

bmw87forever@gmail.com

Рубан Валентина Николаевна,

кандидат экономических наук, доцент,
доцент кафедры социальной медицины и
организации здравоохранения
Донецкого национального медицинского университета.

Кропивницкий, Украина.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7745-8699>

rybanvn54@gmail.com

Аннотация. В статье исследованы важные аспекты сущности трудовой миграции и ее социально-экономического содержания, а также ее основные виды и факторы. Авторами проанализирована динамика основных показателей трудовой миграции в Украине, острые вопросы трудовой миграции, которые требуют урегулирования. Исследованы основные побудительные мотивы украинских трудовых мигрантов и страны их трудоустройства. В частности определено, что основная причина трудовой миграции украинцев за границу заключается в трудностях с поиском достойно оплачиваемой работы на родине. На протяжении последних пяти лет экономические факторы миграции усилились политическими и факторами безопасности, что и привело к быстрому росту миграционных настроений населения и интенсивности миграции. Украинский рынок труда характеризуется профессионально-квалификационным дисбалансом рабочей силы и неоднородностью конъюнктуры. А отток трудовых кадров происходит за последние годы также за счет внутренней миграции в стране и трудовой миграции украинцев. Можно констатировать, что Украина стала одним из основных трудовых доноров для стран Западной Европы. Учитывая подписание Соглашения об ассоциации Украина – ЕС, то на сегодняшний день трудовая миграция украинцев набирает новые обороты благодаря открытому доступу к рынку товаров Евросоюза, а также на рынки труда. Сегодня украинцы стали одними из ключевых

трудоухо мигрантово с востока, особливо в таких странах как Польша, Чехия и Венгрия. Реалии показали, что трудовая миграция из Украины с целью трудоустройства в странах ЕС на определенный срок с целью заработка, будет продолжаться и в будущем. Обосновано, что последствия миграционных процессов являются неоднозначными для национального рынка труда. Их влияние на социально-экономическое и политическое развитие Украины увеличивается. Авторами продемонстрированы преимущества и недостатки для Украины в целом. В целом, последствия миграции для Украины до сих пор были положительными, но если значительный чистый отток мигрантов будет продолжаться такими же темпами, то Украина все-таки испытает катастрофические потери. Поэтому, главной задачей развития системы управления миграцией является определение максимально возможных и максимально согласованных на межгосударственном уровне границ внутренней компетенции государства в организации миграционного процесса.

Ключевые слова: рабочая сила; миграция; трудовая миграция; трудовые мигранты; национальный рынок труда.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Naselennia Ukrainy. Trudova emihratsiia v Ukraini. Kyiv, Ukraina: In-t demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen im. M. V. Ptukhy NAN Ukrainy, 2010, 233 s.
- [2] S. Pirozhkov, E. Malinovskaya, A. Homra, Vneshnie trudovye migracii v Ukraine: social'no-ekonomicheskij aspekt: monografiya. Kiev, Ukraina: NIPMB, 2003, 134 s.
- [3] L. O. Aza, «Etnorehionalnyi vymir trudovoi mihratsii v Ukraini», Rynok pratsi ta zainiatist naselennia, № 3, s. 6–10, 2010.
- [4] M Sliusarevskiy, O. Blynova, «Mihratsiia yak sotsialno-psykholohichne yavvyshche: vydy, funktsii, chynnyk ta zakonomirnosti», Svitohliad, № 5(55), 2015. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitogliad/svit-2015-10-5/svitoglyad-2015-5-9-slyusarevskiy-blynova.pdf>
- [5] Y. R. Hiletskyi, Heohrafiia Ukrainy. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://geoknigi.com/>

- [6] A. P. Haidutskyi, «Kharakterni rysy ukrainskoi trudovoi mihratsii za kordon», *Ekonomika ta derzhava*, № 9, s. 88–92, 2010.
- [7] I. A. Lapshyna, «Mizhnarodna trudova mihratsiia i sotsialnyi kapital Ukrainy», *Rehionalna ekonomika*, № 1, s. 156–162, 2010.
- [8] O. Rovenchak, «Vyznachennia ta klasyfikatsii migratsii: nablyzhennia do operatsiinykh poniat», *Politychnyi menedzhment*, № 2, s. 127–139, 2006. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/8810>
- [9] I. P. Maidanik, «Problemy rehuliuвання ta koordynatsii trudovykh mihratsiinykh protsesiv», *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, № 2, s. 86–92, 2005.
- [10] O. Krauze, «Zovnishnia trudova mihratsiia naselennia Ukrainy», *Halytskyi ekonomichnyi visnyk*, № 2(27), s. 26–34, 2010.
- [11] Labour force surveys (LFS). 2017. [Online]. Available: <https://www.scb.se/en/finding-statistics/statistics-by-subject-area/labour-market/labour-force-surveys/labour-force-surveys-lfs/pong/publications/labour-force-surveys-lfs-2017/>
- [12] Derzhavna sluzhba statystyky. Ofitsiinyi veb-sait. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
- [13] «Dynamika mihratsiinykh nastroiv ukraintsiv», *Doslidzhennia sotsiolohichnoi hrupy «Reitynh»*. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_migracii_nastroeniukraintsiv.html
- [14] Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M. V. Ptukhy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Ofitsiinyi veb-sait. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://idss.org.ua/index>
- [15] International migration report high lights, 2017. [Online]. Available: http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf
- [16] How many Ukrainians have departed and what can be done about this. [Online]. Available: <https://ces.org.ua/en/how-many-ukrainians-have-departed-and-what-can-be-done-about-this-2/>
- [17] Ukraintsi vse chastishe pratsiuiut za kordonom, ale povertaiutsia v Ukrainu. Tsentr ekonomichnoi stratehii. 2018. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://ces.org.ua/ukraintsivse-chastishe-pratsiuiut-za-kordonom/>

- [18] Nastroi sered ukraintsiv-zarobitchan. Sotsiologichna hrupa «Reitynh». [Elektronnyi resurs].
Dostupno: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nastroeniya_sredi_ukraincevzarobitchan.html
- [19] MOM «Mihratsiia v Ukraini: fakty i tsyfry» 2016 rik. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf2
- [20] Zovnishnia trudova mihratsiia naseleння Ukrainy. Statystychnyi biuleten za 2015–2017 roky. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

*Стаття надійшла до редакції
10 квітня 2021 року*

DOI [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-162-175](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-162-175)
УДК 338.242:658.51

Іванова Валентина Василівна,
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри економіки, підприємництва та менеджменту
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4958-2235>
ivanval2177@gmail.com

УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ПІДПРИЄМСТВА: ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОЦЕСУ

Анотація. У статті розглянуто проблему оцінки ефективності процесу управління інноваційною діяльністю підприємства. Успішна діяльність підприємств на ринку суттєво залежить від їх здатності до інноваційного розвитку. Оцінка ефективності організації інноваційної діяльності та отриманих результатів забезпечує інформаційну підтримку для аналізу ведення бізнесу та обрання подальших стратегічних та тактичних дій. Визначено мету оцінки ефективності інноваційної діяльності, яка полягає у визначенні ефективності діяльності підприємства внаслідок упровадження інновацій на підприємстві, а також кількісних та якісних аспектів управління процесами інноваційної діяльності. Окреслено низку завдань, які мають бути вирішені для досягнення поставленої мети: визначення складових управління інноваційною діяльністю; вибір критеріїв оцінки ефективності інноваційної діяльності (що оцінюється); визначення методичних підходів до оцінки (як оцінюється); визначення часових орієнтирів оцінки; розробка системи виявлення відхилень та реагування на їх наслідки. Розглянуто етапи оцінювання ефективності інноваційної діяльності підприємства. Проведено аналіз існуючих методичних підходів для оцінки ефективності інноваційної діяльності. Системний підхід до оцінки ефективності інноваційної діяльності є найбільш ґрунтовним, який доцільно доповнювати оцінюванням наукомісткості виробництва, ефективності використання власних та придбаних науково-дослідних розробок, технічного рівня забезпеченості інноваційної діяльності, оновлення технології, оновлення та частки конкурентоспроможної продукції. Проведення комплексного аналізу інноваційної діяльності та системного підходу до оцінки її ефективності сприятиме обґрунтуванню найбільш ефективних напрямів інноваційної

діяльності, інноваційних програм та проектів підприємства.

Ключові слова: інноваційна діяльність; оцінка ефективності; інновації; ефективність; управління.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. В умовах конкуренції активна інноваційна діяльність на підприємствах визначає їх успіх і позицію на ринку. Нові продукти, технології та організаційні рішення виводять підприємства з кризових ситуацій і гарантують їм фінансову стабільність. Забезпечення ефективного впровадження інновацій необхідне, оскільки споживач вимагає від бізнесу постійного задоволення своїх потреб. Бажання споживачів одержати наукомісткі товари спричинено тим, що вони задовольняють їх запити більш повніше з урахуваннями не тільки наявних, але й латентних проблем. У свою чергу, підприємства формують попит на комерціалізовану форму нових знань, які можна застосувати під час виробництва нової продукції.

Успішна діяльність підприємств на ринку суттєво залежить від їх здатності до інноваційного розвитку. Формування і вибір стратегічних напрямків інноваційної діяльності базується на результатах всебічної оцінки середовища, в якому працює підприємство, та його інноваційних можливостях. Вони характеризуються станом і рівнем використання інноваційного потенціалу підприємства.

Процеси, пов'язані з управлінням інноваційною діяльністю, є ключовими для підприємства, необхідною умовою успішного бізнесу, тому що саме нововведення сприяють підвищенню якості і зниженню собівартості продукції, забезпечують її конкурентоспроможність. Оцінка ефективності їх організації та отриманих результатів забезпечує інформаційну підтримку для аналізу ведення бізнесу та обрання подальших стратегічних та тактичних дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідження проблематики інноваційної діяльності підприємства та оцінки її ефективності внесли науковий вклад праці таких дослідників як Л. Антонюк [1], А. Поручник [1], В. Савчук [1], Т. Давила [2], М. Епштейн [2], Р. Шелтон [2], О. Ареф'єва [3], Т. Харчук [3], В. Микитюк [4], [5], В. Євтушевський [6], А. Полянська [7], Б. Фурдас [8], І. Капітан [9], А. Зозулев [10], М. Бязь [10], В. Костевко [11], М. Чорна [12], С. Глухова [12], Ж. Крисько [13], В. Гринчуцький [13], М. Зозуляк [14]. Але незважаючи на значний науковий інтерес до інноваційної діяльності, не достатньо розкрито питання щодо визначення єдиної методики оцінювання

ефективності процесу управління нею.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою статті є дослідження процесу оцінювання ефективності інноваційної діяльності підприємства та узагальнення методичних підходів до оцінки для вдосконалення управління інноваційною діяльністю.

Завданнями дослідження є: уточнення цілей та завдань оцінки ефективності інноваційної діяльності підприємства, аналіз можливих етапів її проведення, узагальнення та вибір основних показників оцінки, що входять до існуючих методичних підходів, для оцінки ефективності інноваційної діяльності

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Теоретичною базою для дослідження є наукові публікації українських і зарубіжних дослідників, довідкова і монографічна література, дані мережі Інтернет.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

У процесі дослідження використані методи моделювання, індукції та дедукції, аналізу.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Здійснення успішного підприємництва чи окремих бізнес-процесів неможливе без розробки і впровадження новацій в процеси виробництва, управління, планування тощо.

Т. Давила, Мар Дж. Епштейн, Р. Шелтон наголошували, що рішення про впровадження інновації на підприємстві значною мірою залежить від самого підприємства – від його сприйняття інновації, розміру його інноваційного потенціалу [2].

Інноваційність підприємства можна визначати за комплексом параметрів, які характеризують рівень використання ним ресурсів та результативність діяльності, надають оцінку продукції підприємства (див. табл.).

Інноваційна діяльність дозволяє забезпечувати ефективне функціонування підприємства, але всі її процеси мають здійснюватися цілеспрямовано і достатньо швидко, щоб залишатися конкурентоспроможними тривалий час. Успішність її здійснення суттєво залежить від внутрішніх чинників та організації діяльності підприємства,

його корпоративної культури. Серед них стан техніко-технологічної бази, наявність фінансових ресурсів, потужний людський потенціал, інноваційно активний персонал, командний стиль управління.

Таблиця
Комплекс параметрів інноваційності підприємства [3]

Параметри	Показники, що характеризують параметр
Параметри наукомісткості виробництва	<ul style="list-style-type: none"> • чисельність науково-технічних кадрів у загальній кількості зайнятих (не менше як 15%); • річний приріст витрат на НДДКР; • обсяг фактичних і нормативних витрат на НДЦКР (не менше як 5% обсягу продукції); • обсяг витрат на оплату праці, послуг суб'єктів інноваційної інфраструктури щодо маркетингу, реклами, підготовки кадрів; • частка прибутку, спрямована на НДЦКР (не менше як 5%)
Параметри якості й конкурентоспроможності продукції	<ul style="list-style-type: none"> • якість і диференціація продукції; • чисельність каналів постачання й збуту готової продукції; • частка ринку, його структура; • обсяг витрат на проведення випробувань, сертифікацію продукції, строк чинності дії сертифікатів
Параметри техніко-економічного рівня продукції	<ul style="list-style-type: none"> • відповідність товарів національним і світовим стандартам; • фондоозброєність; • середній життєвий цикл інновацій (не більш як 3 роки); • наявність у складі продукції принципово нової, яка не випускається іншими підприємствами
Параметри оновлення продукції (технологи)	<ul style="list-style-type: none"> • частка принципово нової продукції у загальному обсязі виробництва (не менше як 10%); • частка науково-технічних витрат у собівартості виробів (не менше як 30%); • коефіцієнт оновлення продукції (не менше як 5% на рік); • наявність технологічних інновацій (нових технологічних процесів)

Активізація інноваційної діяльності забезпечує випуск нової продукції та її конкурентоспроможність, що гарантує отримання прибутку, прискорення повернення вкладених коштів, можливість нових інвестицій у розширення виробництва, створення і закріплення клієнтської бази, зниження витрат підприємницької діяльності. Інноваційна активність

підприємства дає змогу виявляти нові перспективні напрями чи форми бізнесу, створювати нові сегменти ринку або нові ринки, диверсифікувати діяльність, формувати попит.

Для ефективного ведення інноваційної діяльності на підприємстві повинен діяти механізм, що дозволяє правильно її коригувати залежно від фактичних господарських ситуацій та етапу інноваційного процесу, обґрунтовано формувати економічно вигідні пропозиції щодо інновацій, визначати ефективність наслідків упровадження інновацій для постійного вдосконалення інноваційної діяльності. Однією зі складових такого механізму є оцінка ефективності інноваційної діяльності.

Оскільки розробка і впровадження у виробництво нововведень часто вимагають значних витрат і мають високий ступінь ризику, то зростає потреба в знаходженні науково-обґрунтованої методики оцінки ефективності інноваційної діяльності.

Мета, яка повинна бути досягнута у результаті оцінки ефективності інноваційної діяльності полягає у визначенні ефективності діяльності підприємства внаслідок упровадження інновацій на підприємстві, а також кількісних та якісних аспектів управління процесами інноваційної діяльності.

Досягнення такої мети потребує вирішення низки завдань:

- чітке визначення складових управління інноваційною діяльністю;
- вибір критеріїв оцінки ефективності інноваційної діяльності (що оцінюється);
- визначення методичних підходів до оцінки (як оцінюється);
- визначення часових орієнтирів оцінки;
- розробка системи виявлення відхилень та реагування на їх наслідки.

Способи і методи оцінки переважно базуються на співвідношенні результатів і витрат. Але кінцевий результат може досягатися по-різному, що необхідно враховувати під час комплексної оцінки ефективності інноваційної діяльності, підприємства.

Процес комплексного оцінювання ефективності інноваційної діяльності підприємства пропонують здійснювати за низкою етапів (рис.), але перші два призначені для оцінки умов її здійснення.

Для визначення ефективності інноваційних проектів оцінюється доцільність інвестиційних вкладень у впроваджені інноваційний проект, оцінюються можливі ризики за різними варіантами розвитку подій, визначається беззбитковий обсяг продажу продукції.

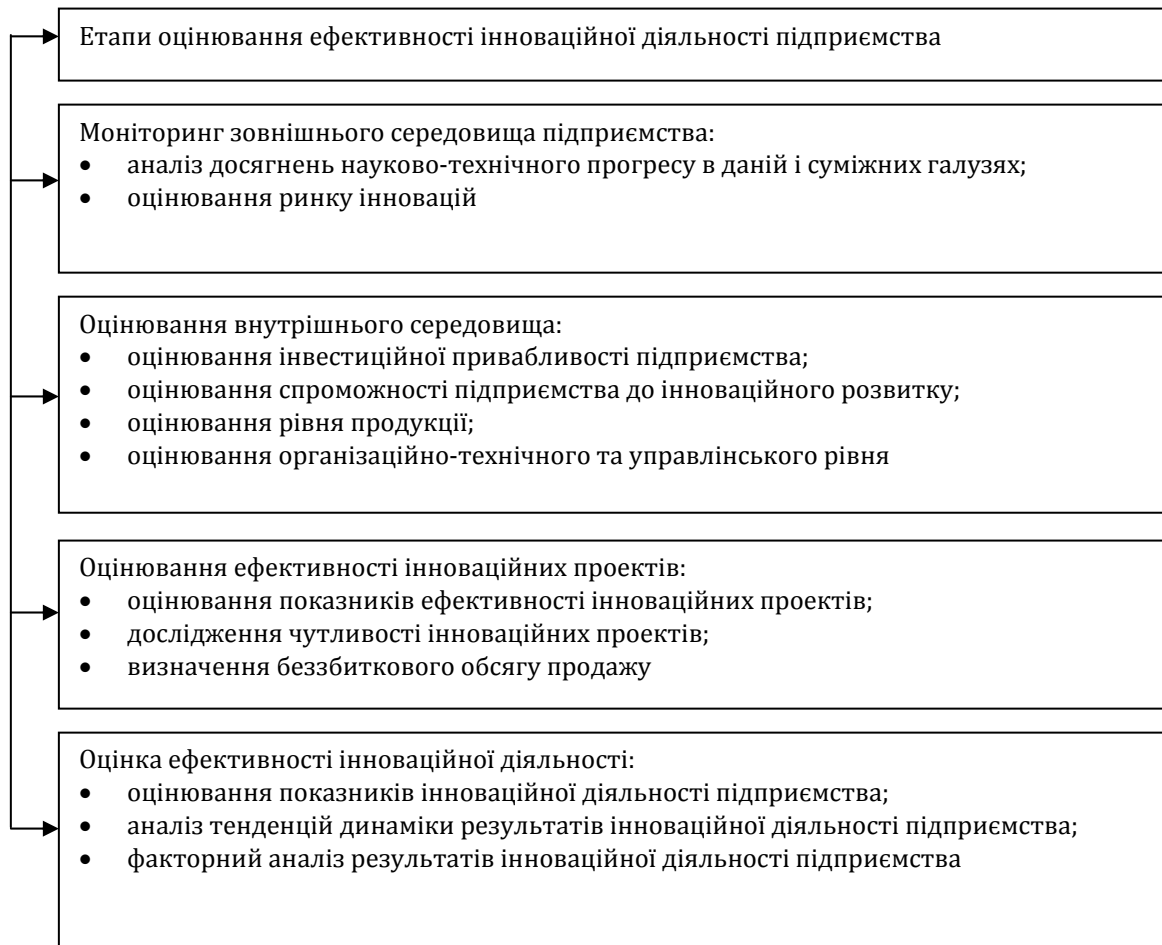

Рис. Етапи оцінювання ефективності інноваційної діяльності підприємства [4]

Факторний аналіз витрат і результатів інноваційної діяльності підприємства можна виконувати на основі мультиплікативних моделей, зокрема:

- моделі оцінки впливу витрат на освоєння інновацій на зміну витрат на одиницю обсягу реалізованої продукції, представляє добуток витрат на освоєння інновацій на одиницю обсягу реалізованої продукції; коефіцієнта співвідношення загальних витрат до витрат на освоєння інновацій; частки виручки від реалізації інноваційної продукції у загальній сумі виручки від реалізації продукції;
- моделі ефективності роботи працівників науково-дослідних і проектно-конструкторських підрозділів [5].

Оцінка ефективності інноваційної діяльності може включати: оцінку науково-інформаційного рівня підприємства, оцінку його технічного рівня,

оцінку техніко-економічної ефективності інноваційних проектів [6].

Науково-інформаційний рівень ефективності інноваційної діяльності підприємства оцінюють за низкою критеріїв: науковий рівень підприємства, рівень інформаційного забезпечення і конкурентоспроможність розробок, що забезпечують досягнення мети підприємства.

При використанні даного методу передбачається визначення коефіцієнта наукомісткості виробництва як співвідношення витрат на науку (інновації) до загальної суми витрат виробництва, тобто:

$$K_n = \frac{B_n}{B_z}, \quad (1)$$

де K_n – коефіцієнт наукомісткості виробництва; B_n – обсяг витрат на інноваційну діяльність (науку); B_z – загальна сума витрат виробництва.

Інноваційну діяльність підприємства оцінюють за коефіцієнтом використання власних розробок для обґрунтування їх ефективності, тобто рівня власного наукового забезпечення інноваційної діяльності. Він сигналізує про те, наскільки актуальною є швидка активізація винахідницько-раціоналізаторської роботи на підприємстві, результати якої забезпечують високий рівень даного коефіцієнта [6].

Коефіцієнтом використання власних розробок визначають як:

$$K_{вр} = \frac{N_{вв}}{N_{зв}}, \quad (2)$$

де $K_{вр}$ – коефіцієнт використання власних розробок; – кількість упроваджених власних розробок, од.; $N_{зв}$ – загальна кількість власних розробок, од.

Коефіцієнт використання результатів придбаних розробок дає змогу визначити ефективність використання придбаних науково-дослідних розробок сторонніх організацій:

$$K_{сн} = \frac{N_{зв}}{N_{зн}}, \quad (3)$$

де $K_{сн}$ – коефіцієнт використання результатів придбаних розробок; $N_{зв}$ – загальна кількість власних розробок, од.; $N_{зн}$ – загальна кількість придбаних розробок, од.

При оцінці інноваційної діяльності підприємства важливим є забезпечення раціонального співвідношення між власними і придбаними розробками, що оцінюється коефіцієнтом їх співвідношення. Якщо його значення перевищує одиницю, то це свідчить про високий рівень

інноваційної активності.

Комплексна оцінка інноваційної діяльності підприємства передбачає визначення його технічного рівня (коефіцієнт оновлення технології). При цьому критерієм оцінки є відповідність існуючої організаційної структури управління і технології (технічне й організаційне забезпечення).

Для оцінки ефективності інноваційної діяльності визначають:

- коефіцієнт оновлення продукції;
- частку конкурентоспроможної продукції підприємства.

Коефіцієнт оновлення продукції визначають як

$$K_{on} = \frac{Q_n}{Q_m}, \quad (4)$$

де K_{on} – коефіцієнт оновлення продукції; Q_n – обсяг випуску нової продукції, грн.; Q_m – обсяг випуску товарної продукції, грн.

На основі значення цього показника можна зробити висновок про доцільність фінансування інноваційної діяльності підприємства, адже нова продукція, як правило, є конкурентоспроможною і проблеми з її збутом відсутні, за умови ефективної маркетингової діяльності.

Оцінювати технічний рівень забезпеченості інноваційної діяльності можливо, використовуючи коефіцієнт оновлення технології:

$$K_{om} = \frac{N_{nm}}{N_{zm}}, \quad (5)$$

де K_{om} – коефіцієнт оновлення технології; N_{nm} – кількість впроваджених нових технологічних процесів; N_{zm} – загальна кількість технологічних процесів.

Ефективність інноваційної діяльності підприємства оцінюють за питомою вагою конкурентоспроможної продукції:

$$P_{ксп} = \frac{Q_m - Q_c}{Q_m} \times 100\%, \quad (6)$$

де $P_{ксп}$ – питома вага конкурентоспроможної продукції, %; Q_c – обсяг продукції, що наднормово залежується на складах підприємства, грн; Q_m – загальний обсяг продукції, грн.

Залежність ефективності інноваційної діяльності підприємства від ефективності інших складових його діяльності, на різних етапах інноваційного процесу зумовлює доцільність виділення вхідних (показники оцінки наявних ресурсів), вихідних (обсяги реалізації, трудомісткість, частка ринку, якість продукції, ціна) і підсумкових

показників (прибуток, задоволеність споживачів, досягнення місії) її оцінки [7].

Ефективність інноваційної діяльності визначають через приріст прибутку внаслідок скорочення витрат на матеріальні ресурси, підвищення продуктивності праці на підприємстві, збільшення виготовленої продукції. [8].

Низка вчених пропонує визначати ефективність інноваційної діяльності, орієнтуючись на оцінку інновації споживачами, зокрема:

- модель Розенберга для оцінки придатності нового продукту задовольняти потреби споживачів [9];
- модель «товарної системи» для оцінювання сукупність потреб, які є основою товарів-конкурентів [9].
- методи оцінки попиту та пропозиції [10].

Доцільно комплексно підходити до визначення ефективності інноваційної діяльності підприємства, враховуючи абсолютні значення показників та їх коефіцієнти вагомості. Зокрема, можливе використання коефіцієнта ефективності інвестування інноваційної діяльності, частки прибутку від інноваційної діяльності в загальному обсязі прибутку підприємства, частки інноваційної продукції у загальній вартості продукції підприємства, коефіцієнта збалансованості грошових потоків, коефіцієнта результативності інноваційної діяльності [11].

Науковці ґрунтовно підходять до даної проблематики, пропонуючи систему оцінки ефективності інноваційної діяльності підприємства, орієнтуючись на точки зору підприємства (окремо персоналу), споживача, інвестора. Оцінка з позиції підприємства передбачає визначення індексу ефективності інноваційної діяльності як інтегрального показника, розрахованого на основі індексу економічної ефективності, індексу науково-технічної ефективності, індексу соціальної ефективності. З позиції персоналу оцінка ефективності інноваційної діяльності підприємства здійснюється на основі індексів соціальної ефективності та екологічної ефективності. Оцінка з позиції споживача реалізується за моделлю споживчого вибору, до якої включені такі складові: ціна інноваційного продукту; повнота задоволення цільової потреби. експлуатаційні характеристики, інфраструктура, в якій знаходиться інноваційна продукція, вплив інноваційної продукції на здоров'я споживача, естетичний вигляд інноваційної продукції, вплив інноваційного продукту на навколишнє середовище. Позиція інвестора визначається за допомогою індексів очікуваності прибутку від інвестування в інноваційну діяльність та скорочення терміну окупності інвестицій [12, с. 129].

Системний підхід до оцінки ефективності інноваційної діяльності є найбільш ґрунтовним, який доцільно доповнювати оцінюванням наукомісткості виробництва, ефективності використання власних та придбаних науково-дослідних розробок, технічного рівня забезпеченості інноваційної діяльності, оновлення технології, оновлення та частки конкурентоспроможної продукції.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Управління інноваційною діяльністю передбачає оцінку ефективності її здійснення, яка повинна здійснюватися на основі системного та комплексного підходів. Для цього потрібно чітко знати мету та завдання цього процесу.

Методика оцінки ефективності інноваційної діяльності повинна базуватися на певній теоретичній концепції, а організувати її мають відповідні організаційні структури. Вона передбачає вибір і обґрунтування критеріїв і показників оцінки ефективності інноваційної діяльності, вибір ефективного методу її здійснення; оцінки впливу результатів інноваційної діяльності на загальну ефективність діяльності підприємства. Проведення комплексного аналізу інноваційної діяльності та системного підходу до оцінки її ефективності сприятиме обґрунтуванню найбільш ефективних напрямів інноваційної діяльності, інноваційних програм та проектів підприємства.

Перспективи подальших досліджень. Подальших досліджень потребує оцінка впливу окремих складових інноваційної діяльності на її загальну ефективність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Л. Л. Антонюк, А. М. Поручник, В. С. Савчук, *Інновації: теорія, механізм розробки та комерціалізації*. Київ, Україна: КНЕУ, 2003.
- [2] Т. Давила, М. Епштейн, Р. Шелтон, *Працююча інновація: як управляти нею, вимірювати її та здобувати з неї вигоду*; пер. с англ. Дніпропетровськ, Україна: [Баланс Бизнес Букс](#), 2007.
- [3] О. В. Ареф'єва, Т. В. Харчук, «Економічні засади формування потенціалу підприємства», *Актуальні проблеми економіки*, № 7, с. 71–76, 2008.
- [4] В. П. Микитюк, «Оцінювання ефективності інноваційного проекту з позиції інвестиційного аспекту», *Вісник Хмельницького нац. ун-ту*,

№ 5, с. 156–161, 2017.

- [5] В. П. Микитюк, «Методичні підходи до аналізу ефективності інноваційної діяльності підприємства», *Економічний аналіз*, Вип. 1(17), с. 166–170, 2007.
- [6] В. А. Євтушевський та ін., *Управління інноваціями в сучасній організації*. Київ, Україна: Академвидав, 2006.
- [7] А. С. Полянська, *Сучасні підходи до оцінювання ефективності інноваційної діяльності підприємства*. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/18748/1/37-175-180.pdf>
- [8] Б. В. Фурдас, «Обґрунтування ефективності інноваційного продукту на основі операційного важеля», *Науковий вісник НЛТУ України*, Вип. 18.5, с. 283–287, 2008.
- [9] І. В. Капітан, «Принципи і методи аналізу в управлінні інноваційною діяльністю при виведенні нових товарів на ринок», *Економіка та управління підприємствами*, № 7(73), с. 54–62, 2007.
- [10] А. Зозулев, М. Базь, «Маркетинговые исследования инновационного продукта», *Маркетинговые исследования в Украине*, № 4(17), с. 24–35, 2006.
- [11] В. І. Костевко, *Методологічні питання оцінювання ефективності інноваційної діяльності підприємства*. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/11075/1/10.pdf>
- [12] М. В. Чорна, С. В. Глухова, *Оцінка ефективності інноваційної діяльності підприємств*. Харків, Україна: ХДУХТ, 2012.
- [13] П. П. Микитюк, Ж. Л. Крисько, В. І. Гринчуцький та ін. *Інноваційний механізм управління суб'єктами господарювання*. Тернопіль, Україна: Економічна думка, 2014.
- [14] М. М. Зозуляк, «Оцінка інноваційної діяльності підприємства», *Освіта і наука*, Вип. 24(1), с. 257–262, 2018.

MANAGEMENT OF INNOVATIVE ACTIVITIES OF ENTERPRISES: ASSESSMENT OF THE EFFICIENCY OF THE PROCESS

Valentina Ivanova,

Doctor of Economics, Professor,

Professor of the Department of Economics, Entrepreneurship and Management

Educational and Scientific Institute of Management and Psychology

SIHE «University of Educational Management».

Kyiv, Ukraine.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4958-2235>

ivanval2177@gmail.com

Abstract. The article deals with the problem of assessing the effectiveness of the process of managing the innovative activity of an enterprise. The successful activity of enterprises in the market depends significantly on their ability to develop innovatively. Evaluation of the effectiveness of the organization of innovation and the results obtained provides information support for the analysis of business conduct and the selection of further strategic and tactical actions. The goals of assessing the effectiveness of innovation are determined, which consists in determining the effectiveness of the enterprise as a result of the introduction of innovations at the enterprise, as well as the quantitative and qualitative aspects of managing the processes of innovation. A number of tasks are outlined that must be solved in order to achieve the set goal: determination of the components of innovation management; selection of criteria for evaluating the effectiveness of innovation (what is being evaluated), determining methodological approaches to evaluation (how is being evaluated), determining time benchmarks for evaluation, developing a system for identifying deviations and responding to their consequences. The stages of assessing the effectiveness of innovative activities of an enterprise are considered. The analysis of existing methodological approaches for assessing the effectiveness of innovative activities is carried out. A systematic approach to assessing the effectiveness of innovation activity is the most thorough, which is advisable to supplement with an assessment of the science intensity of production, the effectiveness of using our own and acquired research and development, the technical level of innovation, updating technology, updating and the share of competitive products. A comprehensive analysis of innovation and a systematic approach to assessing its effectiveness will contribute to the substantiation of the most effective areas of innovation, innovation programs and enterprise projects.

Key words: innovation activity; efficiency; innovation; efficiency; management.

УПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЙ: ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОЦЕССА

Иванова Валентина Васильевна,

доктор экономических наук, профессор,
профессор кафедры экономики, предпринимательства и менеджмента
Учебно-научного института менеджмента и психологии
ГУВО «Университет менеджмента образования».
Киев, Украина.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4958-2235>
ivanval2177@gmail.com

Аннотація. В статті розглянута проблема оцінки ефективності процесу управління інноваційною діяльністю підприємства. Успішна діяльність підприємств на ринку суттєво залежить від їхньої спроможності до інноваційного розвитку. Оцінка ефективності організації інноваційної діяльності та отриманих результатів забезпечує інформаційну підтримку для аналізу ведення бізнесу та вибір подальших стратегічних та тактичних дій. Визначені цілі оцінки ефективності інноваційної діяльності, яка полягає в визначенні ефективності діяльності підприємства в результаті впровадження інновацій на підприємстві, а також кількісних та якісних аспектів управління процесами інноваційної діяльності. Визначено ряд завдань, які повинні бути розв'язані для досягнення поставленої мети: визначення складових управління інноваційною діяльністю; вибір критеріїв оцінки ефективності інноваційної діяльності (що оцінюється), визначення методических підходів до оцінки (як оцінюється), визначення тимчасових орієнтирів оцінки, розробка системи виявлення відхилень та реакції на їхні наслідки. Розглянуто етапи оцінки ефективності інноваційної діяльності підприємства. Проведено аналіз існуючих методических підходів до оцінки ефективності інноваційної діяльності. Системний підхід до оцінки ефективності інноваційної діяльності є найбільш основоположним, який цілеспрямовано доповнюється оцінкою наукоємності виробництва, ефективності використання власних та придбаних науково-дослідницьких розробок, технічного рівня забезпеченості інноваційної діяльності, оновлення технології, оновлення та частки конкурентоспроможної продукції. Проведення комплексного аналізу інноваційної діяльності та системного підходу до оцінки її ефективності сприятиме обґрунтуванню найбільш ефективних напрямків інноваційної діяльності, інноваційних програм та проєктів підприємства.

Ключеві слова: інноваційна діяльність; оцінка ефективності; інновації; ефективність; управління.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] L. L. Antoniuk, A. M. Poruchnyk, V. S. Savchuk, Innovatsii: teoriia, mekhanizm rozrobky ta komertsializatsii. Kyiv, Ukraina: KNEU, 2003.
- [2] T. Davyla, M. Epshtein, R. Shelton, Pratsiuiucha innovatsiia: yak upravliaty neiu, vymiriuvaty yii ta zdobuvaty z nei vyhodu; per. s anhl.

- Dnipropetrovsk, Ukraina: Balans Byznes Buks, 2007.
- [3] O. V. Arefieva, T. V. Kharchuk, «Ekonomichni zasady formuvannia potentsialu pidpriemstva», Aktualni problemy ekonomiky, № 7, s. 71–76, 2008.
- [4] V. P. Mykytiuk, «Otsiniuvannia efektyvnosti innovatsiinoho proektu z pozytsii investytsiinoho aspektu», Visnyk Khmelnytskoho nats. un-tu, № 5, s. 156–161, 2017.
- [5] V. P. Mykytiuk, «Metodychni pidkhody do analizu efektyvnosti innovatsiinoi diialnosti pidpriemstva», Ekonomichniy analiz, Vyp. 1(17), s. 166–170, 2007.
- [6] V. A. Yevtushevskiyi ta in., Upravlinnia innovatsiiny v suchasni orhanizatsii. Kyiv, Ukraina: Akademvydav, 2006.
- [7] A. S. Polianska, Suchasni pidkhody do otsiniuvannia efektyvnosti innovatsiinoi diialnosti pidpriemstva. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/18748/1/37-175-180.pdf>
- [8] B. V. Furdas, «Obgruntuvannia efektyvnosti innovatsiinoho produktu na osnovi operatsiinoho vazhelia», Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy, Vyp. 18.5, s. 283–287, 2008.
- [9] I. V. Kapitan, «Pryntsypy i metody analizu v upravlinni innovatsiinoiu diialnistiu pry vyvedeni novykh tovariv na rynek», Ekonomika ta upravlinnia pidpriemstvamy, № 7(73), s. 54–62, 2007.
- [10] A. Zozulev, M. Baz', «Marketingovye issledovaniya innovatsionnogo produkta», Marketingovye issledovaniya v Ukraine, № 4(17), s. 24–35, 2006.
- [11] V. I. Kostevko, Metodolohichni pytannia otsiniuvannia efektyvnosti innovatsiinoi diialnosti pidpriemstva. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/11075/1/10.pdf>
- [12] M. V. Chorna, S. V. Hlukhova, Otsinka efektyvnosti innovatsiinoi diialnosti pidpriemstv. Kharkiv, Ukraina: KhDUKhT, 2012.
- [13] P. P. Mykytiuk, Zh. L. Krysko, V. I. Hrynychutskiyi ta in. Innovatsiinyi mekhanizm upravlinnia subiektamy hospodariuvannia. Ternopil, Ukraina: Ekonomichna dumka, 2014.
- [14] M. M. Zozuliak, «Otsinka innovatsiinoi diialnosti pidpriemstva», Osvita i nauka, Vyp. 24(1), s. 257–262, 2018.

Стаття надійшла до редакції
05 квітня 2021 року

DOI [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-176-193](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-176-193)

УДК 336.14.05

Коваленко Надія Олегівна,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту та економіки
Льотної академії Національного авіаційного університету.

Кропивницький, Україна.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1651-9750>

nadinkovalenko508@gmail.com

Столярчук Наталія Віталіївна,

старший викладач кафедри
менеджменту та економіки
Льотної академії Національного авіаційного університету.

Кропивницький, Україна.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1218-388X>

nata-stolyarchuk@ukr.net

БІЗНЕС-ПЛАНУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ МЕНЕДЖМЕНТУ АВІАКОМПАНІЙ В УМОВАХ ПАНДЕМІЧНОЇ КРИЗИ

Анотація. У статті досліджено особливості використання бізнес-плану як інструменту менеджменту авіакомпанії на різних стадіях управлінських циклів PDCA й SDCA в умовах світової пандемічної кризи. Світова пандемія Covid-19 визначила нові непередбачувані умови діяльності для більшості суб'єктів цивільної авіації. Встановлено, що більшість представників світового авіаційного бізнесу, в тому числі України, проявили неготовність та неспроможність подолати кризу, уникнути банкрутства й витримати конкуренцію. Визначено, що найпоширенішою формою сучасного планування перспективного розвитку підприємства запозиченою із практики діяльності європейських авіакомпаній є бізнес-планування у конкретній документальній формі. Конкретизовано, що ефективним інструментом менеджменту авіакомпанії в умовах невизначеності є впровадження бізнес-планування. Доведено, що незважаючи на вимоги практики, аспекти застосування бізнес-планування як елементу управління є запозиченими, чітко не визначеними й не адаптованими до умов діяльності авіакомпаній України в умовах кризи. Представлено бізнес-план як уніфіковану систему обґрунтування діяльності, яка дозволяє здійснювати адаптивний менеджмент на різних стадіях управлінського циклу PDCA та SDCA. Обґрунтовано стадії управлінських циклів авіакомпанії й представлено послідовність їх

реалізації та взаємозв'язок. Доведено, що бізнес-план, як основа управління авіапідприємством, дозволяє проаналізувати всі елементи діяльності авіакомпанії, визначити фактори негативного впливу, загрози та можливості, розглянути альтернативні варіанти дій, спрогнозувати фінансові результати, що дозволить оптимізувати функціонування й мінімізувати ступінь впливу епідемічної кризи. Визначено вектори менеджменту авіакомпанії на основі бізнес-планування в умовах кризової невизначеності. Представлено уніфіковану структуру бізнес-плану як основи менеджменту авіакомпанії з урахуванням стадій управлінських циклів. Запропоновано практичні рекомендації щодо застосування бізнес-плану як керівного управлінського документу в умовах невизначеності в період пандемічної кризи. Подальші напрямки дослідження полягають у визначенні методів адаптації бізнес-планування як інструментарію антикризового управління авіапідприємствами України на різних стадіях фінансово-економічного стану.

Ключові слова: авіакомпанія; бізнес-план; менеджмент; пандемічна криза; управлінський цикл PDCA та SDCA.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Пандемія COVID-19 стала тим фактором, який змусив весь світ переосмислити своє буття, переглянути не лише свої прогнози розвитку, свою короткострокову економічну та соціальну політику, але і усвідомити, що розпочинається новий трансформаційний етап, на якому необхідно змінити підходи до формування пріоритетів на довгостроковий період. Уроки, винесені людством з цієї пандемії, можуть змінити не лише моделі управління у майбутньому, але і соціальну поведінку людства.

Міжконтинентальна пандемія Covid-19 призвела до регламентації функціонування суб'єктів цивільної авіації в непередбачуваних та жорстких умовах. Період з лютого 2020 року, а особливо навесні, авіакомпанії суттєво скоротили кількість рейсів, а деякі, навіть припинили польоти. У зв'язку із провадженням карантину, закриття авіасполучення і заборону чи обмеження на в'їзд криза, спричинена пандемією, стала найглибшою для авіації з часів Другої світової війни. У квітні 2020 року кількість авіарейсів (порівняно з квітнем 2019) у світі впала на 80%, а в Європі – на 90% [1], [2].

Встановлено, що більшість представників світового авіаційного бізнесу, в тому числі України, проявили неготовність та неспроможність

подолати кризу, уникнути банкрутства й витримати конкурентну боротьбу. Лише незначна частка авіакомпаній виявили здатність функціонувати, більшість, через відсутність чіткого механізму проведення економічного аналізу, стратегічного управління плановою діяльністю, страждають від різкого спаду обсягів авіап перевезень, спільною експлуатацією міжнародних повітряних ліній (МПЛ) із закордонними авіакомпаніями, які мають значний досвід роботи в умовах конкуренції [3].

Зменшення обсягу перевезень на початку червня 2020 року призвело до втрати авіакомпаніями частки парку повітряних суден у зв'язку з відсутністю коштів на сплату лізингових платежів, збитки виявили неможливість компаній обслуговувати рейси, виплачувати заробітну плату працівникам.

Генералізуючим аспектом визначених проблем вітчизняних авіакомпаній є невміння адаптуватись до вимог міжнародного авіаційного ринку, а саме, у відсутності чіткого механізму проведення економічного аналізу, планування та стратегічного управління в умовах кризи. Такі недоліки призводять до відсутності у авіакомпанії чіткої магістралі діяльності у майбутньому, неможливості раціонального використання ресурсів та залучення державних інвестиційних коштів з метою удосконалення умов функціонування.

Дослідивши досвід роботи світових авіакомпаній слід зазначити, що становлення й розвиток ринкової системи господарювання в Україні в умовах пандемії потребує принципово нових підходів до організації управління підприємницькою діяльністю суб'єктів цивільної авіації, особливу увагу у цьому процесі займає управління з використанням бізнес-плану. Слід відмітити, що незважаючи на численні напрацювання у напрямку забезпечення планової діяльності підприємств авіаційної галузі, актуальність теми дослідження визначається необхідністю теоретичного обґрунтування функціонального призначення бізнес-плану в залежності від стадії управлінського циклу авіакомпанії PDCA та SDCA.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним та методологічним аспектам бізнес-планування діяльності підприємств присвячена значна кількість наукових праць, зокрема таких відомих вітчизняних та зарубіжних вчених, як М. Алексєєва [4], П. Барроу [5], В. Попов [6], В. Шудра [7], О. Яременко [8], О. Ястремська [9]. Критеріям пошуку вдосконалення діяльності суб'єктів цивільної авіації присвячено дослідження В. Касьянчика [10], Є. Олесюка [10], Є. Косиченко [11] та ін.

Однак, незважаючи на вимоги практики, аспекти застосування бізнес-планування як інструменту управління є запозиченими, чітко не

визначеними й не адаптованими до умов діяльності авіакомпаній України в умовах кризи, що актуалізує сутність досліджуваної проблеми у межах питання управління комерційною діяльністю підприємств цивільної авіації на різних стадіях управлінського циклу PDCA та SDCA.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ /AIM AND TASKS

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні сутності бізнес-плану як інструменту менеджменту авіакомпанії на різних стадіях управлінського циклу PDCA та SDCA в умовах невизначеності та пандемічної кризи.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено наступні **завдання**: конкретизувати поняття бізнес-план авіакомпанії; визначити етапи процесу управління авіакомпанією на основі бізнес-плану; розробити уніфіковану структуру бізнес-плану як основи управління авіакомпанією; представити рекомендації з використання бізнес-плану як робочого документу на різних стадіях управлінського циклу PDCA та SDCA в умовах пандемічної кризи та невизначеності.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ/THE THE ORETICAL BACKGROUNDS

Світова пандемічна криза визначила нові умови функціонування для суб'єктів цивільної авіації, які визначені закриттям кордонів, складністю митного медичного контролю, нестабільністю, зменшенням кількості рейсів та пасажиропотоку, відсутністю прибутку та жорсткими умовами конкуренції. Однією із причин дестабілізації діяльності є відсутність адаптивного інструменту, який би дозволив управляти плановою діяльністю, розглядати альтернативи розвитку та вносити корективи прогнозуючи результат у фінансово-економічних показниках.

Уніфікованим інструментом менеджменту, як зазначає практика діяльності світових лідерів цивільної авіації, є бізнес-план – документ, у якому висвітлюються детальні пояснення, як буде відбуватися управління бізнесом, які суми капіталовкладень необхідні, а також визначаються показники результативності діяльності з умовою коригування дій.

Теоретичні дослідження у напрямку бізнес-планування як інструменту менеджменту не адаптовані до специфіки галузі цивільної авіації, що становить проблему поставлену практикою діяльності авіакомпаній України.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

У процесі дослідження було використано загальнонаукові та специфічні методи досліджень, а саме: аналізу та синтезу (для обґрунтування теоретичних положень розробки бізнес-плану авіаційного підприємства й надання практичних рекомендацій щодо його впровадження на різних стадіях управлінського циклу PDCA та SDCA); комплексний аналіз (при діагностиці наслідків пандемічної кризи для діяльності світової цивільної авіації); аналітичні методи: порівняльний (для аналізу показників діяльності авіаційних суб'єктів); моделювання (при розробці структури бізнес-плану авіаційного підприємства як інструменту менеджменту); прогностичні (з метою визначення ефективності впровадження бізнес-плану авіаційного підприємства як елементу управління на різних стадіях управлінського циклу PDCA та SDCA).

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Динаміка світової пандемічної кризи та жорсткі умови конкурування на ринку цивільної авіації призвели до кризового стану та межі банкрутства значну кількість авіакомпаній. Дослідження виявило, що лише деякі авіапідприємства здатні ефективно функціонувати у вищезазначених умовах, інші не мають у своєму розпорядженні дієвого антикризового інструментарію адаптованого до специфіки авіаційної галузі, який би дозволив системно проаналізувати ймовірність банкрутства та визначити заходи його уникнення.

Доведено, що вимоги практики діяльності суб'єктів цивільної авіації в умовах світової пандемічної кризи вимагають пошуку оптимального гнучкого інструментарію планування й управління авіакомпанією. Бізнес-план надає можливість керівництву авіакомпанії прийняти правильне та альтернативне рішення в умовах невизначеності та підвищеного ризику, він включає розробку мети й завдань, які ставляться перед авіакомпанією на перспективу, оцінку поточного стану й тенденцій галузі, сильних і слабких сторін бізнесу, аналіз ринку й інформацію про клієнтів. У ньому надається оцінка ресурсів, необхідних для досягнення поставлених цілей в умовах кризи та конкуренції.

Однак, проведене дослідження дозволило визначити, що українські авіакомпанії мають адаптувати світовий досвід, який доводить, що бізнес-планування є уніфікованим інструментом управління в умовах дестабілізації й конкуренції.

Встановлено, що керівники вітчизняних авіакомпаній змушені приймати господарські рішення в умовах невизначеності наслідків таких рішень із

підвищеним ризиком, тому що немає достатнього комплексного знання про поведінку споживачів, позиції конкурентів, про правильний вибір партнерів, немає надійних джерел отримання комерційної та іншої інформації.

Крім того, більшість керівників вітчизняних авіапідприємств концентрують свої зусилля на вирішенні поточних завдань, оперативному рівні управління і, відповідно, на короткостроковому горизонті планування. Питання перспективного розвитку нерідко виявляються «на узбіччі» управлінської діяльності.

Пошук адаптивного інструменту організації планової діяльності підприємств цивільної авіації в умовах пандемічної кризи є вимогою практики та запитом до теоретичного обґрунтування основних елементів структури бізнес-плану, як керівного документу управлінської стратегії.

Визначено, що незважаючи на численні дослідження присвячені проблемі економіки планування, управління повітряним транспортом та зовнішньоекономічною діяльністю, проведені М. Алексєвою, В. Касьянчиком, питання стратегічного управління підприємствами цивільної авіації за допомогою елементів бізнес-планування достатньої уваги як на теоретичному так і на методологічному рівнях розглянуто недостатньо [4], [10].

Криза викликана світовою пандемією Covid-19 визначила нові вимоги до становлення й розвитку ринкової системи господарювання в Україні, а також принципово нових підходів до організації управління підприємницькою діяльністю авіакомпаній, особливу увагу у цьому процесі займає планування та стратегічне управління. Успішна діяльність, результати роботи та довгострокова життєздатність будь-якого підприємства залежать від безперервної послідовності логічних рішень керуючих. Кожне з цих рішень у кінцевому підсумку має економічні наслідки на діяльність підприємства. По суті процес управління будь-яким підприємством – це серія економічних рішень.

Встановлено, що складнощами застосування бізнес-планування як комплексного інструментарію управління авіаційним підприємством є адаптація елементів бізнес-планування саме до специфіки авіаційної галузі. Крім того, недостатність рівня економічних знань персоналу щодо використання бізнес-плану на авіапідприємствах є суттєвою проблемою сьогодення. Використання окремих епізодичних аспектів щодо фінансового планування або маркетингової концепції не надають можливості вітчизняним авіакомпаніям підійти до магістралі перспективного розвитку комплексно, а отже й управління не має чіткої координації.

Бізнес-план дає детальні пояснення, як буде відбуватися управління

бізнесом, з тим, щоб забезпечити його прибутковість, а також зворотність інвестицій. Постійні зміни економічного середовища, в якій діє компанія, припускають уточнення і перегляд бізнес-плану, що, в свою чергу, вимагає вироблення механізму залучення управлінського персоналу до такої роботи [14].

Якщо визначити стисло, бізнес-план – це критична стартова точка і базис всієї планової і виконавської діяльності авіаційного підприємства. Це найбільш важливе джерело акумуляції стратегічної інформації і спосіб прямого управлінського впливу на майбутнє становище авіапідприємства, що описує шляхи досягнення прибутковості.

У цілому фінансова, оперативна й інвестиційна політика авіаційного підприємства повинна відповідати напрямам і стратегічним цілям, виділеним у бізнес-плані. Бізнес-план дозволяє вирішити проблеми бізнесу, надає можливість прийняти правильне та альтернативне рішення. Він включає розробку мети й завдань, які ставляться перед авіакомпанією на перспективу, оцінку поточного стану й тенденцій галузі, сильних і слабких сторін бізнесу, аналіз ринку й інформацію про клієнтів. У ньому дається оцінка ресурсів, необхідних для досягнення поставлених цілей в умовах кризи та конкуренції [15].

Конкретизовано, що бізнес-план авіаційного підприємства – це типове (уніфіковане) проектне рішення, у якому дається науково обґрунтована оцінка можливих на даному сегменті ринку кінцевих цільових економічних, фінансових та інших результатів (трудових, виробничих, соціальних, екологічних) діяльності підприємства, що базуються на реальному виробничому, інвестиційному, матеріально-технічному, організаційному і логістичному забезпеченні.

Бізнес-план є постійно діючим керівним документом. Він повинен систематично актуалізуватися (оновлятися), до нього повинні вноситися необхідні зміни, пов'язані як із змінами, що відбуваються усередині фірми, так і зі змінами, що відбуваються на цільовому ринку, у рамках національної і навіть світової економіки в цілому [16].

Отже, бізнес-план є уніфікованим інструментом управління, який дозволяє не лише планувати діяльність авіакомпанії за усіма аспектами діяльності та альтернативними варіантами розвитку, а й за рахунок оновлення інформації та корективів, адаптує компанію до змін, чим мінімізує вплив негативних факторів.

Основними цілями та завданнями бізнес-плану як основи управління авіакомпанією є: оцінка слабких і сильних сторін авіакомпанії; визначення витрат; визначення фінансових потреб; вибір стратегії діяльності;

визначення концепції розвитку; оцінка галузі, ринку і конкуренції; визначення ризику; визначення альтернативних варіантів розвитку.

Відповідно до зазначеного та розуміння сутності управління, процес управління авіакомпанією з використанням бізнес-плану представлено на рисунку 1.

*Рис. 1 Етапи управління авіакомпанією на основі бізнес-плану
Джерело: розроблено автором*

Таким чином, управління авіакомпанією з допомогою елементів бізнес-плану можна визначити як процес, спрямований на досягнення комерційних і підтримуючих результатів, у якому:

- за допомогою планування визначаються в різних інтервалах часу наміру авіапідприємства і його персоналу (інакше кажучи, вимоги до результатів й очікувані результати);
- наполегливе здійснення планів підкріплюється щоденним свідомим управлінням справами, людьми й оточенням;

• результати оцінюються для прийняття рішень, що ведуть до здійснення наступних заходів.

Отже, при розробці бізнес-плану авіакомпанії, як елементу управління в непередбачених або кризових пандемічних умовах, слід використовувати наступну структуру, яка представлена на рисунку 2.

Рис. 2 Уніфікована структура бізнес-плану як інструменту управління авіакомпанією Джерело: складено автором

Кожен розділ є елементом інтегративної системи вираженої у документальній формі – бізнес-плані.

Бізнес-план авіакомпанії як елемент менеджменту складається на 2–3 річний період з щоквартальною розбивкою показників першого року. Окремі показники подаються щомісячно. У загальному випадку в залежності від

мети і масштабів діяльності авіакомпаній (інших експлуатантів) бізнес-плани можуть розроблятися на термін від одного року (щоквартально і щомісячно) до п'яти років (або на термін реалізації проекту).

Визначено, що бізнес-план авіакомпанії як елемент менеджменту необхідно складати таким чином, щоб він був певною моделлю функціонування компанії в умовах епідемічної кризи, яка б використовувала всі напрацювання традиційного планування конкретного ринку: бізнесу, конкурентної боротьби, діяльності маркетингових служб, комерційного і фінансового ризику, стратегії фінансування, досягнення безбитковості і необхідного рівня рентабельності, якісного обслуговування клієнтів.

Бізнес-планування є сучасною технологією управлінської та планової діяльності запозиченою із економіки розвинутих країн.

Однак у вітчизняних підприємств, зокрема й авіаційного профілю, виникають суттєві складнощі із адаптацією європейських технологій як до специфіки вітчизняної економіки так й до особливостей галузі.

Встановлено, що бізнес-планування являє собою одну зі стадій управлінського циклу, який можна розбити на три ключових стадії: *аналіз – планування – виконання* [12].

Всі стадії управлінського циклу включають як зовнішнє, так і внутрішнє планування, у результаті чого стає можливим зіставлення внутрішніх можливостей і резервів фірми й факторами зовнішнього середовища, що відповідно представлено на рис. 3 [13].

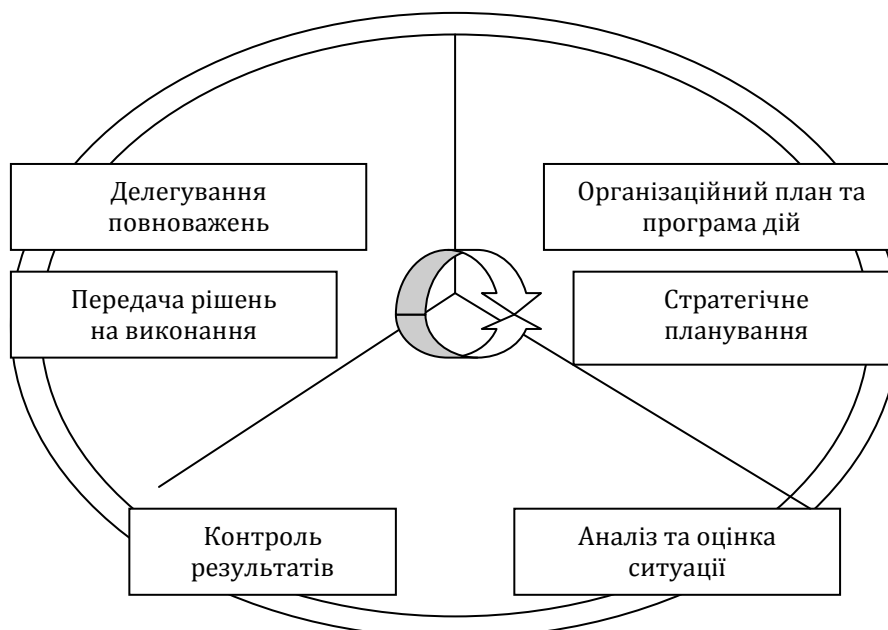

Рис. 3 Стадії управлінського циклу авіакомпанії [13]

У західних методиках управлінський цикл розглядається як цикл PDCA (plan – do – check – act), що визначає послідовність кроків у прийнятті управлінських рішень і в цілому при здійсненні процесу управління фірмою. Відповідно за основу нами було прийнято модель PDCA й конкретизовано місце бізнес-планування у даному управлінському циклі. Ми визначили, що модель управлінського циклу авіакомпанії PDCA повинна містити наступну послідовність кроків:

1. *Бізнес-планування* – на даному етапі обґрунтовується мета та місія діяльності авіакомпанії, проекту, розробляється план дій;
2. *Виконання* розробленого плану дій (поставленої мети);
3. *Контроль* – перевірка виконання наміченого плану (етапи досягнення мети) у процесі його практичного втілення;
4. *Дія* – розробка заходів в напрямку стандартизації й закріплення досягнутих позитивних змін (підтримка запланованих покращень).

Управлінський цикл PDCA спрямований та орієнтує авіакомпанію на генерування постійних поліпшень. Це модель керування для компаній, що перебувають у постійному вдосконаленні та розвитку, намагаючись швидко адаптуватись до факторів зовнішнього середовища авіаційного ринку.

Більш раціонально для підтримки запланованих покращень авіакомпанії використовувати також цикл SDCA (standardize– do – check – act). Взаємозв'язок і послідовність реалізації зазначених управлінських циклів можна представити на наступній схемі (рис. 4) [12].

Даний управлінський цикл застосовується для поглиблення управлінських інновацій, отриманих у результаті реалізації циклу PDCA. Зокрема як стартовий етап у циклі SDCA використовується вже стандартизоване й закріплене поліпшення. На його основі створюються нові поліпшення й удосконалення в діяльності авіакомпанії.

Нами визначено, що модель SDCA включає наступні кроки:

1. *Стандартизація* покращень, досягнутих у результаті завершення циклу PDCA (у результаті реалізації наміченого бізнес-плану та дій з його реалізації);
2. *Повторне виконання* (повторення) управлінської операції вже з урахуванням нового стандарту (нового поліпшення) для його закріплення;
3. *Перевірка* відповідності нових отриманих результатів у результаті повторного виконання управлінської операції на предмет відповідності новому стандарту;
4. *Дія*, спрямована або на підтримку й подальше використання управлінської операції, або її коректування до дотримання нового стандарту.

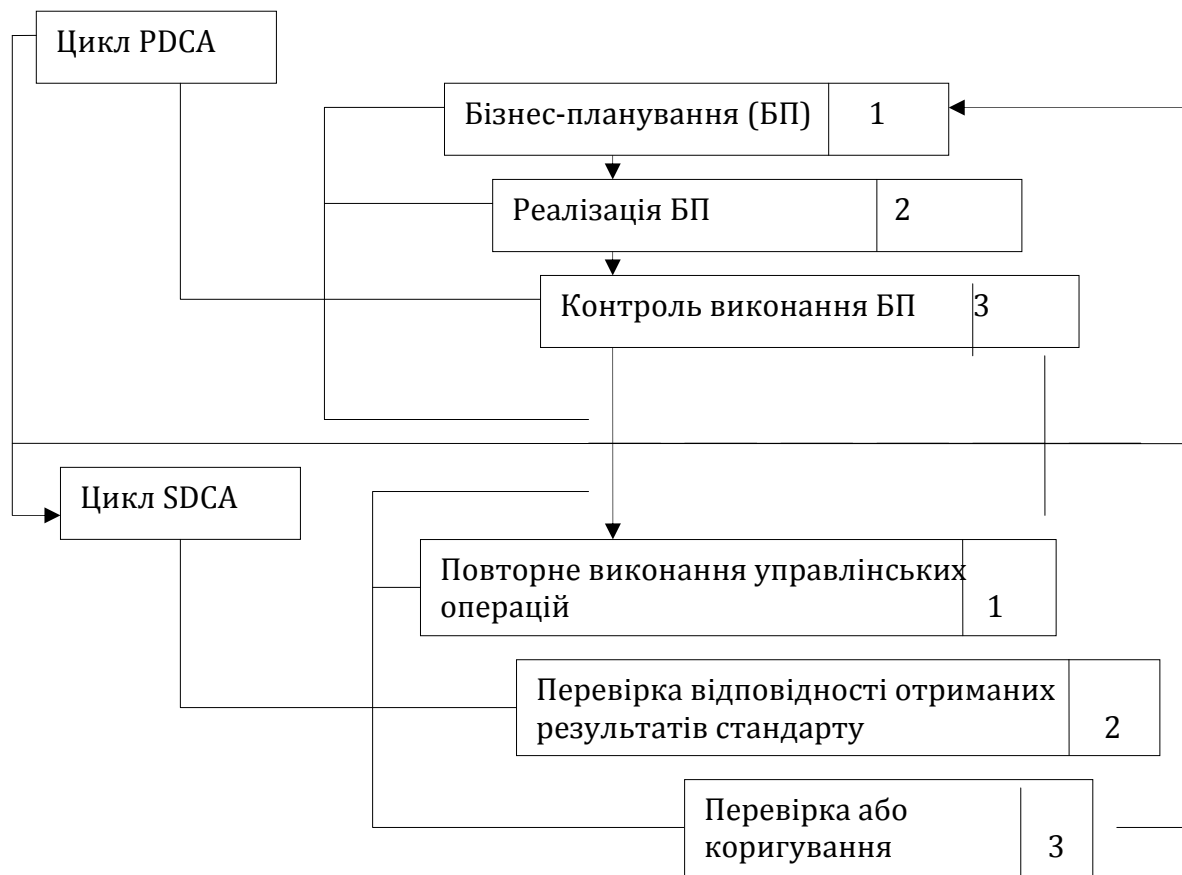

Рис. 4 Послідовність реалізації та взаємозв'язок управлінських циклів PDCA й SDCA [12]

Таким чином, проведене дослідження функціонального призначення бізнес-плану на різних стадіях управлінського циклу дозволяє конкретизувати, що: бізнес-планування є однією із стадій управлінського циклу авіакомпанії, виконує управлінську функцію, конкретизуючи мету, завдання та шляхи досягнення запланованих результатів.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Встановлено, що більшість представників світового авіаційного бізнесу, в тому числі України, проявили неготовність та неспроможність подолати наслідки пандемічної кризи, уникнути банкрутства й витримати конкурентну боротьбу.

Конкретизовано, що розвиток ринкової системи господарювання в Україні в умовах пандемії потребує принципово нових підходів до організації управління підприємницькою діяльністю суб'єктів цивільної авіації,

особливу увагу у цьому процесі займає менеджмент з використанням бізнес-плану на різних стадіях управлінського циклу PDCA та SDCA.

Визначено, що незважаючи на численні дослідження присвячені проблемі економіки планування, управління повітряним транспортом та зовнішньоекономічною діяльністю, питання управління підприємствами цивільної авіації за допомогою елементів бізнес-планування достатньої уваги як на теоретичному так і на методологічному рівнях розглянуто недостатньо.

Розроблена й представлена структура бізнес-плану є уніфікованим інструментом управління, який дозволяє не лише планувати діяльність авіакомпанії за усіма аспектами діяльності та альтернативними варіантами розвитку, а й за рахунок оновлення інформації та корективів, адаптує компанію до змін, чим мінімізує вплив негативних факторів та враховує різних стадії управлінського циклу PDCA та SDCA.

Доведено, що бізнес-план, як основа менеджменту, дозволяє проаналізувати всі елементи діяльності авіакомпанії, визначити фактори негативного впливу, загрози та можливості, розглянути альтернативні варіанти дій, спрогнозувати фінансові результати й визначити суми капіталовкладень, що у свою чергу, дозволить оптимізувати функціонування й мінімізувати ступінь впливу епідемічної кризи.

Перспективи подальших досліджень. Незважаючи на запит практики, впровадження бізнес-планування як інструменту менеджменту підприємствами цивільної авіації України в умовах пандемічної кризи відбувається досить повільно. Недослідженими залишаються принципи та методи управління авіапідприємствами цивільної авіації України відповідно до аспектів й вимог представлених у бізнес-плані з урахуванням стадій управлінського циклу PDCA та SDCA, що становить магістралі подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] 100% of Global Destinations Now Have COVID-19 Travel Restrictions. *UNWTO Reports / UNWTO*. [Online]. Available: <https://www.unwto.org/news/covid-19-travel-restrictions>
- [2] Several airlines not expected to survive after coronavirus crisis. *UNWTO Reports / UNWTO*. [Online]. Available: <https://www.unwto.org/news/covid-19-travel-restrictions>
- [3] COVID-19 Puts Over Half of 2020 Passenger Revenues at Risk. *Iata. Pressroom*. [Online].

Available: <https://www.iata.org/en/pressroom/pr/2020-04-14-01>

- [4] М. М. Алексеєва, *Планування діяльності фірми*. Київ, Україна: Фінанси і статистика, 2019, 248 с.
- [5] П. Барроу, *Бизнес-план, который работает*. Москва, Россия: Альпина Бизнес Букс, 2020, 288 с.
- [6] *Бізнес-план: вітчизняний і зарубіжний досвід*; В. М. Попова, Ред. Харків, Україна: Мрія, 2019, 264 с.
- [7] В. Ф. Шудра, *Як підготувати успішний бізнес-план*. Київ, Україна: VOCA, 2019, 108 с.
- [8] О. Л. Яременко, *Стратегічне управління суб'єктами господарювання: проблеми теорії та практики: монографія*. Харків, Україна: Вид-во НУА, 2020, 587 с.
- [9] О. М. Ястремська, *Стратегічне управління інвестиційною діяльністю підприємства: навч. посіб.* Харків, Україна: Вид. ХНЕУ, 2019, 191 с.
- [10] В. Д. Касьянчик, Є. А. Олесюк, *Ефективність експлуатації міжнародних авіаліній*. Л.: Брідж, 2018, 216 с.
- [11] Є. Ф. Косиченко, *Удосконалення управління транспортом в умовах економічної реформи: на прикладі цивільної авіації*. Київ, Україна: Транспорт, 2019, 199 с.
- [12] В. Г. Соболев, «Визначення сутності поняття "Технологія менеджменту"», *Теорія та практика державного управління*, Вип. 2(53), 2019. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2019-2/doc/4/405.pdf>
- [13] І. М. Чмутова, «Сутність технології управління та її ключові ознаки», *Науковий вісник Чернівецького ун-ту: зб. наук. праць. Серія «Економіка»*, Вип. 710/711, с. 70-75, 2020.
- [14] J. Horan, «The One Page Business Plan for the Creative Entrepreneur: Start With a Vision, Build a Company!», *Business*, № 3, p. 33-41, 2020.
- [15] L. Pinson, *Anatomy of a Business Plan: The Step-by-Step Guide to Building a Business and Securing Your Company's Future*. Edition eBook, 2020, № 7, p. 54–62.
- [16] K. J. Pugachevs'ka, «The value of business planning as a factor of economic activity in a market economy», *Naukovyj visnyk NLTU Ukrainy*, Vol. 21.1, p 256–260, 2021.

BUSINESS PLANNING AS A TOOL OF AIRLINE MANAGEMENT IN CONDITIONS OF PANDEMIC CRISIS

Nadiia Kovalenko,

Candidate of Pedagogy Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of Management and
Economics' Department Flight Academy
of the National Aviation University.
Kropyvnytskyi, Ukraine.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1651-9750>
nadinkovalenko508@gmail.com

Nataliia Stoliarchuk,

Senior Lecturer of Management and
Economics' Department Flight Academy
of the National Aviation University.
Kropyvnytskyi, Ukraine.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1218-388X>
nata-stolyarchuk@ukr.net

Abstract. The article examines the features of using a business plan as a tool for airline management at different stages of the management cycles of PDCA and SDCA in a global pandemic crisis. The global Covid-19 pandemic has identified new unpredictable operating conditions for most civil aviation entities. It has been established that most representatives of the world aviation business, including Ukraine, have shown unpreparedness and inability to overcome the crisis, avoid bankruptcy and withstand competition. It is determined that the most common form of modern planning of long-term development of the enterprise borrowed from the practice of European airlines is business planning in a specific documentary form. It is specified that the implementation of business planning is an effective tool of airline management in conditions of uncertainty. It is proved that despite the requirements of practice, aspects of the application of business planning as a management element are borrowed, not clearly defined and not adapted to the conditions of Ukrainian airlines in the crisis. The business plan is presented as a unified system of substantiation of activity, which allows to carry out adaptive management at different stages of the management cycle of PDCA and SDCA. The stages of the airline's management cycles are substantiated and the sequence of their implementation and interrelation are presented. It is proved that the business plan, as the basis of airline management, allows to analyze all elements of the airline, identify factors of negative impact, threats and opportunities, consider alternative actions, predict financial results, which will

optimize operation and minimize the impact of the epidemic crisis. The vectors of the airline management are determined on the basis of business planning in the conditions of crisis uncertainty. The unified structure of the business plan as a basis of airline management taking into account the stages of management cycles is presented. Practical recommendations for the use of a business plan as a guiding management document in conditions of uncertainty during a pandemic crisis are offered. Further areas of research are to determine the methods of adaptation of business planning as a tool for crisis management of Ukrainian airlines at different stages of financial and economic condition.

Keywords: airline; a business plan; management; pandemic crisis; PDCA and SDCA management cycle.

БИЗНЕС-ПЛАНИРОВАНИЕ КАК ИНСТРУМЕНТ МЕНЕДЖМЕНТА АВИАКОМПАНИИ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИЧЕСКОГО КРИЗИСА

Коваленко Надежда Олеговна,
кандидат педагогических наук, доцент,
доцент кафедры менеджмента и экономики
Летной академии Национального
авиационного университета.
Кропивницкий, Украина.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1651-9750>
nadinkovalenko508@gmail.com

Столярчук Наталья Витальевна,
старший преподаватель кафедры
менеджмента и экономики
Летной академии Национального
авиационного университета.
Кропивницкий, Украина.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1218-388X>
nata-stolyarchuk@ukr.net

Аннотация. В статье исследованы особенности использования бизнес-плана как инструмента менеджмента авиакомпаний на разных стадиях управленческих циклов PDCA и SDCA в условиях мирового пандемического кризиса. Мировая пандемия Covid-19 определила новые непредусмотренные условия деятельности для большинства субъектов гражданской авиации. Установлено, что большинство представителей мирового авиационного бизнеса, в том числе Украины, проявили неготовность и невозможность преодолеть кризис, избежать банкротства и выдержать конкуренцию. Определено, что наиболее

распространенной формой современного планирования перспективного развития предприятия заимствованной из практики деятельности европейских авиакомпаний является бизнес-планирование в конкретной документальной форме. Конкретизировано, что эффективным инструментом менеджмента авиакомпании в условиях неопределенности является внедрение бизнеса-планирования. Доказано, что, несмотря на требования практики, аспекты применения бизнес-планирования как элемента управления являются заимствованными, четко не определенными и не адаптированными к условиям деятельности авиакомпаний Украины в период кризиса. Представлено бизнес-план как унифицированную систему обоснования деятельности, которая позволяет осуществлять адаптивный менеджмент на разных стадиях управленческого цикла PDCA и SDCA. Обоснованы стадии управленческих циклов авиакомпании и представлена последовательность их реализации и взаимосвязь. Доказано, что бизнес-план, как основа управления авиапредприятием, позволяет проанализировать все элементы деятельности авиакомпании, определить факторы отрицательного влияния, угрозы и возможности, рассмотреть альтернативные варианты действий, спрогнозировать финансовые результаты, позволит оптимизировать функционирование и минимизировать степень влияния эпидемического кризиса. Определены векторы менеджмента авиакомпании на основе бизнес-планирования в условиях кризисной неопределенности. Представлена унифицированная структура бизнес-плана как основы менеджмента авиакомпании с учетом стадий управленческих циклов. Предложены практические рекомендаций относительно использования бизнес-плана как управленческого документа в условиях неопределенности в период пандемического кризиса. Дальнейшие направления исследования заключаются в определении методов адаптации бизнес-планирования как инструментария антикризисного управления авиапредприятиями Украины на разных стадиях финансово-экономического состояния.

Ключевые слова: авиакомпания; бизнес-план; менеджмент пандемический кризис; управленческий цикл PDCA и SDCA.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] 100% of Global Destinations Now Have COVID-19 Travel Restrictions. UNWTO Reports / UNWTO. [Online]. Available: <https://www.unwto.org/news/covid-19-travel-restrictions>
- [2] Several airlines not expected to survive after coronavirus crisis. UNWTO

- Reports / UNWTO. [Online].
Available: <https://www.unwto.org/news/covid-19-travel-restrictions>
- [3] COVID-19 Puts Over Half of 2020 Passenger Revenues at Risk. Iata. Pressroom. [Online]. Available: <https://www.iata.org/en/pressroom/pr/2020-04-14-01>
- [4] M. M. Aleksieieva, Planuvannia diialnosti firmy. Kyiv, Ukraina: Finansy i statystyka, 2019, 248 s.
- [5] P. Barrou, Biznes-plan, kotoryj rabotaet. Moskva, Rossiya: Al'pina Biznes Buks, 2020, 288 s.
- [6] Biznes-plan: vitchyzniani i zarubizhnyi dosvid; V. M. Popova, Red. Kharkiv, Ukraina: Mriia, 2019, 264 s.
- [7] V. F. Shudra, Yak pidhotuvaty uspishnyi biznes-plan. Kyiv, Ukraina: VOCA, 2019, 108 s.
- [8] O. L. Yaremenko, Stratehichne upravlinnia subiektamy hospodariuvannia: problemy teorii ta praktyky: monohrafiia. Kharkiv, Ukraina: Vyd-vo NUA, 2020, 587 s.
- [9] O. M. Yastremska, Stratehichne upravlinnia investytsiinoiu diialnistiu pidpriemstva: navch. posib. Kharkiv, Ukraina: Vyd. KhNEU, 2019, 191 s.
- [10] V. D. Kasianchyk, Ye. A. Olesiuk, Efektyvnist ekspluatatsii mizhnarodnykh avialinii. L.: Bridzh, 2018, 216 s.
- [11] Ye. F. Kosychenko, Udoshkonalennia upravlinnia transportom v umovakh ekonomichnoi reformy: na prykladi tsyvilnoi aviatsii. Kyiv, Ukraina: Transport, 2019, 199 s.
- [12] V. H. Sobolev, «Vyznachennia sutnosti poniattia "Tekhnolohiia menedzhmentu"», Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia, Vyp. 2(53), 2019. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2019-2/doc/4/405.pdf>
- [13] I. M. Chmutova, «Sutnist tekhnolohii upravlinnia ta yii kliuchovi oznaky», Naukovyi visnyk Chernivetskoho un-tu: zb. nauk. prats. Seriia «Ekonomika», Vyp. 710/711, s. 70-75, 2020.
- [14] J. Horan, «The One Page Business Plan for the Creative Entrepreneur: Start With a Vision, Build a Company!», Business, № 3, p. 33-41, 2020.
- [15] L. Pinson, Anatomy of a Business Plan: The Step-by-Step Guide to Building a Business and Securing Your Company's Future. Edition eBook, 2020, № 7, p. 54-62.
- [16] K. J. Pugachevs'ka, «The value of business planning as a factor of economic activity in a market economy», Naukovyj visnyk NLTU Ukraïny, Vol. 21.1, p 256-260, 2021.

*Стаття надійшла до редакції
12 квітня 2021 року*

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

DOI [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-194-223](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-194-223)
УДК 351.851:331.101.262(100-87)

Гаєвська Лариса Анатоліївна,

доктор наук з державного управління, доцент,
заступник начальника управління аналізу й організації
навчальної роботи Національної академії державного
управління при Президентові України.
Київ, Україна.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1463-9481>
laurabest@uke.net

Побірченко Наталія Семенівна,

доктор педагогічних наук, професор,
професор Державного вищого навчального
закладу ім. Вітелона.
Легніца, Польща.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2125-7713>
pobirchenkonatalia@gmail.com

Шульга Наталія Дмитрівна,

доктор наук з державного управління, доцент,
директор ВСП «Київський транспортно-економічний
фаховий коледж Національного транспортного університету».
Київ, Україна.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3422-6983>
ktek2000@ukr.net

РОЛЬ ДЕРЖАВНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ У РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ: МІЖНАРОДНИЙ ПОГЛЯД

Анотація. У статті автори звернулися до актуальної теми впливу державної освітньої політики на розвиток людського капіталу, яка розкривається в контексті поглядів зарубіжних дослідників. Зокрема, встановлено, що американські дослідники підкреслювали великий вплив освіти на розвиток людського капіталу, визначивши освіту вирішальним фактором забезпечення продуктивності робочої сили. Подальші дослідження авторів, які підтримували, і які критикували цю теорію, вдосконалювали і розширювали її, виокремивши і такий її аспект, як вплив державної освітньої політики на розвиток людського капіталу. Автори аналізують забезпечення рівноваги між економічним раціоналізмом і моральними цінностями в розвитку людського

капіталу; створення умов для творчості і креативності в діяльності освітніх закладів. Розкрито значення інвестицій як важливої форми впливу на розвиток людського капіталу. На основі здійсненого аналізу акцентовано увагу на тому, що зарубіжні автори наголошують на доцільності формувати таку державну освітню політику, яка б створювала умови для творчості і креативності в діяльності закладів освіти, що позитивно сприяє формуванню і розвитку високоосвічених людей, здатних ефективно діяти у постійно змінюваному світі та адекватно відповідати на непередбачені виклики науково-технічного прогресу. Наголошується, що більшість зарубіжних дослідників вважають, що інвестиції в людський капітал у вигляді фінансування як формальної, так і неформальної освіти, а також професійної підготовки є актуальною проблемою при формуванні та реалізації державної освітньої політики, де головними критеріями повинні бути економічність (витрати мають бути мінімальними, але ефективними); продуктивність (забезпечення співвідношення обсягів освітніх послуг з величиною затрат); результативність (відповідність затрат на освіту і досягнутими конкретними цілями).

Ключові слова: освіта; державна освітня політика; людський капітал; людські ресурси; інвестиції; інноваційний потенціал.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Сучасне суспільство переживає значні зміни в різних сферах свого життя, викликані новими тенденціями розвитку світової економіки та складними кризовими умовами: глобалізація, розвиток нових технологій, демографічна ситуація, хвиля депопуляції, зменшення кількості природних ресурсів, спад виробництва, високий рівень безробіття тощо. Наприклад, з глобалізацією економік стрімко зростає розмір ринків і торгівлі, і на світовій арені активно просуваються нові великі гравці, такі як Китай, Індія та інші. Стрімке економічне зростання у великих країнах з економікою, що розвивається, безумовно, призводить до зростання загального добробуту, в той же час створюючи дуже великі проблеми як для його поширення в країнах, що розвиваються, так і для наслідків інших економік, зокрема, і української. Наприклад, надзвичайно складно буде нашій країні витримати цей конкурентний тиск. Тому ті країни, які не змінюються або повільно реагують на нові виклики, які не інвестують у нові технології, можуть мати серйозні конкурентні втрати. Крім того нові виклики потребують відповідно освічених людей, здатних ефективно працювати в нових умовах,

продувати нові ідеї та впроваджувати їх у життя, уміти ефективно реагувати на зміни науково-технічного прогресу, тобто життя потребує відповідного людського капіталу, а саме: «обсягу наукових знань і практичного досвіду, накопичених у процесі навчання і безпосередньої виробничої діяльності» [20, с. 227].

У цьому контексті зростає роль освіти як важливого чинника розвитку людського капіталу та проведення відповідної державної освітньої політики у цьому напрямку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми формування людського капіталу та впливу освіти на його розвиток активно звертаються як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники. Наприклад, нашу увагу привернули дослідження таких українських авторів, як: О. Брацлавська [1], О. Грішнова [3], А. Загорій [4], Л. Зарецька та О. Кулініч [5], Ю. Кузьменко [10], Л. Лавриненко [11], О. Лотиш та Б. Бригадир [12], Н. Носань та С. Назаренко [13], які аналізують роль освіти у формуванні, мотивації, становленні та розвитку людського капіталу.

Група вчених Інституту економіки та прогнозування НАН України у своїй монографії «Україна у вимірі економіки знань» (за ред. В. Гейця) присвятила окремий параграф ролі освіти у формуванні людського капіталу [20]. Такі дослідники як: Ю. Пунда [16], О. Сахненко, І. Сахно [17], І. Смирнова та К. Сімаков [18], В. Чередник [22], Р. Яковенко та Р. Козенко [24] та інші висвітлюють значення інвестування в людський капітал. Н. Ушенко розглядає концептуальні положення інтелектуалізації людського капіталу в умовах розбудови економіки знань в Україні [21]; Е. Прушківська, А. Переверзева досліджують стан, основні проблеми та перспективи розвитку людського капіталу [15]; А. Помаза-Пономаренко розглядає проблему державного управління розвитком людського капіталу у контексті забезпечення соціальної безпеки регіонів України [14].

Серед зарубіжних дослідників до проблеми взаємозв'язку освіти і людського капіталу звертаються Леслі А. Белл (США) [29]; Х. Васкез, Г. Кастро (Коста-Ріка) [58]; Марк Вебб (США), Індіра Кунтуова (Казахстан), Алія Карабаєва (Казахстан) [59]; Луїс Воланте (Канада) і Джо Рітзен (Нідерланди) [44]; Сільвіна Еліас (Аргентина) [36]; Ерік Кантон, Анна Тум-Тайсен і Пітер Фойгт (Європейська Комісія, Люксембург) [33]; Роберт Крокер (Канада) [34]; Інгрід Робейнс (Нідерланди) [52]; Ерік Ханушек і Людгер Весман (США) [39] та інші.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті – розглянути проблему визначення ролі державної

освітньої політики у розвитку людського потенціалу з точки зору зарубіжних дослідників та міжнародного досвіду, що може бути корисним і для української державно-управлінської практики.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**: проаналізувати праці зарубіжних дослідників та визначити основні підходи до: розуміння ролі освітньої політики у розвитку людського потенціалу; визначення критеріїв та вимог щодо формування державної освітньої політики.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Теоретичною основою нашого дослідження стали конструкти та концепції зарубіжних учених у галузі державної освітньої політики та її ролі у розвитку людського капіталу, що дало нам можливість розглянути цю проблему з точки зору зарубіжних дослідників та міжнародного досвіду, розраховуючи на можливість використання компаративного підходу до здійснення української державно-управлінської практики. Це дало нам також можливість проаналізувати велику кількість зарубіжних джерел з метою з'ясування співвідношення вже дослідженого і того, що ми мали дослідити у цій проблемі, побачити, як її розглядають зарубіжні учені, які їх пріоритети, пов'язані з впливом державної освітньої політики на розвиток людського капіталу.

У ході дослідження використано зарубіжну термінологію, що дозволяє збагатити вітчизняні підходи до визначення таких понять, як «людський капітал», «освітня політика держави», «освіта», «управлінський капіталізм», «форми інвестицій» та ін.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

У ході дослідження було використано відповідні підходи: діалектичний (з'ясовано різні погляди на роль державної політики у розвитку людського капіталу; сутність головних понять тощо); системний (розгляд феномену взаємозалежності державної освітньої політики і розвитку людського капіталу у сукупності взаємозалежних елементів); компаративний (порівняння різних концепцій, поглядів, ідей і суджень з предмету дослідження), синергетичний (аналіз явищ, що виникають у ході спільної дії досліджуваних феноменів) та ін.

Для вивчення ролі державної освітньої політики у розвитку людського капіталу нами використовувалися різні методологічні принципи: детермінізму, послідовності, наступності, об'єктивності,

достовірності тощо та загальнонаукові методи аналізу, компаративної типології, порівняння, узагальнення та класифікації.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Знайомлячись з різними науковими джерелами, що стосуються предмету нашого дослідження, ми звернули увагу, що майже всі вони розпочинаються з розгляду теорії людського капіталу, яку у 60-х рр. минулого століття розробили Е. Денісон, Г. Беккер та Т. Шульц. І це закономірно. Саме ці автори вперше, посилаючись на деякі постулати А. Сміта, а також моделі екзогенного зростання Солоу-Свона, сформулювали теорію людського капіталу, яка викликала надзвичайний інтерес. У цей період відбувається переоцінка рушійних сил економіки – людський фактор виходить на перший план. Особливо зростала необхідність пояснення зв'язку між людським капіталом і економічним зростанням, зокрема, тієї частини зростання, яка не обумовлювалася традиційними факторами виробництва (фізичний капітал, праця і земля) [56].

Т. Шульц і Е. Денісон переконували, що проблема економічного зростання полягає не в збільшенні фізичного капіталу, як вважалося до того часу, а в якості робочої сили. Іншими словами, економічне зростання і розвиток залежать, перш за все, не від розширення виробничих потужностей, а від обсягу та ефективності витрат при вдосконаленні робочої сили, як фактора виробництва [53].

Г. Беккер також доводив, що постійне зростання доходів на душу населення в багатьох країнах в ХІХ і ХХ ст. частково було обумовлене розширенням науково-технічних знань, що підвищувало продуктивність праці та інші фактори виробництва. А це у свою чергу підвищувало роль і значення освіти [28]. Зі свого боку, Беккер (1962) визначив людський капітал як суму інвестицій в освіту та підготовку на робочому місці, що призводить до підвищення продуктивності праці. Окрім того, на якість людського капіталу впливають і інші фактори, такі як охорона здоров'я, харчування та освіта, що надало концепції також соціальної перспективи [28].

Автори теорії людського капіталу особливу увагу звертали на важливість інвестицій в людину, зокрема її освіту, підкреслюючи, що інвестиції в освіту є ключовим елементом процесу розвитку людського капіталу. Так, наприклад, запропонований Т. Шульцем метод вимірювання внеску освіти в економічне зростання, привів його до припущення, як це зробив і Е. Денісон, що значна частка темпів зростання виробництва в Сполучених Штатах обумовлена саме інвестиціями в освіту [50].

Таким чином, людський капітал розглядався як форма капіталу в

економічному сенсі, включена в людину і збільшення якої можливо за рахунок інвестицій в освіту людей [58].

На думку відомого англійського дослідника з проблем державної освітньої політики Л. Белла, підхід до політики у сфері освіти на державному рівні, заснований на людському капіталі, виходить з припущення, що освіта та наявність освіченої та кваліфікованої робочої сили приносять користь національній економіці [29].

Аналіз джерел з тематики нашого дослідження показує, що яким би не був рівень підтримки чи критики теорії людського капіталу, більшість авторів підкреслюють тісний зв'язок між цим феноменом і освітньою політикою.

Проблеми розвитку людського капіталу в контексті реалізації освітньої політики держав активно обговорюються в Організації Об'єднаних Націй. Там людський капітал визначається як «здібності, навички, розуміння, установки, цінності, відносини, поведінка, мотиви, ресурси та умови, які дозволяють окремим особам, а також інститутам виконувати свої функції, визначати і досягати своїх цілей розвитку з плином часу» [37]. А розвиток людського потенціалу розглядається як «процес, за допомогою якого окремі особи, групи, організації та інститути підвищують свою здатність: 1) виконувати основні функції, вирішувати проблеми, визначати і досягати мети; і 2) розуміти і задовольняти свої потреби в галузі розвитку в широкому контексті і стійким чином» [57].

ООН розробила свої засади впливу освітньої політики на розвиток людського капіталу, серед яких виокремлюється: 1) сприяння багатосторонньому партнерству в галузі надання знань; 2) сприяння внутрішній мотивації, процесам місцевого навчання та розширенню прав і можливостей громад; 3) розуміння місцевих цінностей, міфів та обрядів; 4) мобілізація місцевих ресурсів; 5) забезпечення громадянської активності через відкрите управління, ефективний голос або належні системи підзвітності; 6) сприяння участі на мікро- та макрорівні; 7) підтримка мереж або спільнот, що генерують/обмінюються знаннями [42]. Одночасно ООН подає пропозиції для вдосконалення політики в галузі освіти відповідно означених вище засад: 1) повна міждисциплінарна взаємодія між викладачами, студентами, науковими спільнотами, розробниками технологій і фірмами; 2) навчання і придбання знань, прив'язаних до місцевих потреб, досвіду знизу вгору, індивідуальних/суспільних цінностей; 3) внутрішньошкільні і позашкільні дискусії про відповідальне громадянство, соціальні норми та етичні цінності; 4) повна взаємодія між системою освіти та місцевими

виробничими секторами; 5) відкритість шкільної системи для проектів або заходів школа-суспільство-сім'я; 6) моделі підзвітності та форми участі в управлінні шкільною системою; 7) відносини між однолітками та асоціаціями [42].

Ще у 1998 р. Амартія Сен, лауреат Нобелівської премії з економіки (професор Гарвардського університету) підтвердив важливість освіти як одного з основних факторів економічного зростання і розвитку країн, зосередивши свій аналіз на поясненні того, що освіта є засобом розширення можливостей людей і що вигоди від освіти виходять далеко за межі виробництва товарів. З цієї точки зору людський капітал розглядався як вираження свободи прийняття економічних, соціальних, політичних і культурних рішень. Освіта підвищує продуктивність людей у виробництві товарів та послуг, а також у створенні доданої до них вартості, тобто вона може підвищити рівень доходу освіченої людини. Але в той же час це дає людині інші переваги, такі як можливість спілкуватися і всебічно розвиватися в інших видах діяльності, які сприяють її благополуччю. «Якщо людина, – зазначає Є. Сен, – покращуючи свою освіту, здоров'я та інші аспекти, може бути більш продуктивною у виробництві товарів, логічно очікувати, що завдяки цим засобам у неї також буде більше можливостей і свободи для розвитку більш високої якості життя» [54, с. 125].

На думку іспанського дослідника О. Авіла-Монтеалегре, це надзвичайно важливо, тому що людина з більш високим рівнем освіти знижує ймовірність безробіття і підвищує рівень свого доходу (рівень заробітної плати), оскільки людина стає більш продуктивним працівником. Таке зниження безробіття зменшує негативні соціальні наслідки, які виникають в економіці, коли безробіття високе. У свою чергу, існують групові ефекти, породжувані рівнем освіти, які підвищують продуктивність праці і приносять користь економіці в цілому [47, с. 6].

Деякі дослідники, взагалі вважають, що правильно побудована освітня політика держави, це не лише турбота про виробничий сектор, якість робочої сили засобами освіти, а також увага до процесу формування цінностей. Така політика може принести разом з підвищенням якості людського потенціалу, ще й соціальні дивіденди. Аргумент, що лежить в основі цього висновку, полягає в тому, що освіта дозволяє гармонізувати соціальні відносини, поліпшувати якість життя і розширювати участь громадян у суспільно-політичному житті, що позитивно позначається на економічному і соціальному зростанні і розвитку країн. Тому освітня політика, яку проводить держава, на думку О. Авіла-Монтеалегре, не може

обмежуватися обслуговуванням лише виробничого сектора, вона також покликана підвищувати її соціальну ефективність [47, с. 6].

Для підтвердження цього аргументу можна подати гіпотезу про фільтр, висунуту Світовим банком в 2012 р., згідно з якою, освіта не тільки розвиває професійні навички і знання, а й впливає на відносини, мотиви і цінності, які в сукупності визначають продуктивність праці людей і їх шанси на працевлаштування. Згідно цієї гіпотези, «освіта забезпечує конкретні знання і розвиває уміння мислення, а також викликає зміни в переконаннях, цінностях і ставленні до роботи і суспільства» [48], [49], [51, с. 53].

Разом з тим, деякі дослідники (С. Агбо [25], А. Хелсі, Х. Лодер, П. Браун і А. Уелс [38], Л. Белл [29] та інші) висловлюють тривогу з приводу збільшення економічного раціоналізму в здійсненні освітньої політики щодо розвитку людського капіталу, коли головна увага приділяється економічним вигодам, а соціальне і моральне підпорядковується економічному і утилітарному.

У цьому контексті зарубіжні дослідники, торкаючись ролі державної освітньої політики у розвитку людського капіталу, часто звертають увагу також на важливості створення умов для творчості, самостійності і гнучкості в діяльності освітніх установ. Зокрема, деякі з них (Н. Лаудер, І. Джейсон & Ф. Вікелей) вважають, що заклади освіти не будуть сприймати охоче ініціативу уряду, наприклад, щодо програм, які формують уміння, компетенції і знання, необхідні для ініціювання і підтримки економічного розвитку. Наприклад, уряд очікує, що вчителі будуть реагувати на винагороди та санкції за впровадження відповідних навчальних програм, і що учні будуть розуміти свої власні інтереси настільки, щоб дотримуватися створених стимулів. Однак, зазначають автори, це ігнорує саму напруженість, що лежить в основі такого типу політики в галузі освіти між тим, що держава може вважати економічно бажаним, і тим, що людина може розглядати як відповідний особистісний розвиток. Тому сумнівно, що люди, здатні впоратися з мінливими викликами життя, повністю будуть зосереджуватися на задоволенні безпосередніх інструментальних потребах держави [43].

На важливість створення умов для пошуку і прояву творчості освітніх установ у формуванні людського капіталу звертали увагу М. Боттери [35], М. Бассей [26], Х. Беаре [27] та інші.

Так, М. Боттери застерігав, що там, де державна освітня політика не сприяє створенню атмосфери творчості та ініціативи в освітніх закладах, де існує негнучкість в освітніх системах, ці навчальні інституції і освітні системи не можуть у повній мірі виховувати і формувати у своїх учнів

готовність до швидких і великих змін, здатність творчо, креативно і незалежно мислити; не можуть генерувати творчий потенціал і гнучкість, необхідні для того, щоб впоратися з такими силами тощо [30].

На думку Л. Белла, «освіта – це щось більше, ніж виробництво людського капіталу. Йдеться про цінності і переконання, етику, соціальну справедливість і саму природу суспільства як зараз, так і в майбутньому». І тому важливо це враховувати процесі реалізації державної освітньої політики з метою ефективного впливу на розвиток людського капіталу [29, с. 47–48].

Наступним важливим напрямом здійснення державної освітньої політики, на якому б ми хотіли зосередити увагу, є інвестиційна стратегія, де освіта розглядається як інвестиція в людський капітал, яка має, крім «прямих вигод для освіченої людини, також і зовнішні вигоди для суспільства в цілому» [29].

Важливість цієї тези знаходить своє відображення у зростаючому визнанні з початку 1960-х років того факту, що інвестиції як у формальну, так і в неформальну освіту, а також професійну підготовку забезпечують і зміцнюють уміння, компетенції, знання, відносини і мотивацію, необхідні для розвитку людського капіталу, що позитивно відбивається на економічному і соціальному розвитку. Тому для більшості країн, міжнародних організацій та інституцій ця проблема стала надзвичайно актуальною при формуванні та реалізації освітньої політики.

Наприклад, уже більше двадцяти років Світовий банк надає кредити на освіту в країнах, що розвиваються, і накопичується досвід в області розробки політики в галузі освіти і розробки окремих проектів. Так, з 1962 року Світовий банк інвестував понад 5 мільярдів доларів у близько 260 освітніх проектів у більш ніж 90 країнах. Ці інвестиції допомогли забезпечити в цілому 3 мільйони місць в школах, коледжах або університетах в більш ніж 20 000 навчальних закладах [50, с. 4].

Однак багато країн, що розвиваються, розчарувалися в політиці щодо розвитку економічної цінності освіти, оскільки нестача кваліфікованих кадрів в 1960-і роки змінилася зростаючим безробіттям серед освічених людей, а злидні і величезні відмінності у багатстві і можливостях зберігаються, незважаючи на величезні витрати на освіту.

Такі та подібні проблеми не тільки підкреслюють важливість інвестицій в освіту, а й демонструють складність розробки освітньої політики та інвестиційних стратегій, спрямованих на максимальний внесок у зусилля будь-якої країни для розвитку людського капіталу.

Варто зазначити, що надзвичайно важливо проводити таку державну

освітню політику, яка б забезпечувала ефективне використання коштів, що інвестуються в освіту, а одночасно забезпечувала б і ефективність означеної політики. Для цього потрібний постійний аналіз і моніторинг досягнутих результатів з відповідним набором показників. До таких показників І. Каленюк пропонує зараховувати: комплекс показників вихідних ресурсів (матеріальні, людські та фінансові ресурси), навчального процесу (тривалість, динаміка, інтенсивність здійснення процесу навчання), випуску (результат процесу навчання), кінцевих результатів (вартісні, затратно-вартісні показники та показники, що характеризують інші важливі результати – екстерналії [8].

Освіта являє собою як споживання, так і інвестиції. З одного боку, вона цінується за свої безпосередні вигоди, але, з іншого, вона допомагає створювати доходи у майбутньому, надаючи освіченим працівникам навички та знання, які дозволяють їм збільшити свій виробничий потенціал і, таким чином, отримувати більш високі доходи. Це означає, що така політика держави щодо інвестицій в освіту може впливати на справедливий розподіл майбутніх доходів, а наслідки інвестицій в освіту є надзвичайно важливі для економічного зростання [50, с. 14].

Так, наприклад, професор Кембріджського університету Р. Марріс, відомий своєю теорією «управлінського капіталізму», вивчивши дані шістдесяти шести країн, що розвиваються, дійшов висновку, що освіта не лише сильно впливає на економічне зростання, але й що загальні інвестиції мають менший вплив на темпи зростання, якщо вони не підтримуються інвестиціями в освіту [45].

Серед вчених економістів можна зустріти і скептичні думки з цього приводу (М. Боумен і К. Андерсон [32], М. Кейсер [40], Дж. Кіллін, Р. Тертон, В. Даймонд, О. Донсон і М. Вах [41], Д. Міддлвуд і Я. Еббот [46], М. Бовл [29], С. Боулз і Г. Гінтіс [31] та інші.

Наприклад, американські дослідники С. Боулз і Г. Гінтіс стверджують, що політика в галузі освіти щодо розвитку людського капіталу відображає потреби економіки у відповідних працівниках з відповідними умінями і компетенціями і в той же час ілюструє роль держави в забезпеченні наявності такої робочої сили. Ці потреби, однак, можуть не точно відобразити фактичну їх необхідність, і які, як правило, занадто динамічні, щоб точно можна було б їх передбачити. Навіть якщо такі прогнози можливо зробити, часто буває, що освітній процес є занадто негнучким, щоб забезпечити робочу силу з точним балансом необхідних умінь і здібностей. Таким чином, взаємозв'язок між освітньою політикою держави і її впливом на людський капітал має свої обмеження, що ставить під

сумнів ефективність підходу людського капіталу до освіти як достатньої легітимації для структурування освітнього процесу в більшості суспільств. Тому на рівні соціально-політичного середовища питання про те, якою мірою фундаментальні положення теорії людського капіталу відносяться до освітнього процесу, залишається відкритим. Тому автори далеко не впевнені, що існує економічна вигода від додаткових або специфічних форм інвестицій в освіту або що освіта дійсно вносить значний внесок в економічне зростання і розвиток [31].

Такої думки дотримується і група англійських та французьких учених (Дж. Кіллін, Р. Тертон, В. Даймонд, О. Донсон і М. Вах), які вважають, що відносно успішні економіки можуть робити великі інвестиції в освіту свого населення, вимірювані тривалістю і рівнем шкільної освіти і професійної підготовки, але це може, принаймні частково, бути результатом, а не причиною економічного успіху [41, с. 99].

Однак іншу думку мають грецькі дослідники Г. Псахаропулос і М. Вудхолл, які зазначають, що той факт, коли багаті країни мають більш високий рівень грамотності і витрачають на освіту більше, ніж бідні країни, може означати, що освіта допомагає країнам стати багатими, або це може означати, що багаті країни можуть дозволити собі витратити більше на освіту [50, с. 14].

Як зазначають Г. Псахаропулос і М. Вудхолл, витрати на освіту слід розглядати як продуктивні інвестиції, а не чисте споживання. Однак, якщо уряди хочуть максимізувати зростання, вони повинні знати, як інвестиції в освіту співвідносяться з іншими формами інвестицій-особливо з інвестиціями в фізичний капітал і соціальну інфраструктуру-і які форми інвестицій в освіту дають найбільшу віддачу. Іншими словами, інвестиції в освіту повинні оцінюватися з точки зору альтернативних витрат і взаємозв'язку між витратами і очікуваними вигодами [50, с. 22].

Що стосується ефективності інвестицій в освіту, то необхідно вибудовувати порівняння вартості інвестицій з прибутком, який вони приносять. При цьому використовується аналіз «витрати – вигоди», порівнюються витрати і вигоди від освіти. Проводячи оцінювання витрат на освіту, враховуються не тільки безпосередні витрати, а й так звані втрачені заробітки, тобто заробітки, що губляться людиною через те, що вона не працює, тобто відбувається свого роду вартість втрачених можливостей (opportunity cost) [23, с. 256].

Тому, визначаючи обсяг ресурсів, що їх країна має витратити на освіту, під час формування державної освітньої політики дослідники пропонують дотримуватися таких основних положень:

1. Рівень витрат має бути *адекватним* для досягнення цілей будь-якого сектору освіти та визначених більш широких національних цілей з урахуванням обмежень національних ресурсів.

2. Рівні витрат мають бути *стійкими*. Нестійкі збільшення рівнів витрат на освіту знижують ефективність і перешкоджають доступу населення до якісної освіти. Витрати повинні бути стійкими протягом тривалого часу для того, щоб політика у галузі освіти дала результати і мала довготривалий ефект.

3. Виділення додаткових ресурсів на освіту не може розглядатися як заміна ефективності – дієвої мети, що разом із рівністю повинна завжди бути визначеним пріоритетом [9, с. 31–32].

Оцінка ефективності, раціональності витрат на освіту має здійснюватися на основі таких критеріїв, як економність, продуктивність і результативність. Згідно критерію економності витрати мають бути мінімальними. Продуктивність визначається як співвідношення обсягів послуг з величиною затрат на їх надання. Результативність свідчить про відповідність затрат і досягнутих результатів конкретним цілям. Якщо під час оцінки продуктивності увага концентрується на окупності витрат, то аналіз результативності базується на мірі адекватності одержаних результатів певним потребам суспільства [19, с. 349].

Звернемося, наприклад, до поточного стану державної освітньої політики України щодо інвестицій в освіту, найбільш вагома відмінність якої полягає у значно нижчих, ніж у розвинутих країнах, абсолютних показниках фінансування.

Згідно із статтею 78 Закону України «Про освіту» держава забезпечує асигнування на освіту в розмірі не менше ніж 7% валового внутрішнього продукту. Однак виділені обсяги видатків жодного разу цим гарантіям не відповідали: у 2016 році вони становили 5,4%, у 2017 році – 6,9%, у 2018 році – 6,1%, на 2019 рік їх затверджено на рівні 5,8% ВВП. Аналогічною була ситуація з дотриманням норми фінансування за попереднім законом – за 26 років його дії жодного разу фінансування не досягало 10% ВВП. В умовах збільшення у 2019 році прогнозного обсягу ВВП на 21,53% зростання освітніх видатків передбачено лише на 11% [6].

Абсолютні обсяги ВВП України є значно нижчими, ніж відповідні показники європейських країн зі співмірною кількістю населення. Наприклад, від Польщі – менші приблизно у два рази, від Іспанії, яка має практично однакову з Україною кількість населення, – у чотири рази. При цьому понад 90% державних інвестицій в галузь освіти в Україні спрямовується на утримання – заробітну плату, сплату комунальних

послуг, харчування та ін., тобто переважна частина коштів, що витрачаються на систему освіти, йде на підтримання поточного стану, а не на розвиток [2].

У країнах Організації економічного співробітництва і розвитку 83% усіх коштів на освіту надходять із загальнодержавних та місцевих бюджетів. Щодо вищої освіти, приватні витрати становлять значно більший відсоток, однак і тут вони значно поступаються за обсягами державним і становили в середньому 31% [35, с. 24].

Слід зауважити, що приватні інвестиції в систему вищої освіти у розвинутих країнах не обмежуються безпосередньою платою за навчання. Суттєві надходження ЗВО отримують у вигляді різноманітних пожертв від благодійників та як оплату за здійснювані для приватних компаній наукові дослідження і прикладні розробки. У свою чергу, розвинуті системи студентського кредитування дають змогу громадянам оплачувати навчання протягом тривалого періоду після його закінчення, перекладаючи витрати на банківські системи відповідних країн. Частка приватного фінансування вищої освіти є більшою у країнах, де таку освіту має більшість громадян. Крім того, поступове зростання частки приватного фінансування освіти (особливо це стосується ЗВО) у розвинутих країнах не відбувається за рахунок скорочення державного фінансування: обсяги і державного, і приватного фінансування постійно зростають, проте зростання приватного фінансування має вищі темпи [7].

Саме в економічній царині спостерігається одна з визначальних тенденцій державної освітньої політики, яка полягає у постійному швидкому зростанні освітніх бюджетів упродовж останніх 15 років. Загальний обсяг світового ринку освітніх послуг у 2012 р. становив понад 4,4 трлн доларів, тоді як у 2000 р. – 2,3 трлн доларів. Згідно з прогнозами фахівців, які передбачають збереження і навіть підвищення високих поточних темпів зростання світового освітнього ринку, у 2017 р. його обсяг перевищував 6,3 трлн доларів, при цьому найбільші обсяги зростання фінансування припадуть на вищу освіту та державну і корпоративну освіту протягом життя [55].

Заслугує на увагу той факт, що на зростання інвестицій в освітню галузь безпосередньо не вплинула світова фінансово-економічна криза. Почасти це пояснюється обраною урядами переважної частини розвинутих країн стратегією щодо додаткового фінансування своїх економік і стимулювання в такий спосіб споживчого попиту, а почасті – прагненням громадян забезпечити своїх дітей за допомогою вищої освіти кращими шансами на отримання гідної роботи. У тих країнах і тих

сегментах освіти, де державне фінансування все ж таки скорочується, воно компенсується за рахунок приватного інвестування, в тому числі плати за навчання. Громадяни розвинутих країн, незважаючи на окремі протести, загалом поки що погоджуються сплачувати більше за одержання вищої освіти. Також серед причин високих темпів зростання глобальної системи освіти фахівці називають збільшення кількості дорослих, які здобувають додаткову освіту в різних формах, та стрімке впровадження інформаційних технологій у навчальний процес (дистанційні курси, електронні підручники, навчальні програми, системи електронного управління навчанням тощо) [7].

На думку Л. Белла, освіта стала товаром, споживачем якого є як індивід, так і держава, причому індивід прагне до максимізації особистої вигоди, а держава-до максимізації економічного зростання і розвитку. Цей акцент на людському капіталі в освітній політиці заснований на припущенні, що освіта є найбільш ефективним шляхом до економічного добробуту для будь-якого суспільства через розвиток навичок його населення. Отже, освіта розглядається як продуктивна інвестиція, а не як щось внутрішньо цінне саме по собі [29].

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Таким чином, підсумовуючи вище викладене, можна зробити висновок, що проблема визначення ролі державної освітньої політики в розвитку людського капіталу широко обговорюється і дискутується в міжнародному науковому колі.

Одними з перших звернулися до цієї проблеми американські дослідники Т. Шульц, Е. Денісон, Т. Беккер, які підкреслювали великий вплив освіти на розвиток людського капіталу, визначивши освіту вирішальним фактором забезпечення продуктивності робочої сили. Подальші дослідження авторів, які підтримували, і які критикували цю теорію, вдосконалювали і розширювали її, виокремивши і такий її аспект, як вплив державної освітньої політики на розвиток людського капіталу. Встановлено, що прихильники цього підходу (А. Сен (США), О. Авілла-Монтеалегре (Іспанія), Р. Міллер (Німеччина), Г. Псахаропулос і М. Вудхолл (Греція), Л. Белл (Англія та ін.) вважають за необхідне будувати державну освітню політику таким чином, щоб забезпечити рівновагу між економічним раціоналізмом і моральними цінностями в розвитку людського капіталу з метою уникнення спрощеного підходу до вирішення складних проблем соціально-економічного розвитку та не допущення

маргіналізації етичних аспектів освіти.

З'ясовано, що наукова зарубіжна думка вважає за доцільне формувати таку державну освітню політику, яка б створювала умови для творчості і креативності в діяльності закладів освіти, що позитивно сприяє формуванню і розвитку високоосвічених людей, здатних ефективно діяти у постійно змінюваному світі та адекватно відповідати на непередбачені виклики науково-технічного прогресу, що, у свою чергу, впливає на розвиток людського капіталу, стимулюючи інноваційний потенціал людських ресурсів, знаходячи своє відображення в нових технологіях, процесах і результатах розвитку науки та впровадженню нових технологій.

Здійснений аналіз показав, що більшість зарубіжних дослідників вважають, що інвестиції в людський капітал у вигляді фінансування як формальної, так і неформальної освіти, а також професійної підготовки є актуальною проблемою при формуванні та реалізації державної освітньої політики, де головними критеріями повинні бути економічність (витрати мають бути мінімальними, але ефективними); продуктивність (забезпечення співвідношення обсягів освітніх послуг з величиною затрат); результативність (відповідність затрат на освіту і досягнутими конкретними цілями). Звичайно, наш аналіз обмежився кількома важливими напрямками державної освітньої політики, спрямованої на розвиток людського капіталу.

Перспективи подальших досліджень. Подальші дослідження можуть торкатися таких проблем, як підвищення якості освіти, що сприятиме більш високій продуктивності людського капіталу і ролі освітньої політики держави в стимулюванні потенціалу людських ресурсів; сприяння державної освітньої політики в створенні умов для поширення і передачі знань, необхідних для розуміння і обробки нової інформації та успішного впровадження нових технологій тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] О. Брацлавська, «Освіта як структуроутворювальний елемент людського капіталу США», *Журнал європейської економіки*, Т. 9, № 3, с. 261–269, 2010. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/20914>
- [2] «Витрати на освіту», *Research & Branding Group*. 2 березня, 2012 р. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://rb.com.ua/ukr/marketing/tendency/8324/>
- [3] О. А. Грішнова, «Людський, інтелектуальний і соціальний капітал України: сутність, взаємозв'язок, оцінка, напрями розвитку»,

Соціально-трудові відносини: теорія та практика, № 1, с. 34, 2014. [Електронний ресурс].

Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stvttp_2014_1_5

- [4] А. М. Загорій, «Освіта як фактор формування людського капіталу», *Економічний вісник Донбасу*, № 2, с. 40–43, 2010. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://dSPACE.nbuv.gov.ua/xmlui/handle/123456789/23927>
- [5] Л. М. Зарецька, О. А. Кулініч, «Роль освіти в економічному розвитку», *Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг*, Вип. 2, с. 197–207, 2014. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://elib.hduht.edu.ua/bitstream/123456789/851/1/22.pdf>
- [6] Збалансований розвиток людського капіталу в Україні: завдання освіти і науки: парламентські слухання (10 квіт. 2019 р.). *Центр міжнародних проектів «Євроосвіта»*. Київ. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://www.euroosvita.net/index.php/?category=1&id=6016>
- [7] А. Ю. Іщенко, Глобальні тенденції і проблеми розвитку освіти: наслідки для України. Аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://www.niss.gov.ua/articles/1537/>
- [8] І. С. Каленюк, «Економічна природа та особливості розвитку освітнього потенціалу України», автореф. дис. д-ра наук: 08.01.01. Київ, 2002. 27 с.
- [9] С. Ф. Клепко, «Економіка освіти з точки зору філософії освіти. Економіка освіти і освітня діяльність», на *Всеукр. семінару (8 груд. 2006 р.)*. Полтава: ПОІППО, 2006, с. 28–37.
- [10] Ю. В. Кузьменко, «Вплив процесу модернізації освіти України на розвиток людського капіталу», *Вісник Чернігівського нац. пед. ун-ту. Педагогічні науки*, Вип. 108.1, 2013. [Електронний ресурс].
Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2013_1_108_22
- [11] Л. М. Лавриненко, «Освіта як чинник соціально-економічного розвитку держави». *Формування ефективної моделі розвитку підприємства в умовах ринкової економіки: на V Міжнар. наук.-практ. конф. (2–3 листоп. 2017 р.)*. Житомир, 2017, с. 143–152. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/12/konferentsiya-ep.pdf>
- [12] О. Я. Лотиш, Б. В. Бригадир, «Вплив освітньої складової на розвиток людського капіталу в Україні», *Інфраструктура ринку*, Вип. 40, с. 344–351, 2020. [Електронний ресурс].
Доступно: http://www.market-infr.od.ua/journals/2020/40_2020_ukr/61.pdf
- [13] Н. Носань, С. Назаренко, «Формування комплексної моделі розвитку

- людського капіталу України», *Збірник наукових праць Черкаського держ. технологіч. ун-ту. Серія: Економічні науки*, Вип. 39(2), с. 5–11, 2015. [Електронний ресурс].
Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpchdtu_2015_39%282%29_3
- [14] А. Л. Помаза-Пономаренко, «Державне управління людським і соціальним потенціалом як основа розвитку та безпеки регіонів», *Держава та регіони. Серія: Державне управління*, № 2(54), с. 18–23, 2016. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://repositc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/3113>
- [15] Е. В. Прушківська, А. В. Переверзева, «Людський капітал: проблеми та перспективи», *Економічний вісник Нац. гірничого ун-ту*, № 3, с. 17–24, 2007. [Електронний ресурс].
Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evngu_2007_3_5
- [16] Ю. В. Пунда, «Освіта – головна інвестиція в розвиток людського капіталу сектору безпеки і оборони України», *Наука і оборона*, № 1, 2018. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://nio.nuou.org.ua/article/view/176634>
- [17] О. І. Сахненко, І. В. Сахно, «Інвестування у розвиток людини як пріоритетний напрям формування та управління людським капіталом», *Інвестиції: практика та досвід. Економічна наука*, № 11, с. 50–55, 2019. [Електронний ресурс].
Доступно: http://www.investplan.com.ua/pdf/11_2019/11.pdf
- [18] І. І. Смирнова, К. І. Сімаков, «Оцінка рівня розвитку людського капіталу України в умовах глобалізації», *Економічний вісник Донбасу*, № 1(55), с. 151–156, 2019. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://dSPACE.nbuv.gov.ua/handle/123456789/151392>
- [19] А. О. Труфен, «Критерії ефективності видатків на освіту», *Економічні науки. Серія: Облік і фінанси*, Вип. 7(25), ч. 3, с. 348–354, 2010.
- [20] *Україна у вимірі економічних знань / за ред. акад. НАН України В. М. Гейця*. Київ: Основа, 2006, 592 с.
- [21] Н. В. Ушенко, «Освітні потреби в умовах розбудови економіки знань», *Вісник Чернігівського держ. технологіч. ун-ту. Серія: Економічні науки*, № 4, с. 22–31, 2013. [Електронний ресурс].
Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vcndtue_2013_4_4
- [22] В. А. Чередник, «Інвестиції в людський капітал як чинник економічного розвитку», *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного ун-ту. Серія: Економіка і менеджмент*, Вип. 19, с. 134–137, 2016. [Електронний ресурс].

Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2016_19_30

- [23] Н. Д. Шульга, «Державна освітня політика як інструмент соціально-економічного розвитку України», дис. д-ра наук: 25.00.01. Київ, 2018, 525 с.
- [24] Р. В. Яковенко Р. О. Козенко, «Проблеми та перспективи розвитку людського капіталу», *Наукові праці Кіровоградського нац. техніч. ун-ту. Економічні науки*, Вип. 17, с. 438–446, 2010. [Електронний ресурс]. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkntu_e_2010_17_69
- [25] S. Agbo, «The Dialectics of Education for Modernization and the African Diaspora: unstated features of the University as a vehicle for national development in Africa»: *Paper presented at Athens Institute for Education and Research 6th International Conference on Education (Athens, May 21–23, 2004)*. Athens, 2004.
- [26] M. Bassey, «The folly of the global phenomenon of economic competitiveness as the rationale for educational development», *Research Intelligence*, 76(July), p. 30–36, 2001.
- [27] H. Beare, *Creating the future school: Student outcomes and the reform of education*. London: Routledge Falmer, 2001.
- [28] G. Becker, «Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis», *Journal of Political Economy*, 70(5), p. 9–49, 1962. [Online]. Available: <https://www.nber.org/books-and-chapters/investment-human-beings/investment-human-capital-theoretical-analysis>
- [29] L. A. Bell, «Education Policy: Development and Enactment – The Case of Human Capital», *Handbook of Education Policy Studies*; G. Fan, T. Popkewitz, Eds. Springer, Singapore, 2020. [Online]. Available: https://doi.org/10.1007/978-981-13-8347-2_2
- [30] M. Bottery, «Education and globalization: Redefining the role of the educational professional», *University of Hull: Inaugural Professorial Lecture*. 2004.
- [31] S. Bowles & H. Gintis, «Schooling in Capitalist America Revisited», *Sociology of Education*, Vol. 75, № 1, p. 1–18, 2002.
- [32] M. J. Bowman, C. A. Anderson, Concerning the Role of Education in Development. *Economics of Education*. UNESCO. Paris, 1968, p. 113–134.
- [33] Erik Canton, Anna Thum-Thysen and Peter Voigt, *Economists' Musings on Human Capital Investment: How Efficient is Public Spending on Education in EU Member States?* Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018. [Online]. Available: https://ec.europa.eu/info/publications/economy-finance/economists-musings-human-capital-investment-how-efficient-public-spending-education-eu-member-states_en
- [34] R. Crocker, «Human Capital Development and Education. Skills and

Knowledge for Canada's Future: Seven Perspectives Towards an Integrated Approach to Human Capital Development», *Canadian Policy Research Networks*. 2006. 46 p. [Online].

Available: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.501.1445&rep=rep1&type=pdf>

- [35] *Education at a Glance 2011. OECD indicators*. Paris: OECD Publishing, 2015, 232 p.
- [36] C. Elías, «Capital humano, calidad educativa y crecimiento económico», *Estudios Económicos*, Vol. 21, № 42, p. 41–72, 2004. [Online]. Available: http://bibliotecadigital.uns.edu.ar/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S2525-12952004001100002&lng=pt&nrm=iso
- [37] S. Fukuda-Parr, R. Hill, *The Network Age: Creating New Models for Technical Cooperation, op. cit. Capacity for Development* / S. Fukuda-Parr, C. Lopes, K. Malik, Eds. 2002, p. 185–202. [Online]. Available: <http://sakikofukudaparr.net/wp-content/uploads/2016/06/The-Network-Age-Creating-new-models-of-technical-cooperation.pdf>
- [38] A. H. Halsey, H. Lauder, P. Brown & A. S. Wells, *Educational, culture, economy, society*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- [39] Eric A. Hanushek, Ludger Woessmann, *The Role of Education Quality for Economic Growth. Policy Research Working Paper*. World Bank, Washington, 2007, No 4122. [Online]. Available: <http://hanushek.stanford.edu/sites/default/files/publications/Hanushek%2BWoesman%202007%20Education%20Quality%20and%20Economic%20Growth.pdf>
- [40] M. Kaser, «Education and Economic Progress: Experience in Industrialized Market Economies», *The Economics of Education Proceedings of a Conference of the International Economic Association*; E. A. G. Robinson and J. Vaizey, Eds. New York: St. Martin's Press, 1966.
- [41] J. Killeen, R. Turton, W. Diamond, O. Dosnon & M. Wach, «Educational policy and the labour market: Subjective aspects of human capital», *Journal of Educational Policy*, 14(2), p. 99–116, 1999.
- [42] D. Lanzi, «Capabilities, Human Capital and Education», *The Journal of Socio-Economics*, 36, p. 424–435, 2007. [Online]. Available: <https://isiarticles.com/bundles/Article/pre/pdf/18549.pdf>
- [43] H. Lauder, I. Jamieson & F. Wikeley, *Models of effective schools: limits and capabilities. School effectiveness for whom? Challenges to the school effectiveness and improvement movements* / R. Slee, G. Weiner & S. Tomlinson, Eds. London: Falmer Press, 1998.
- [44] Volante Louis, Ritzen Jo, «The European Union, education governance and international education surveys», *Policy Futures in Education*, Vol. 14(7),

- p. 988–1004, 2016. [Online].
Available: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1478210316652009>
- [45] R. Marris, *Economic Growth in Cross Section*. Birbeck College, Department of Economics. 1982.
- [46] David Middlewood and Ian Abbott, *Developing a culture for sustainability in educational organizations. Building for a Sustainable Future in Our Schools: Brick by Brick* / R. Papa and A. Saiti, Eds. Springer International Publishing, p. 135–150, 2017. [Online]. Available: <http://wrap.warwick.ac.uk/84715/>
- [47] O. Á. Montealegre, *Desigualdad, educación y crecimiento económico: Tesis para obtener el título de magíster en economía*. 2009, 28 p. [Online]. Available: [https://www.academia.edu/7523258/DESIGUALDAD EDUCACIÓN Y CRECIMIENTO ECONÓMICO](https://www.academia.edu/7523258/DESIGUALDAD_EDUCACION_Y_CRECIMIENTO_ECONOMICO)
- [48] A. B. Mosquera, «La educación y su efecto en la formación de capital humano y en el desarrollo económico de los países», *Apuntes del CENES*, Vol. 30, № 51, p. 45–59, 2011. [Online]. Available: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3724527>
- [49] *Organisation for Economic Cooperation and Development. Education at a Glance. OECD Indicators*. Paris, 2015, 568 p. [Online]. Available: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/eag-2015-en.pdf?expires=1613062923&id=id&accname=guest&checksum=960DCEC517F519A0E0510A3EF5B273A3>
- [50] G. Psacharopoulos, M. Woodhall, *Education for Development: An Analysis of Investment Choices*. Oxford University Press, 1985, 348 p. [Online]. Available: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.102.1.8923&rep=rep1&type=pdf>
- [51] *Reviews of National Policies for Education: Tertiary Education in Colombia*. OECD Publishing, 2012, 320 p. [Online]. Available: https://www.oecd-ilibrary.org/education/reviews-of-national-policies-for-education-tertiary-education-in-colombia-2012_9789264180697-en
- [52] I. Robeyns, «Three models of education: rights, capabilities and human capital», *Theory and Research in Education*, Vol. 4, Issue 1, p. 69–84, 2006. [Online]. Available: <http://www.masterhdfs.org/masterHDFS/wp-content/uploads/2014/05/Three-models-of-education.-Robeyns1.pdf>
- [53] T. Schultz, «Investing in people», *The economics of population quality*. University of Chicago Press, 1981, 173 p.
- [54] *SEN, Amartya. Desarrollo y Libertad*. Bogotá: Planeta, 2012, 440 p.
- [55] V. Strauss, «Global education market reaches \$ 4.4 trillion – and is growing», *The Washington Post*, February 9, 2013. [Online].

Available: <http://www.washingtonpost.com/blogs/answer-sheet/wp/2013/02/09/global-education-market-reaches-4-4-trillion-and-is-growing/>

- [56] M. Terrones, C. Calderón, *Educación, capital humano y crecimiento económico: El caso de América Latina*. [Online].
Available: <http://grade.org.pe/upload/publicaciones/archivo/download/pubs/NPD/NPD09-2.pdf>
- [57] UNDP. 1997. *Human Development Report 1997: Human Development to Eradicate Poverty*. [Online].
Available: <http://www.hdr.undp.org/en/content/human-development-report-1997>
- [58] J. F. S. Vásquez, G. H. Castro, «Crítica a la teoría del capital humano, educación y desarrollo socioeconómico», *Revista Ensayos Pedagógicos*, Vol. XIII, N^o2, 2018. Julio-diciembre. [Online].
Available: <https://www.revistas.una.ac.cr/index.php/ensayospedagogicos/article/view/11329/14494>
- [59] Mark Webb, Indira Kuntuova, Aliya Karabayeva, «The role of education in realising youths' human capital: social philosophical analysis», *Ensaio: aval. pol. públ. Educ. Rio de Janeiro*, V. 26, N. 100, jul./set., p. 968–985, 2018. [Online].
Available: <https://www.scielo.br/pdf/ensaio/v26n100/1809-4465-ensaio-26-100-0968.pdf>

ROLE OF STATE EDUCATIONAL POLICY IN THE DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL: INTERNATIONAL VIEW

Larysa Gaievska,

Doctor of Science in Public Administration, associate professor,
deputy head of the Department for Analysis and
Organization of Academic Work of the
National Academy of Public Administration
under the President of Ukraine.
Kyiv, Ukraine.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1463-9481>
laurabest@uke.net

Nataliia Pobirchenko,

Doctor of Pedagogical Sciences, professor,
professor of the State Higher Vocational School named after Vitelon.
Legnica, Poland.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2125-7713>
pobirchenkonatalia@gmail.com

Nataliia Shulga,

Doctor of Science in Public Administration, associate professor,
director of Separate Structural Subdivision
«Kyiv Transport and Economic Vocational College
of the National Transport University».
Kyiv, Ukraine.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3422-6983>
ktek2000@ukr.net

Abstract. In the article, the authors touched on relevant topic of the impact of state educational policy on the development of human capital, which is revealed in the context of opinions of foreign researchers. In particular, it was found that American researchers emphasized the great impact of education on the development of human capital, determining education as a crucial factor in ensuring labor productivity. Further research by authors who supported and criticized this theory improved and expanded it, highlighting such an aspect as the impact of state educational policy on the development of human capital. The authors analyze the balance between economic rationalism and moral values in the development of human capital; creation of conditions for creativity in the activities of educational institutions. The importance of investment as an important form of impact on the development of human capital is revealed. Based on this analysis, the attention is focused on the fact that foreign authors emphasize the expediency of forming such a state educational policy that would create conditions for creativity in the activities of educational institutions that positively contributes to the formation and development of highly educated people who are able to act effectively in a constantly changing world and adequately respond to the unforeseen challenges of scientific and technological progress. It is noted that most foreign researchers believe that investment in human capital in the form of financing both formal and informal education, as well as vocational training is an urgent problem when forming and implementing state educational policy, where the main criteria should be efficiency (costs should be minimal, but effective); productivity (ratio of educational services to the amount of costs); performance (matching the education costs and achieved specific goals).

Keywords: education; state educational policy; human capital; human resources; investment; innovation potential.

РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В РАЗВИТИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ВЗГЛЯД

Гаевская Лариса Анатольевна,

доктор наук по государственному управлению, доцент,
заместитель начальника управления анализа и организации
учебной работы Национальной академии государственного
управления при Президенте Украины.

Киев, Украина.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1463-9481>

laurabest@uke.net

Побирченко Наталья Семеновна,

доктор педагогических наук, профессор,
профессор Государственного высшего
учебного заведения им. Вителона.

Легница, Польша.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2125-7713>

pobirchenkonatalia@gmail.com

Шульга Наталья Дмитриевна,

доктор наук по государственному управлению, доцент,
директор ОСП «Киевский транспортно-экономический
профессиональный колледж

Национального транспортного университета».

Киев, Украина.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3422-6983>

ktek2000@ukr.net

Аннотация. В статье авторы обратились к актуальной теме влияния государственной образовательной политики на развитие человеческого капитала, которая раскрывается в контексте взглядов зарубежных исследователей. В частности, установлено, что американские исследователи подчеркивали большое влияние образования на развитие человеческого капитала, определив образование решающим фактором обеспечения производительности рабочей силы. Дальнейшие исследования авторов, которые поддерживали, и которые критиковали эту теорию, совершенствовали и расширяли ее, сопоставил и такой аспект, как влияние государственной образовательной политики на развитие человеческого капитала. Авторы анализируют обеспечения равновесия между экономическим рационализмом и нравственными ценностями в развитии человеческого капитала; создание условий для творчества и креативности в деятельности образовательных

учреждений. Раскрыто значение инвестиций как важной формы воздействия на развитие человеческого капитала. На основе осуществленного анализа акцентировано внимание на том, что зарубежные авторы отмечают целесообразность формировать такую государственную образовательную политику, которая бы создавала условия для творчества и креативности в деятельности учреждений образования, положительно способствует формированию и развитию высокообразованных людей, способных эффективно действовать в постоянно изменяющемся мире и адекватно отвечать на непредвиденные вызовы научно-технического прогресса. Отмечается, что большинство зарубежных исследователей считают, что инвестиции в человеческий капитал в виде финансирования как формальной, так и неформального образования, а также профессиональной подготовки является актуальной проблемой при формировании и реализации государственной образовательной политики, где главными критериями должны быть экономичность (расходы должны быть минимальными, но эффективными) производительность (обеспечение соотношения объемов образовательных услуг по величине затрат); результативность (соответствие затрат на образование и достигнутыми конкретными целями).

Ключевые слова: образование; государственная образовательная политика; человеческий капитал; человеческие ресурсы; инвестиции; инновационный потенциал.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] O. Bratslavska, «Osvita yak strukturoutvoriuvalnyi element liudskoho kapitalu SShA», Zhurnal yevropeiskoi ekonomiky, T. 9, № 3, s. 261–269, 2010. [[Elektronnyi resurs].
Dostupno: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/20914>
- [2] «Vytraty na osvitu», Research & Branding Group. 2 bereznia, 2012 r. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <http://rb.com.ua/ukr/marketing/tendency/8324/>
- [3] O. A. Hrishnova, «Liudskiy, intelektualnyi i sotsialnyi kapital Ukrainy: sutnist, vzaiemozviazok, otsinka, napriamy rozvytku», Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka, № 1, s. 34, 2014. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stvtpp_2014_1_5
- [4] A. M. Zahorii, «Osvita yak faktor formuvannia liudskoho kapitalu», Ekonomichniy visnyk Donbasu, № 2, s. 40–43, 2010. [Elektronnyi resurs].

- Dostupno: <http://dspace.nbu.gov.ua/xmlui/handle/123456789/23927>
- [5] L. M. Zaretska, O. A. Kulinich, «Rol osvity v ekonomichnomu rozvytku», Ekonomichna stratehiia i perspektyvy rozvytku sfery torhivli ta posluh, Vyp. 2, s. 197–207, 2014. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <http://elib.hduht.edu.ua/bitstream/123456789/851/1/22.pdf>
- [6] Zbalansovanyi rozvytok liudskoho kapitalu v Ukraini: zavdannia osvity i nauky: parlamentski slukhannia (10 kvit. 2019 r.). Tsentr mizhnarodnykh proektiv «Ievroosvita». Kyiv. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <http://www.euroosvita.net/index.php/?category=1&id=6016>
- [7] A. Yu. Ishchenko, Hlobalni tendentsii i problemy rozvytku osvity: naslidky dlia Ukrainy. Analitychna zapyska. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzen. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <http://www.niss.gov.ua/articles/1537/>
- [8] I. S. Kaleniuk, «Ekonomichna pryroda ta osoblyvosti rozvytku osvitnoho potentsialu Ukrainy», avtoref. dys. d-ra nauk: 08.01.01. Kyiv, 2002. 27 s.
- [9] S. F. Klepko, «Ekonomika osvity z tochky zoru filosofii osvity. Ekonomika osvity i osvitnia diialnist», na Vseukr. seminaru (8 hrud. 2006 r.). Poltava: POIPPO, 2006, s. 28–37.
- [10] Yu. V. Kuzmenko, «Vplyv protsesu modernizatsii osvity Ukrainy na rozvytok liudskoho kapitalu», Visnyk Chernihivskoho nats. ped. un-tu. Pedahohichni nauky, Vyp. 108.1, 2013. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2013_1_108_22
- [11] L. M. Lavrynenko, «Osvita yak chynnyk sotsialno-ekonomichnoho rozvytku derzhavy». Formuvannia efektyvnoi modeli rozvytku pidpriemstva v umovakh rynkovoї ekonomiky: na V Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (2–3 lystop. 2017 r.). Zhytomyr, 2017, s. 143–152. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/12/konferentsiya-ep.pdf>
- [12] O. Ya. Lotysh, B. V. Bryhadyr, «Vplyv osvitnoi skladovoi na rozvytok liudskoho kapitalu v Ukraini», Infrastruktura rynku, Vyp. 40, s. 344–351, 2020. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://www.market-infr.od.ua/journals/2020/40_2020_ukr/61.pdf
- [13] N. Nosan, S. Nazarenko, «Formuvannia kompleksnoi modeli rozvytku liudskoho kapitalu Ukrainy», Zbirnyk naukovykh prats Cherkaskoho derzh. tekhnolohich. un-tu. Seriia: Ekonomichni nauky, Vyp. 39(2), s. 5–11, 2015. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpchdtu_2015_39%282%29_3

- [14] A. L. Pomaza-Ponomarenko, «Derzhavne upravlinnia liudskym i sotsialnym potentsialom yak osnova rozvytku ta bezpeky rehioniv», Derzhava ta rehiony. Serii: Derzhavne upravlinnia, № 2(54), s. 18–23, 2016. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <http://repositc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/3113>
- [15] E. V. Prushkivska, A. V. Pereverzieva, «Liudskyi kapital: problemy ta perspektyvy», Ekonomichnyi visnyk Nats. hirnychoho un-tu, № 3, s. 17–24, 2007. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evngu_2007_3_5
- [16] Yu. V. Punda, «Osvita – holovna investytsiia v rozvytok liudskoho kapitalu sektoru bezpeky i oborony Ukrainy», Nauka i oborona, № 1, 2018. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <http://nio.nuou.org.ua/article/view/176634>
- [17] O. I. Sakhnenko, I. V. Sakhno, «Investuvannia u rozvytok liudyny yak priorytetnyi napriam formuvannia ta upravlinnia liudskym kapitalom», Investytsii: praktyka ta dosvid. Ekonomichna nauka, № 11, s. 50–55, 2019. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: http://www.investplan.com.ua/pdf/11_2019/11.pdf
- [18] I. I. Smyrnova, K. I. Simakov, «Otsinka rivnia rozvytku liudskoho kapitalu Ukrainy v umovakh hlobalizatsii», Ekonomichnyi visnyk Donbasu, № 1(55), s. 151–156, 2019. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <http://dSPACE.nbuv.gov.ua/handle/123456789/151392>
- [19] A. O. Trufen, «Kryterii efektyvnosti vydatkiv na osvitu», Ekonomichni nauky. Serii: Oblik i finansy, Vyp. 7(25), ch. 3, s. 348–354, 2010.
- [20] Ukraina u vymiri ekonomichnykh znan / za red. akad. NAN Ukrainy V. M. Heitsia. Kyiv: Osnova, 2006, 592 s.
- [21] N. V. Ushenko, «Osvitni potreby v umovakh rozbudovy ekonomiky znan», Visnyk Chernihivskoho derzh. tekhnolohich. un-tu. Serii: Ekonomichni nauky, № 4, s. 22–31, 2013. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vcndtue_2013_4_4
- [22] V. A. Cherednyk, «Investytsii v liudskyi kapital yak chynnyk ekonomichnoho rozvytku», Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho un-tu. Serii: Ekonomika i menedzhment, Vyp. 19, s. 134–137, 2016. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2016_19_30
- [23] N. D. Shulha, «Derzhavna osvitalia polityka yak instrument sotsialno-ekonomichnoho rozvytku Ukrainy», dys. d-ra nauk: 25.00.01. Kyiv, 2018, 525 s.

- [24] R. V. Yakovenko R. O. Kozenko, «Problemy ta perspektyvy rozvytku liudskoho kapitalu», Naukovi pratsi Kirovohradskoho nats. tekhnich. un-tu. Ekonomichni nauky, Vyp. 17, s. 438–446, 2010. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkntu_e_2010_17_69
- [25] S. Agbo, «The Dialectics of Education for Modernization and the African Diaspora: unstated features of the University as a vehicle for national development in Africa»: Paper presented at Athens Institute for Education and Research 6th International Conference on Education (Athens, May 21–23, 2004). Athens, 2004.
- [26] M. Bassey, «The folly of the global phenomenon of economic competitiveness as the rationale for educational development», Research Intelligence, 76(July), p. 30–36, 2001.
- [27] H. Beare, Creating the future school: Student outcomes and the reform of education. London: Routledge Falmer, 2001.
- [28] G. Becker, «Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis», Journal of Political Economy, 70(5), p. 9–49, 1962. [Online]. Available: <https://www.nber.org/books-and-chapters/investment-human-beings/investment-human-capital-theoretical-analysis>
- [29] L. A. Bell, «Education Policy: Development and Enactment – The Case of Human Capital», Handbook of Education Policy Studies; G. Fan, T. Popkewitz, Eds. Springer, Singapore, 2020. [Online]. Available: https://doi.org/10.1007/978-981-13-8347-2_2
- [30] M. Bottery, «Education and globalization: Redefining the role of the educational professional», University of Hull: Inaugural Professorial Lecture. 2004.
- [31] S. Bowles & H. Gintis, «Schooling in Capitalist America Revisited», Sociology of Education, Vol. 75, № 1, p. 1–18, 2002.
- [32] M. J. Bowman, C. A. Anderson, Concerning the Role of Education in Development. Economics of Education. UNESCO. Paris, 1968, p. 113–134.
- [33] Erik Canton, Anna Thum-Thysen and Peter Voigt, Economists' Musings on Human Capital Investment: How Efficient is Public Spending on Education in EU Member States? Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018. [Online]. Available: https://ec.europa.eu/info/publications/economy-finance/economists-musings-human-capital-investment-how-efficient-public-spending-education-eu-member-states_en

- [34] R. Crocker, «Human Capital Development and Education. Skills and Knowledge for Canada's Future: Seven Perspectives Towards an Integrated Approach to Human Capital Development», Canadian Policy Research Networks. 2006. 46 p. [Online].
Available: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.501.1445&rep=rep1&type=pdf>
- [35] Education at a Glance 2011. OECD indicators. Paris: OECD Publishing, 2015, 232 p.
- [36] C. Elías, «Capital humano, calidad educativa y crecimiento económico», Estudios Económicos, Vol. 21, № 42, p. 41–72, 2004. [Online].
Available: http://bibliotecadigital.uns.edu.ar/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S2525-12952004001100002&lng=pt&nrm=iso
- [37] S. Fukuda-Parr, R. Hill, The Network Age: Creating New Models for Technical Cooperation, op. cit. Capacity for Development / S. Fukuda-Parr, C. Lopes, K. Malik, Eds. 2002, p. 185–202. [Online].
Available: <http://sakikofukudaparr.net/wp-content/uploads/2016/06/The-Network-Age-Creating-new-models-of-technical-cooperation.pdf>
- [38] A. H. Halsey, H. Lauder, P. Brown & A. S. Wells, Educational, culture, economy, society. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- [39] Eric A. Hanushek, Ludger Woessmann, The Role of Education Quality for Economic Growth. Policy Research Working Paper. World Bank, Washington, 2007, No 4122. [Online].
Available: <http://hanushek.stanford.edu/sites/default/files/publications/Hanushek%2BWoessmann%202007%20Education%20Quality%20and%20Economic%20Growth.pdf>
- [40] M. Kaser, «Education and Economic Progress: Experience in Industrialized Market Economies», The Economics of Education Proceedings of a Conference of the International Economic Association; E. A. G. Robinson and J. Vaizey, Eds. New York: St. Martin's Press, 1966.
- [41] J. Killeen, R. Turton, W. Diamond, O. Dosnon & M. Wach, «Educational policy and the labour market: Subjective aspects of human capital», Journal of Educational Policy, 14(2), p. 99–116, 1999.
- [42] D. Lanzi, «Capabilities, Human Capital and Education», The Journal of Socio-Economics, 36, p. 424–435, 2007. [Online].
Available: <https://isiarticles.com/bundles/Article/pre/pdf/18549.pdf>
- [43] H. Lauder, I. Jamieson & F. Wikeley, Models of effective schools: limits and capabilities. School effectiveness for whom? Challenges to the school effectiveness and improvement movements / R. Slee, G. Weiner & S. Tomlinson, Eds. London: Falmer Press, 1998.

- [44] Volante Louis, Ritzen Jo, «The European Union, education governance and international education surveys», Policy Futures in Education, Vol. 14(7), p. 988–1004, 2016. [Online].
Available: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1478210316652009>
- [45] R. Marris, Economic Growth in Cross Section. Birbeck College, Department of Economics. 1982.
- [46] David Middlewood and Ian Abbott, Developing a culture for sustainability in educational organizations. Building for a Sustainable Future in Our Schools: Brick by Brick / R. Papa and A. Saiti, Eds. Springer International Publishing, p. 135–150, 2017. [Online]. Available: <http://wrap.warwick.ac.uk/84715/>
- [47] O. Á. Montealegre, Desigualdad, educación y crecimiento económico: Tesis para obtener el título de magíster en economía. 2009, 28 p. [Online]. Available: [https://www.academia.edu/7523258/DESIGUALDAD EDUCACIÓN Y CRECIMIENTO ECONÓMICO](https://www.academia.edu/7523258/DESIGUALDAD_EDUCACION_Y_CRECIMIENTO_ECONOMICO)
- [48] A. B. Mosquera, «La educación y su efecto en la formación de capital humano y en el desarrollo económico de los países», Apuntes del CENES, Vol. 30, Nº 51, p. 45–59, 2011. [Online].
Available: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3724527>
- [49] Organisation for Economic Cooperation and Development. Education at a Glance. OECD Indicators. Paris, 2015, 568 p. [Online].
Available: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/eag-2015-en.pdf?expires=1613062923&id=id&accname=guest&checksum=960DCEC517F519A0E0510A3EF5B273A3>
- [50] G. Psacharopoulos, M. Woodhall, Education for Development: An Analysis of Investment Choices. Oxford University Press, 1985, 348 p. [Online]. Available: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.102.1.8923&rep=rep1&type=pdf>
- [51] Reviews of National Policies for Education: Tertiary Education in Colombia. OECD Publishing, 2012, 320 p. [Online].
Available: https://www.oecd-ilibrary.org/education/reviews-of-national-policies-for-education-tertiary-education-in-colombia-2012_9789264180697-en
- [52] I. Robeyns, «Three models of education: rights, capabilities and human capital», Theory and Research in Education, Vol. 4, Issue 1, p. 69–84, 2006. [Online]. Available: <http://www.masterhdfs.org/masterHDFS/wp-content/uploads/2014/05/Three-models-of-education.-Robeyns1.pdf>
- [53] T. Schultz, «Investing in people», The economics of population quality. University of Chicago Press, 1981, 173 p.
- [54] SEN, Amartya. Desarrollo y Libertad. Bogotá: Planeta, 2012, 440 p.

- [55] V. Strauss, «Global education market reaches \$ 4.4 trillion – and is growing», The Washington Post, February 9, 2013. [Online]. Available: <http://www.washingtonpost.com/blogs/answer-sheet/wp/2013/02/09/global-education-market-reaches-4-4-trillion-and-is-growing/>
- [56] M. Terrones, C. Calderón, Educación, capital humano y crecimiento económico: El caso de América Latina. [Online]. Available: <http://grade.org.pe/upload/publicaciones/archivo/download/pubs/NPD/NPD09-2.pdf>
- [57] UNDP. 1997. Human Development Report 1997: Human Development to Eradicate Poverty. [Online]. Available: <http://www.hdr.undp.org/en/content/human-development-report-1997>
- [58] J. F. S. Vásquez, G. H. Castro, «Crítica a la teoría del capital humano, educación y desarrollo socioeconómico», Revista Ensayos Pedagógicos, Vol. XIII, Noº2, 2018. Julio-diciembre. [Online]. Available: <https://www.revistas.una.ac.cr/index.php/ensayospedagogicos/article/view/11329/14494>
- [59] Mark Webb, Indira Kuntuova, Aliya Karabayeva, «The role of education in realising youths' human capital: social philosophical analysis», Ensaio: aval. pol. públ. Educ. Rio de Janeiro, V. 26, N. 100, jul./set., p. 968–985, 2018. [Online]. Available: <https://www.scielo.br/pdf/ensaio/v26n100/1809-4465-ensaio-26-100-0968.pdf>

*Стаття надійшла до редакції
05 rdsnyz 2021 року*

DOI [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-224-252](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-224-252)
УДК (32.342.7)[352+354.1]+[373.5.091.4:00.4]

Лукіна Тетяна Олександрівна,

доктор наук з державного управління, професор,
головний науковий співробітник відділу моніторингу та
оцінювання якості загальної середньої освіти
Інституту педагогіки НАПН України.
Київ, Україна.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3802-6666>
tata_lukina@ukr.net

ДИСТАНЦІЙНЕ НАВЧАННЯ В ЗАГАЛЬНІЙ СЕРЕДНІЙ ОСВІТІ В УКРАЇНІ: ДОСТУПНІСТЬ ТА РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ

Анотація. У статті зроблено аналітичний огляд сучасного стану забезпечення доступності загальної середньої освіти в процесі реалізації дистанційного навчання в умовах пандемії, що зумовлена поширенням COVID-19. На основі узагальнення даних державної статистики України, результатів численних опитувань учасників освітнього процесу, емпіричних досліджень зарубіжних вчених виявлено і обґрунтовано сукупність передумов, які є необхідними для забезпечення реалізації конституційного права на освіту, зокрема загальну середню, що надається у дистанційній формі. Серед них: наявність в учнів і вчителів необхідного технічного приладдя, вільного і рівного доступу до якісного і надійного Інтернет-зв'язку; достатній рівень сформованості цифрової грамотності учасників освітнього процесу; наявність адаптованого до потреб вчителів і учнів електронного освітнього середовища та якісного методичного забезпечення для проведення онлайн занять. Виявлено наявність спільних для більшості країн світу суттєвих обмежень у можливостях залучення до дистанційного навчання під час пандемії осіб з сільської місцевості, дітей з родин, що мають двох і більше дітей, а також тих, хто не мають в особистому використанні персонального комп'ютера або ноутбука, а також вчителів старшого віку. Наголошено на необхідності відновлення в Україні системи моніторингу якості освіти з розгалуженою територіальною структурою через відсутність репрезентативної інформації про актуальні проблеми реалізації дистанційного навчання. Аналіз набутого упродовж 2020–2021 років досвіду використання у закладах загальної середньої освіти дистанційної форми навчання

виявив низку проблем політико-правового, технічного, технологічного, професійного та морально-етичного характеру. Сформульовано низку рекомендації відповідним органам управління центрального і місцевого рівня, спрямованих на удосконалення державної освітньої політики, посилення соціальної підтримки учасників освітнього процесу та підвищення рівня доступності для них освітніх послуг в умовах дистанційного навчання.

Ключові слова: дистанційна форма навчання; рівний доступ до освіти; доступність освіти; загальна середня освіта; пандемія; державна освітня політика; публічне управління.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Проблема забезпечення рівного доступу громадян до освіти відповідного рівня упродовж багатьох років є предметом вивчення різних наукових дисциплін: державного / публічного управління та адміністрування, права, педагогіки, соціології, психології та ін. Рівень доступності до освіти в країні розглядається як мірило зусиль держави щодо створення умов для забезпечення права кожної людини (дитини) на освіту та виступає основним показником забезпечення якості освіти. Класичним підходом у вимірюванні рівня доступності освіти виступав підхід, що передбачав оцінку фізичної доступності закладів освіти та фінансової доступності освітніх послуг.

Цифровізація сучасної освіти та активний розвиток дистанційної (віддаленої) форми навчання стали закономірним результатом розвитку цифрових технологій у XXI столітті та їх проникнення в усі сфери життя людства. Можливість використання дистанційної форми навчання в Україні закріплено на рівні законів України «Про освіту» (2017), «Про повну загальну середню освіту» (2020), «Про вищу освіту» (2014), Положенням про дистанційну форму навчання та іншими правовими документами. У цих документах та в наукових працях дослідників дистанційне навчання розглядається як одна з можливих форм організації навчального процесу, а також як доповнення до очної форми, з метою забезпечення значно ширших можливостей для забезпечення навчально-методичного супроводу навчання.

Актуальність проблеми забезпечення доступності освіти, зокрема загальної середньої, шляхом впровадження дистанційного формату навчання зумовлена пандемією COVID-19. Спалах коронавірусної інфекції у 2019 році та її швидке поширення світом, зокрема, й в Україні, стало причиною масового і примусового переходу всіх закладів освіти на режим

дистанційного навчання (як на єдино можливий спосіб продовження навчального процесу), яке, на відміну від звичайної форми реалізації, здійснювалося переважно за допомогою тих технічних засобів і ресурсів, які знаходилися вдома в учасників освітнього процесу, в їх особистому використанні. У результаті закриття шкіл і вимушеного запровадження дистанційного навчання, за інформацією ООН [1, с. 5], величезна кількість дітей з обмеженими можливостями, з неблагополучних родин, біженців, вимушено переміщених осіб та інших вразливих і соціально незахищених категорій була позбавлена доступу до освіти, психологічної підтримки і, навіть, харчування. Різні країни демонструють суттєві відмінності у можливостях і наслідках реалізації навчання у дистанційній формі. Наприклад, упродовж II кв. 2020 року у початковій освіті зовсім припинили навчання в країнах з низьким рівнем людського розвитку 86% дітей, а в країнах з високим рівнем ІЛР – лише 20% [2].

Півторарічний досвід вимушеного глобального дистанційного навчання акцентував увагу дослідників на вивченні проблем реалізації цієї форми навчання, виявленні характерних відмінностей віддаленого навчання на різних освітніх рівнях (загальної середньої, вищої, професійно-технічної освіти та ін.) та в розрізі країн, уточненні причин обмеження доступності освіти, зокрема загальної середньої як обов'язкового рівня освіти у більшості країн світу, аналізі найбільш ймовірних і відчутних наслідків порушення рівного доступу до освіти. Зазначене зумовило необхідність перегляду чинників впливу і показників, за якими традиційно визначався рівень доступності до освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз публікацій, присвячених питанням забезпечення освітнього процесу в умовах поширення пандемії COVID-19, виявив значний науковий інтерес вітчизняних і зарубіжних вчених до дослідження рівня доступності освітніх послуг для здобувачів загальної середньої освіти (ЗСО) в різних країнах, виявлення й оцінку впливу різноманітних чинників, що обмежують рівний доступ до освіти, прогнозування можливих наслідків витіснення з освітнього віртуального простору дітей з найбільш вразливих верст населення, а також формулювання на підставі емпіричних даних і аналізу ситуації рекомендацій щодо вжиття необхідних заходів, спрямованих на удосконалення діяльності центральних органів управління освітою, органів місцевої влади, керівництва закладів освіти і методичних служби у напрямі посилення спроможності системи освіти та учасників освітнього процесу реалізовувати якісне навчання у дистанційному форматі.

Дослідники O. Silva і Á. Sousa у своїй роботі «*Perception of teachers and students about teaching and learning in the period of COVID-19 pandemic*» [3] за результатами проведеного емпіричного дослідження вчителів і учнів 10-х класів португальських шкіл дійшли висновку про наявність соціальної нерівності у доступі їх до комп'ютерної техніки та Інтернету, а також надзвичайно важливе значення навчального середовища і спілкування з учнем для успішного навчання. Було виявлено, що у порівнянні з учнями вчителі більш позитивно оцінювали успішність реалізації дистанційного навчання і викладання у період соціального (фізичного) дистанціювання під час пандемії, викликаної COVID-19. Як основні недоліки процесу дистанційного навчання учні називали незначне використання підручників, фактично відсутність зворотного зв'язку з викладачами та неможливість нормальної взаємодії з однолітками.

У монографії N. Pensiero, A. Kelly та Ch. Bokhove [4] на прикладі Великої Британії розглядаються проблеми нерівності у навчанні, що були спричинені пандемією Covid-19. Аналізується роль і зусилля родин, їх здатність забезпечити навчання власних дітей у домашніх умовах. Було виявлено соціально-економічні відмінності в оцінках втрат у навчанні (освіті), яких зазнають діти залежно від того, який рівень статків має їхня родина. За оцінками вчених для учнів початкової школи освітні втрати під час карантину і вимушеного віддаленого навчання складають у середньому для дітей із забезпечених родин 24% стандартного відхилення, а для дітей з малозабезпечених та неблагополучних родин – до 31%. Для учнів середньої ланки різниця у втратах більш відчутна і складає відповідно 14% і 28% стандартного відхилення. Дослідники на основі емпіричних даних доводять визначальну роль родини у домашньому навчанні. У якості аргументації вони використовують дохід як показник здатності родини надати всі необхідні і додаткові ресурси (комп'ютер, навчальний простір, доступ до Інтернет і онлайн навчання, книги, тощо) для доступу дітей до занять і завдань, що надаються школою і вчителями під час дистанційного навчання, забезпечують їм академічну підтримку і мотивацію. Також було доведено, що на результативність дистанційного навчання дітей великий вплив спричиняють такі фактори як рівень освіти батьків і наявність вдома обох батьків, які здатні надати допомогу; наявність у дитини власного комп'ютера чи комп'ютера у спільному використанні. З урахуванням зазначених факторів впливу відмінність у кількості навчальних занять складають від 26% загального навчального навантаження для учнів початкових класів до 46% для учнів середньої школи.

Дослідження сербських вчених S. Lazić, T. Talić, D. Marinković [5] презентує результати порівняльного аналізу результатів використання е-навчання у державних і приватних школах країни. Автори зазначають відсутність суттєвих відмінностей у ставленні учнів і вчителів цих шкіл до переходу на вимушене дистанційне навчання, а також в оцінюванні його результативності. У якості рекомендацій щодо поліпшення якості дистанційного навчання вони пропонують запровадження спеціальних курсів для вчителів з питань використання цифрових ресурсів.

У статті Francesco V. Ferraro та ін. [6] наведено ситуацію із сприйняттям необхідності дистанційного навчання на півдні Італії, який сильно постраждав від наслідків пандемії. Вони зазначають, що за даними Італійського національного інституту статистики майже половина (45%) дітей і підлітків шкільного віку відчували труднощі з реалізацією дистанційного навчання, що обумовлено відсутністю в них необхідних технічних пристроїв і обладнання вдома. Дослідниками не було виявлено гендерних відмінностей у сприйнятті дистанційного навчання, водночас вони зазначають наявність більш свідомого ставлення дівчат до застосування технологій у навчанні. Одним з важливих недоліків дистанційного навчання, який здатен чинити суттєвий вплив на його результативність, є відсутність живого спілкування між учасниками. Однак, на відміну від результатів, отриманих португальськими вченими O. Silva і Á. Sousa, Francesco V. Ferraro та ін. не підтвердили погіршення відносин між учнями і вчителями під час онлайн навчання, що свідчить про розвиток нових якостей у молодого покоління при роботі з сучасними технологіями.

Важливою з точки зору аналізу ситуації із запровадженням дистанційного навчання у середній освіті є публікація про досвід домашнього навчання під час пандемії норвезьких учнів молодших класів [7]. Незважаючи на те, що Норвегія є лідером серед країн щодо оснащення шкіл інформаційно-комунікативними технологіями, асортимент засобів, якими користуються вчителі, вкрай обмежений. Результати дослідження виявили, що переважна більшість вчителів у Норвегії не мали попереднього досвіду реалізації онлайн занять і не вміли правильно поводитися з учнями. За даними аналогічних робіт, на які посилаються автори статті, аналогічна ситуація спостерігалася також в школах США і Данії. Окрім того, серйозним викликом як для норвезьких, так і для данських батьків, стала необхідність їхньої допомоги у реалізації домашнього навчання та мотивації дітей. Вчені доводять, що вимушена ізоляція учнів від звичайного навчання стала причиною посилення

відмінностей у результативності навчання дітей з різним рівнем успішності у молодших класах. На думку дослідників, при збереженні дистанційної форми навчання розрив у результатах успішності учнів в наступних класах буде посилюватися.

Проблеми і перспективи реалізації дистанційного навчання в Україні були предметом дослідження різних вітчизняних вчених. Зокрема у статті [8] автори аналізують вплив вікових і гендерних відмінностей викладачів на якість забезпечення викладання під час дистанційного навчання. Свою точку зору вони аргументують тим, що більшість вчителів в Україні – жінки, отже, перехід до дистанційного навчання примусив їх одночасно реалізовувати свої професійні обов'язки з батьківськими – надавати допомогу і підтримку власним дітям, які також знаходилися на онлайн навчанні. Другий аспект пов'язаний із старінням педагогічних кадрів, високим відсотком пенсіонерів серед вчителів, що може вступати ґрунтовною причиною недостатньої сформованості відповідних навичок володіння ІКТ та їх використання у освітньому процесі.

У статті [9] нами обґрунтовано доцільність розгляду різних видів доступності освіти (фізичної, фінансової, територіальної, економічної, інтелектуальної) як індикаторів результативності державної політики забезпечення рівного доступу до освіти на відповідному рівні освіти. За результатами проведеного аналітико-статистичного дослідження стану забезпечення доступності освіти в Україні визначено та схарактеризовано основні групи ризиків, які становлять загрозу успішній реалізації державної політики забезпечення рівного доступу до освіти, а саме: ризики, що пов'язані з політичною нестабільністю, ризики демографічного, культурного, соціально-економічного, психолого-ментального характеру, ризики, що зумовлені недостатньою компетентністю управлінських кадрів на рівні об'єднаних територіальних громад, ризики нерівності якості освітніх послуг за територіальною ознакою і площею населеного пункту.

У статті Т. Лукіної [10] зроблено спробу визначення вагомості впливу таких чинників як наявність технічних пристроїв, доступ до Інтернету та рівень сформованості цифрової компетентності учасників освітнього процесу на можливість впровадження різних організаційних моделей проведення підсумкового оцінювання – державної підсумкової атестації – здобувачів базової середньої освіти під час карантинних обмежень, спричинених поширенням COVID-19 в Україні. Проведене дослідження дало можливість дійти висновку про наявність високих ризиків порушення конституційного права дитини на освіту, принципів рівного

доступу до освіти та справедливого оцінювання під час реалізації дистанційної форми державної підсумкової атестації випускників гімназій.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті: на основі аналізу стану реалізації дистанційної форми навчання здобувачів загальної середньої освіти оцінити рівень забезпечення конституційного права громадян на здобуття цього освітнього освіти в Україні в умовах поширення пандемії COVID-19.

Для досягнення зазначеної мети було поставлено наступні **завдання**:

1) виявити та систематизувати найбільш поширені проблеми, що визначають зниження якості та обмеження доступу до здобуття ЗСО за дистанційною формою в Україні та інших країнах;

2) сформулювати рекомендації відповідним органам управління центрального і місцевого рівня, спрямовані на удосконалення державної освітньої політики, посилення соціальної підтримки учасників освітнього процесу та підвищення рівня доступності для них освітніх послуг в умовах дистанційного навчання.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Теоретичну основу дослідження складають наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених з проблематики забезпечення рівного доступу до освіти та дистанційної форми навчання, аналітичні дослідження міжнародних гуманітарних організацій з питань освіти, правові документи України, результати соціологічних досліджень, присвячених вивченню проблем реалізації онлайн на різних рівнях освіти в умовах карантинних обмежень, викликаних поширенням пандемії.

Поняття доступності (від англ. *accessibility of education*) є доволі складним поняттям, яке, з одного боку, характеризує основний принцип державної / публічної освітньої політики, що полягає у гарантуванні державою і забезпеченні сукупності умов, які в комплексі створюють рівні можливості для здобуття освіти індивідам незалежно від чинників соціально-економічного, територіального, культурного, фізичного характеру, а з другого, – використовується як своєрідна ознака освіти, що характеризує можливість людини / дитини реалізувати впродовж життя своє конституційне право на освіту. У контексті оцінювання доступності освіти використовуються терміни: *accessibility* – як оцінка результату здобуття освіти та *affordability* – як оцінка фінансових можливостей громадян сплатити за надані освітні послуги. Науковці називають кілька

видів доступності освіти: *територіальна* як забезпечення доступу до дошкільної та загальної середньої освіти; *інтелектуальна* як можливість і здатність до засвоєння певної сукупності знань, умінь і навичок відповідно до освітніх програм і стандартів освіти; *фізична* як наявність достатньої та розгалуженої мережі закладів освіти; *фінансова* (у деяких джерелах *економічна*) як спроможність населення оплатити запропоновані освітні послуги [11, с. 114].

Доступність використовується як певний показник, за яким оцінюється результативність державного/ публічного управління освітою [12, с. 114–120] та ефективність формування й реалізації державної політики у сфері освіти [13, с. 40–44], спрямованої на всебічне задоволення освітніх потреб особистості [14, с. 85–97].

На рівень фінансової доступності освіти впливають різні чинники, зокрема стан економічного розвитку країни (величина ВВП на душу населення), рівень соціальної захищеності, особливо соціально вразливих верств населення, розвиненість фінансових механізмів оплати освітніх послуг, тощо [15, с. 563–565].

Під дистанційним навчанням розуміється «індивідуалізований процес набуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, який відбувається в основному за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників освітнього процесу у *спеціалізованому середовищі*, яке функціонує на базі сучасних психолого-педагогічних та *інформаційно-комунікаційних технологій*» (курсив автора) [16].

Основне призначення дистанційної форми навчання у ЗСО полягає у забезпеченні громадянам можливості реалізувати конституційне право на здобуття освіти «незалежно від статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я, місця проживання» [Там само].

Важливу роль у розробці теоретичних аспектів проблеми забезпечення рівного доступу до освіти здобувачів освіти відіграли наукові праці Ellen Nettet Maelan, Ann Margareth Gustavsen, Espen Stranger-Johannessen та Thomas Nordahl; O. Silva та Á. Sousa; N. Pensiero, A. Kelly та Ch. Vokhove; A. Usher, О. Карпенка, Н. Левчук, Т. Лукіної, Т. Мешкової, В. Никітіна, В. Новікова та ін. Емпіричну базу для формулювання висновків про вплив різноманітних чинників на рівень доступності загальної середньої освіти та її результативність у процесі онлайн навчання склали численні опитування учасників освітнього процесу, що проводилися численними освітніми агенціями і міжнародними організаціями,

науковими установами, Службою освітнього омбудсмену України та ін. Проте, проблеми, що виникли під час реалізації дистанційної форми навчання у ЗСО в умовах пандемії, зумовили необхідність переосмислення наявних підходів і тлумачень сутності поняття доступності освіти, а також врахування значно ширшого переліку чинників, що впливають на оцінку рівня доступності освіти та результативності її реалізації в умовах карантинних обмежень, спричинених поширенням пандемії.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

У процесі виконання дослідження були використані методи системного і порівняльного аналізу результатів соціологічних досліджень, метод аналізу статистичних даних Державної служби статистики України, контент-аналізу, систематизації, узагальнення при вивченні наукових праць зарубіжних дослідників.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Вивчення питання щодо забезпечення доступності та результативності реалізації дистанційної форми навчання учнів закладів ЗСО в умовах карантинних обмежень залежить від комбінації різних чинників впливу і передбачає аналіз таких передумов, а саме наявності:

- доступу учасників освітнього процесу до Інтернету, що потребує наявності комп'ютерної техніки (смартфонів, ноутбуків, iPad та ін. цифрових гаджетів), а також надійного і якісного Інтернет-зв'язку;
- достатнього рівня сформованості цифрової компетентності учнів і вчителів;
- адаптованого до потреб вчителів електронного освітнього середовища та методичного забезпечення для проведення онлайн занять.

Про наявність визначального впливу перших двох передумов на реалізацію у дистанційної форми навчання здобувачів ЗСО свідчать результати досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, про що йшлося вище.

Упродовж 2020–2021 років Міністерством освіти і науки України було розроблено інструктивно-методичні матеріали [17], [18], у яких зазначалося про можливість застосування так званого синхронного та асинхронного режиму оцінювання. Організація оцінювання в асинхронному режим дає можливість здобувачу освіти виконувати завдання у власному темпі та в зручній для нього час, що зменшує психологічне навантаження і сприяє більш результативній роботі. Синхронний режим передбачає співпрацю учасників освітнього процесу в реальному часі, що, свою чергу,

забезпечує можливість вчителю надавати поради та досить ефективно реалізовувати формувальне оцінювання [19]. Інструктивно-методичні матеріали містили також перелік рекомендованих освітніх платформ і сервісів для реалізації онлайн навчання, зокрема: Moodle, Google Classroom, Zoom, ClassDojo, LearningApps.org, Classtime, Microsoft Teams, Google Meet, Skype, Padlet.com та ін. Важливо, що деякі із вказаних освітніх платформ дають можливість запропонувати учням різноманітні вправи для оцінювання результатів навчання у режимі реального часу.

Незважаючи на це, масовий перехід системи ЗСО на дистанційне навчання й оцінювання здобутих учнями знань, навичок і компетентностей став справжнім викликом як для вчителів і адміністрації шкіл, так і для здобувачів освіти та їхніх батьків.

Аналіз інформаційного поля засвідчив відсутність в Україні ґрунтовних і репрезентативних моніторингових і соціологічних досліджень з проблем запровадження під час пандемії COVID-19 дистанційного навчання, зокрема у закладах ЗСО. Натомість виявлено численні онлайн опитування, які проводилися на початку запровадження карантинних обмежень в країні упродовж квітня-липня 2020 року різними науковими і громадськими організаціями і ставили за мету виявити основні недоліки та відмінності у ставленні різних груп респондентів (директорів, викладачів, учнів і батьків) до різних складових реалізації дистанційного навчання в закладах ЗСО та системи вищої освіти.

Важливим з точки зору аналізу загального стану та формулювання рекомендацій, спрямованих на поліпшення ситуації щодо реалізації навчання учнів у дистанційному форматі, є те, що у проведених онлайн опитуваннях вибірки респондентів не були випадковими, оскільки усі бажаючі взяти участь у дослідженнях мали вільний доступ до анкет. Це зумовило не лише відмінності у кількісних результатах опитувань, здійснених різними організаціями, щодо залучення здобувачів освіти і вчителів до дистанційного навчання, ступеня актуальності й поширення виявлених проблем його реалізації, а й певні суперечності в оцінках одних і тих самих подій різними учасниками дослідження, що, ймовірно, є наслідком недосконалості самих анкет. Варто також зважати на те, що участь в проведених онлайн опитуваннях не могли взяти ті учасники освітнього процесу, які з різних обставин позбавлені доступу до потрібних технічних пристроїв (цифрових гаджетів і комп'ютерів) та мережі Інтернет, отже не висловили своєї точки зору. Відповідно, об'єктивні дані стосовно реальної кількості здобувачів освіти і вчителів, які лишилися

осторонь навчального процесу, а значить, і були позбавлені права на освіту, є набагато більшими.

Неможливість дотримання репрезентативності вибірки учасників зменшила достовірність статистичних даних і вірогідність висновків, а також нівелювала певною мірою цінність отриманої інформації для вироблення політичного та управлінського рішення щодо визначення найбільш ефективних моделей дистанційного навчання в системі ЗСО в умовах карантинних обмежень в Україні.

Незважаючи на те, що в Україні з кожним роком поступово поліпшується ситуація із розширенням покриття території країни доступом до Інтернету, до сьогодні спостерігається велика відмінність у якості наданні цієї послуги в різних областях і особливо між сільськими і міськими місцевостями. Домогосподарства у великих містах майже вдвічі частіше мають доступ до Інтернету, ніж сільські домогосподарства (відповідно 80% проти 44%). Виявилось, що понад 17 тисяч з 28 тисяч населених пунктів не мають оптичних мереж взагалі, а близько 65% сіл не покриті якісним Інтернет-зв'язком. Окрім того, 40% шкіл, переважно розташованих у селах або малих містах, не мають доступу до швидкісного інтернету [20].

На сьогодні, за інформацією віце-прем'єр-міністра – міністра цифрової трансформації України, понад 5,75 млн. українців (14% населення) позбавлені доступу до якісного фіксованого широкополосного Інтернету через низьку якість (швидкість) або високу вартість послуг з його надання [21]. За даними Державної служби статистики України, у 2018 р. користувачами Інтернету були усього близько 63% громадян [22, с. 11].

Виявлена в Україні ситуація щодо наявності суттєвих відмінностей у доступі до Інтернету, а отже й до можливості брати участь у навчальному процесі у формі дистанційного навчання учнів з повних і неповних родин, а також сімей, що мають різну кількість дітей, повністю відповідає загальносвітовим і європейським тенденціям. Так у звіті Держслужби статистики України зазначається, що 71,1% родин з дітьми обмежені у доступі до Інтернету. Ці обмеження посилюються із збільшенням кількості дітей, зокрема у родинях з однією дитиною – 73,0%, з двома – 67,3%, а з трьома – 64,4%. У неповних родинях (за відсутності одного з батьків) такий доступ мали лише 60,6% сімей. Майже половина користувачів Інтернет, які мають дітей, здійснюють цей зв'язок через мобільні телефони (від 42 до 48% у залежності від місця проживання, статі та віку) [Там само]. Незважаючи на наявність доступу до Інтернету майже 62% усього населення України (за даними 2018 р.), цей показник залишається найнижчим серед усіх країн

Європи і лише наближеним до аналогічного показника по Болгарії – 64,8% [Там само, с. 30]. Незважаючи на те, що під впливом обставин деякі родини були вимушені придбати комп'ютерну техніку для того, щоб їхні діти мали можливість брати участь у дистанційному навчанні, за результатами дослідження, проведеного упродовж березня-квітня 2020 року Центром інноваційної освіти «Про.Світ», понад 9% респондентів визнали відсутність доступу до будь-яких гаджетів, а майже 6% – відсутність доступу до Інтернету [23]. Зазначене свідчить про неможливість їх участі в онлайн навчанні під час жорсткого карантину, що означає обмеження у реалізації права рівного доступу до освіти і призводить до зниження конкурентоспроможності таких дітей, а отже й, до зниження результативності дистанційної форми навчання.

Дещо оптимістичнішою за результатами дослідження, проведеного Інститутом освітньої аналітики, виявилася ситуація з оцінкою наявності технічних можливостей для здійснення дистанційного навчання в межах реалізації концепції «Нова українська школа» в учителів початкових класів. Згідно з цією інформацією переважна більшість педагогів (93,7%) заявили про наявність в них смартфона з доступом до швидкісного Інтернету (72,1%), планшету (71,5%), персонального комп'ютера (68,6%) або ноутбука (64,4%). Важливо, що суттєвої різниці у рівні забезпечення технічними засобами учителів залежно від місця розташування закладів ЗСО (у сільській чи міській місцевості) виявлено не було [24].

За інформацією Державної служби якості освіти України понад 96% директорів шкіл заявили про проведення педагогами цих закладів під час карантинних обмежень занять з використанням технологій дистанційного навчання, причому майже 76% повідомили про організацію навчальних занять з усіх предметів. Понад 85% учнів та більше 82% батьків підтвердили, що на період карантину в закладах ЗСО здійснюється дистанційне навчання з усіх предметів інваріантної складової [25].

Варто уваги зауваження про те, що у 20,1% шкіл дистанційне навчання було організоване лише з лише тими вчителями, які мали необхідні навички, технічне забезпечення і доступ до мережі Інтернет. Про це засвідчили майже 14,8% школярів та 10,2% батьків. Особливої уваги потребує той факт, що у певній частині шкіл (понад 3%) [Там само], зокрема й міських, дистанційне навчання не було організоване зовсім. Отже, дистанційним форматом не були охоплені усі предмети навчального плану, що безумовно свідчить про порушення права людини на здобуття освіти та призводить до погіршення якості освітніх результатів.

Варто зазначити, що незважаючи на наявність спільних і схожих для багатьох країн і територій проблем у реалізації навчального процесу в

онлайн режимі, конкретна ситуація з доступом шкіл, вчителів і учнів до Інтернету та організацією дистанційного навчання в Україні відрізняється в різних областях і, навіть, населених пунктах в межах однієї області. Можна припустити, що подібні відмінності зумовлені не лише рівнем економічного розвитку відповідних територіальних одиниць, а й рівнем професійної компетентності суб'єктів публічного управління на місцях та налагодженістю ефективної взаємодії між ними.

Саме через відсутність репрезентативних моніторингових досліджень отримана в ході онлайн опитувань інформація виявилася суперечливою. Так, згідно з результатами опитування директорів шкіл, найбільша кількість закладів ЗСО, у яких на початку карантину навесні 2020 року не було розпочато дистанційного навчання, знаходиться у Дніпропетровській, Житомирській та Київській областях. Педагоги також зазначили, що більше, ніж половина вчителів і шкіл у Харківській, Дніпропетровській, Житомирській областях не мали попереднього досвіду використання технологій дистанційного навчання і виявилися неготовими для його запровадження. Водночас, за інформацією тих самих директорів закладів ЗСО, найбільша кількість шкіл, у яких був попередній досвід використання елементів дистанційного навчання з окремими учнями ще до запровадження карантинних обмежень [там само], теж знаходиться у Дніпропетровській і Харківській областях.

За даними Освітнього омбудсмену України достатність і якість технічного обладнання для реалізації онлайн навчання визнали лише 66,5% опитаних батьків. Загалом за оцінками Служби освітнього омбудсмена 32,5% сімей-учасників опитування заявили про «часткову або повну відсутність технічного обладнання для дистанційної взаємодії. Серед проблем із застосуванням наявної у родині комп'ютерною технікою респонденти називали: її застарілість або непристосованість до реалізації дистанційного навчання, що впливає на погіршення показників здоров'я учнів; відсутність пристрою в індивідуальному використанні учасника освітнього процесу, необхідність ділитися ним з іншими членами родини (54% – не мають власного комп'ютера, 66% – планшету та 27% – смартфона) [26]. Припускається, що цей показник ще вищий, оскільки батьки із сільської місцевості не змогли активно долучитися до опитування через відсутність Інтернет-зв'язку та обладнання» [27, с. 216]. За даними соціологічного дослідження, що проводилося освітньою агенцією міста Києва у два етапи (на початку квітня і в перший тиждень травня 2020 року) [28] у столиці – найбільшому місті країни, мешканці якого відповідно інформації Держслужби статистики мають

кращі умови доступу до Інтернету, – дистанційним навчанням охоплено лише 78% школярів.

Не менш важливою передумовою і чинником впливу на організацію та ефективність оцінювання результатів навчальної діяльності учнів, як зазначалося, є рівень сформованості в учасників освітнього процесу цифрової компетентності та готовності навчатися у дистанційному форматі. За даними Державної служби якості освіти України у 55,5% шкіл дистанційне навчання було проблемою, 47,5% вчителів, які брали участь в опитуванні, визнали, що раніше не використовували у своїй педагогічній діяльності технології дистанційного навчання, а 35,3% вказали на наявність незначного досвіду. Зазначене певною мірою пояснює причини, через які багатьом вчителям було проблематично організувати не лише різнопланове і ефективне оцінювання результатів навчання учнів, а й забезпечити весь навчальний процес у режимі онлайн [29].

За даними Інституту інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України, переважна більшість вчителів, шкіл, учнів та адміністрації закладів ЗСО виявили низький рівень готовності (від 1 до 3 за 5-ти бальною шкалою оцінювання) до реалізації дистанційного навчання загалом і до застосування різноманітних можливостей освітніх платформ зокрема [30].

Для більшості педагогів запровадження дистанційної форми навчання у системі ЗСО стало викликом, що спонукав їх до розвитку професійної компетентності, самовдосконалення та творчого пошуку. Переважна більшість вчителів побачила доцільність і готовність доповнення у подальшому звичайного режиму очного навчання дистанційним форматом, можливостями електронного навчання, використанням цифрових освітніх технологій, тощо.

Вчителі демонстрували усвідомлення необхідності власного саморозвитку й вдосконалення своїх професійних навичок (майже 90% респондентів), які пов'язані із реалізацією дистанційного навчання за допомогою сучасних онлайн сервісів. Педагоги проранжували різні джерела інформації щодо можливих курсів підвищення кваліфікації за ступенем популярності та інформативності наступним чином: соціальні мережі – 76,3%, сайт МОН – 69,4%, сайти обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти (ОІППО) – 38,1%, повідомлення від адміністрації закладів освіти, де працюють вчителі – майже 66% [там само].

Значна кількість педагогів скаржилася на відсутність або недосконалість (незручність) інструктивних матеріалів щодо правил використання тих чи інших освітніх платформ і цифрових сервісів,

зазначали недостатність занять, консультацій з ознайомлення з цими засобами реалізації дистанційного навчання. Відповідно, така ситуація зумовила більш активне використання вчителями можливостей звичних і знайомих соціальних мереж та інших ресурсів для реалізації дистанційного навчання. Однак, результативність такого навчання визначалася технічними можливостями освітньої платформи або онлайн сервісу, який використовувався учасниками навчального процесу.

За даними, що отримані в ході онлайн опитувань різних груп респондентів (вчителів, директорів, батьків і учнів), незаперечні переваги у частоті використання у 2020 році продемонстрували платформи Google classroom, ZOOM, YouTube, електронна пошта та соціальна мережа Viber. Однак, із зазначеного переліку лише платформа Google Classroom дає можливість організувати ефективний зворотний зв'язок і синхронне оцінювання результатів навчання без залучення додаткових технічних засобів і процедур. За даними аналогічних опитувань у 2021 році виявлено певні зміни у розподілі популярності освітніх платформ і сервісів серед педагогів, а саме: частота застосування ZOOM зросла на 30%, Padlet – на 18,2%, Flipped Classroom – на 11,6%, JitsiMeet – на 8,8%, платформа закладу ЗСО – на 10%, Edmodo і CiscoWebex – на 3,3 %. Водночас, спостерігається зменшення частоти використання Skype – на 23,7%, WhatsApp – на 9,3%, Telegram – на 7,1%, Viber – на 5,2% [31], що є свідченням удосконалення навичок використання цифрових інструментів учасниками освітнього процесу.

Виявлена ситуація свідчить про те, що в ході дистанційного навчання в умовах карантинних обмежень в Україні:

- відбулася зміна структури навчального заняття та зміщення акцентів у бік посилення контрольної функції за рахунок всіх інших (розвивальної, мотивуючої, тощо);
- фактично втрапилася можливість для реалізації активних та інтерактивних форм навчальної взаємодії учнів, в результаті якої мали б формуватися навички взаємооцінювання і самооцінювання навчальних досягнень.

Таким чином, аналіз набутого упродовж 2020–2021 років досвіду використання у закладах ЗСО дистанційної форми навчання виявив низку проблем управлінського, правового, організаційного, технологічного, фінансового та ін. характеру, вирішення яких потребує удосконалення відповідних механізмів управління ЗСО та розробки ефективних моделей його реалізації, а також суттєвих змін у системі професійної підготовки педагогічних кадрів. Варто зауважити, що порівняння результатів опитувань вчителів у 2020 і 2021 роках щодо проблем, з якими вони

стикаються під час реалізації онлайн навчання, засвідчило їх практичну незмінність. Більш актуальним стала проблема реалізації дистанційного навчання у початковій школі, що зумовлено неготовністю і нездатністю учнів молодших класів до самостійної організації власного навчання, а також погіршення якості надання освітніх послуг [Там само], що ймовірно пов'язане із втомою вчителів.

Проблеми *політико-правового характеру*:

- відсутність системи моніторингу освітніх проблем та якості ЗСО з регіональною розгалуженою структурою для своєчасного і оперативного збору достовірної репрезентативної інформації про стан освітньої системи та досягнуті результати освітньої діяльності для миттєвого реагування органів місцевої влади та адміністрації закладів ЗСО;
- неможливість вироблення ефективної освітньої політики у сфері ЗСО, як національної, так і регіональної, через відсутність достовірної і оперативної аналітико-статистичної інформації про якість і доступність освіти;
- відсутність нормативно-правових документів щодо визначення санітарно-гігієнічних норм з проведення навчальних занять у дистанційному режимі для учнів різних вікових категорій;
- відсутність нормативно-правових документів з визначення норм щодо обсягів навчального навантаження і оплати праці педагогів з підготовки до навчальних занять (зокрема створення необхідного методичного забезпечення) і перевірки учнівських робіт під час дистанційного режиму організації навчального процесу;
- відсутність пільгових тарифів або різних форм компенсацій учителям і родинам учнів, які навчаються у дистанційному режимі на період дії карантину, за використання Інтернет-трафіку.

Проблеми *технічного характеру*:

- невідповідність якості та категорії комп'ютерного приладдя, що знаходиться у персональному використанні більшості вчителів і учнів, потребам реалізації онлайн навчання;
- відсутність постійного Інтернет-зв'язку належної якості на значній території та у великій кількості учасників освітнього процесу.

Проблеми *технологічного характеру*:

- неможливість використання певних платформ і сервісів через нестиковки з версіями і можливостями програмного забезпечення на гаджетах (переважно смартфонах) користувачів;
- ускладнення в опануванні навчального матеріалу та виконанні контрольних робіт учнями через необхідність використання ними кількох

освітніх платформ і месенджерів відповідно до вибору і можливостей вчителів та відсутність єдиної уніфікованої освітньої платформи, принаймні регіонального рівня, сумісну з різними версіями програмного забезпечення;

- неузгодженість у часі трансляції уроків по телебаченню та YouTube з розкладом занять, зокрема, й контрольних, на місцях.

Проблеми *професійного характеру*:

- невідповідність рівня сформованості цифрової компетентності переважної більшості учасників освітнього процесу потребам реалізації дистанційного навчання;

- відсутність у переважної більшості вчителів і учнів навичок реалізації та участі у дистанційному навчанні;

- недостатність / відсутність інструктивно-методичного забезпечення українською мовою щодо правил застосування усіх можливостей онлайн освітніх платформ та інших сервісів для реалізації результативного дистанційного навчання;

- надмірне навантаження вчителів через необхідність самостійного опрацювання технології використання цифрових ресурсів, розробки завдань та перевірки контрольних і самостійних робіт учнів, що надсилаються у різний спосіб через електронну пошту та соціальні мережі;

- обмеження можливостей педагогів у професійному спілкуванні та обміні досвідом щодо реалізації дистанційного навчання.

Проблеми *морально-етичного характеру*:

- неможливість в технічному плані проконтролювати дотримання учнями норм і принципів академічної доброчесності під час виконання домашніх і контрольних робіт.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Узагальнюючи викладене вище, можна зробити наступні висновки:

1. Відсутність на сьогодні репрезентативних і достовірних статистичних даних щодо особливостей і проблем запровадження дистанційної форми навчання у системі ЗСО в Україні під час карантинних обмежень, пов'язаних із поширенням пандемії, – з одного боку, та посилення повноважень місцевої влади і керівників закладів ЗСО щодо здійснення управління освітніми системами, – з іншого, призвели до перекладання відповідальності за організацію навчального процесу в цей період на директорів шкіл, що, відповідно зменшило ефективність ухвалених ними управлінських рішень. Зазначене обумовлює необхідність

Міністерству освіти і науки України спільно з місцевими органами управління освітою *сформувати/ відновити систему моніторингу якості освіти з розгалуженою територіальною структурою*. Це забезпечило б можливість виявлення достовірних фактів та об'єктивного оцінювання відмінностей і проблем у забезпеченні регіональних (обласних, районних, міських) систем освіти необхідними ресурсами для реалізації з урахуванням територіальних, кадрових, культурних, професійних та інших особливостей [32, с. 16–20].

2.3 метою зменшення навчального навантаження на учнів та удосконалення системи обліку роботи вчителя під час дистанційного навчання Міністерству освіти і науки України *визначити і затвердити нові норми часу на виконання різного роду навчальних і професійних завдань учасниками освітнього процесу, а також розробити санітарно-гігієнічні вимоги щодо організації та часу проведення навчальних занять для учнів різних вікових категорій в онлайн режимі*. Пропонується також розробити *нове Положення про дистанційне навчання в закладах ЗСО з урахуванням кращого світового досвіду онлайн навчання під час карантинних обмежень, виявлених недоліків та уроків його реалізації в Україні*.

3. Використання вчителями освітніх онлайн платформ та інших сервісів на власний розсуд відповідно до уподобань та технічних можливостей призвело до того, що учні середніх і старших класів вимушені опановувати навички роботи в кількох програмних середовищах, що значно збільшило обсяги навчального навантаження, емоційні зриви та посилило їх невпевненість у власних силах. З оглядом на це, достатньо обґрунтованим і доцільним вважаємо за необхідне Міністерству освіти і науки разом з Міністерством цифрової трансформації та органами місцевої влади *забезпечити створення єдиної уніфікованої освітньої платформи, принаймні регіонального рівня, сумісної з різними версіями програмного забезпечення персональних комп'ютерів, з можливостями оцінювання в синхронному режимі, з єдиними вимогами користування та розміщенням на ній всіх необхідних навчальних та контрольних матеріалів*.

4. Виявлено суттєві відмінності (за місцем проживання, типами населених пунктів, рівнем доходів домогосподарств, кількістю дітей у родині та ступенем її повноти) різних верств населення в Україні у доступі до Інтернету та якості його технічних характеристик. Дана ситуація *заважає на сьогодні запровадити єдину електронну платформу для організації онлайн навчання у ЗСО*. У зв'язку з цим цілком обґрунтованим завданням, що має стратегічне значення і надзвичайну вагу, є

запровадження системи заходів, спрямованих на максимально повне та якісне покриття Інтернет-зв'язком усієї території України.

5. Виявлено, що для України, як і для інших країн світу та Європи, характерна нерівність у доступі до Інтернету родин з дітьми, яка посилюється із збільшенням кількості дітей та у неповних родинах. Така ситуація є підставою для розробки і впровадження певних соціальних програм підтримки родин з дітьми та надання їм технічних і фінансових можливостей для підвищення рівня доступності для них дистанційної форми навчання.

6. Результати проведених опитувань вчителів засвідчили необхідність удосконалення роботи системи післядипломної педагогічної освіти та розширення можливостей неформальної освіти педагогів. Накопичений досвід науково-практичної та педагогічної діяльності закладів післядипломної педагогічної освіти, рівень довіри до них споживачів, звичність і зручність комунікації з ними педагогів підтверджується результатами опитування, проведеного Інститутом інноваційних технологій і засобів навчання НАПН України у 2021 році. З оглядом на це, виявляється доцільним *посилити матеріально-технічну базу ОППО для можливості надання ними якісних сучасних освітніх послуг з підвищення рівня цифрової компетентності учителів закладів ЗСО, розвитку в них навичок реалізації дистанційного навчання та використання різноманітних онлайн сервісів і освітніх платформ.* Водночас запропонувати ОППО розробити оновлений перелік конкурентних програм тематичних курсів, тренінгів, короткотермінових семінарів і програм підвищення кваліфікації з даної тематики.

Перспективи подальших досліджень. З урахуванням окреслених у статті проблем забезпечення доступності ЗСО у дистанційній формі, досвіду реалізації онлайн навчання в інших країнах та необхідності забезпечити оперативне реагування органів публічного управління на виклики освітньої системи відповідного рівня вважаємо перспективним проведення досліджень з:

1) визначення оновленого переліку показників і критеріїв оцінювання рівня доступності освіти, який би враховував випадки надзвичайних ситуацій, зокрема й карантинних обмежень, зумовлених пандемією;

2) розробки й обґрунтування організаційних, правових та інших механізмів взаємодії суб'єктів публічного управління освітою на місцевому рівні щодо створення необхідних умов для забезпечення рівного доступу громадян до якісних освітніх послуг у дистанційній формі в період

карантинних обмежень, епідеміологічних небезпек та інших катаклізмів, а також дотримання вимог обов'язковості та безоплатності цього освітнього рівня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Policy brief: education during COVID-19 and beyond. *Union Nations*. [Online]. Available: https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2020/08/sg_policy_brief_covid-19_and_education_august_2020.pdf
- [2] United Nations Development Programme (UNDP). COVID-19 and human development: Assessing the crisis, envisioning the recovery. *Human Development Perspectives, 2020*. New York: UNDP. [Online]. Available: <http://hdr.undp.org/en/hdp-covid>
- [3] O. Silva, Á. Sousa, «Perception of teachers and students about teaching and learning in the period of COVID-19 pandemic», *Proceedings of ICERI 2020 Conference, 9th-10th November, 2020*, PP. 4832–4838. [Online]. Available: https://repositorio.uac.pt/bitstream/10400.3/5686/1/Silva_article2_ICERI2020.pdf
- [4] N. Pensiero, A. Kelly, Ch. Bokhove, *Learning inequalities during the Covid-19 pandemic: how families cope with home-schooling: Monograph (Working Paper)*. University of Southampton, 2020. DOI: <https://doi:10.5258/SOTON/P0025>
- [5] S. Lazić, T. Talić, D. Marinković, «E-Learning in Secondary Schools in the Republic of Srpska and Improvement Suggestions in COVID-19 Setting». In: S. Bauk, S. D. Ilčev; Eds. *The 1st International Conference on Maritime Education and Development*. Springer, Cham., 2021. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-64088-0_32
- [6] F. V. Ferraro, F. I. Ambra, L. Aruta, M. L. Iavarone, «Distance Learning in the COVID-19 Era: Perceptions in Southern Italy», *Education Sciences*, Vol. 10, no. 12, p. 355, 2020. DOI: <https://doi.org/10.3390/educsci10120355>
- [7] E. N. Maelan, A. M. Gustavsen, E. Stranger-Johannessen, Th. Nordahl, «Norwegian students' experiences of homeschooling during the COVID-19 pandemic», *European Journal of Special Needs Education*, Vol. 36, no. 1, pp. 5–19, 2021. DOI: [DOI:10.1080/08856257.2021.1872843](https://doi.org/10.1080/08856257.2021.1872843)
- [8] O. Kurok, G. Lucenko, O. Povstyn, O. Lutsenko, «Features of Distance Education in Ukraine during the Covid-19 Pandemic: Problems and Prospects», *Universal Journal of Educational Research*, Vol. 8, no. 11, pp. 5498–5504, 2020. DOI: [DOI: 10.13189/ujer.2020.081153](https://doi.org/10.13189/ujer.2020.081153)

- [9] Т. О. Лукіна, «Загрози реалізації державної політики протидії обмеженню рівного доступу до освіти в Україні», *Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць. Серія «Управління та адміністрування»*, Вип. 9(38), 100 с., с. 10–33, 2019. DOI: [https://doi.org/10.32405/2522-9958-9\(38\)-10-33](https://doi.org/10.32405/2522-9958-9(38)-10-33)
- [10] Т. О. Лукіна, «Державна підсумкова атестація випускників гімназій в умовах карантинних обмежень освітнього процесу», *Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*, Вип. 13(42), с. 169–202, 2020. DOI: [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2020-13\(42\)-169-202](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2020-13(42)-169-202)
- [11] Т. О. Лукіна, «Доступність освіти», *Освіта дорослих: енциклопедичний словник*; В. Г. Кремень, Ю. В. Ковбасюк, Ред. Київ, Україна, 2014, с. 114.
- [12] Т. О. Лукіна, «Доступність освіти як показник результативності державного управління освітою в Україні», *Вісник НАДУ*, Вип. 3, с. 114–120, 2013. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2014/02/2013-3-19.pdf>
- [13] Т. О. Лукіна, «Реалізація освітньої державної політики України: аспект доступності освіти», *Статистика України*, № 4, с. 40–44, 2003.
- [14] Т. О. Лукіна, «Реалізація державної освітньої політики щодо розвитку особистісно-орієнтованої освіти», *Педагогіка і психологія*, № 3, с. 85–97, 2004.
- [15] Т. О. Лукіна, «Рівний доступ до освіти», *Енциклопедія державного управління*, у 8 т.; Ю. В. Ковбасюк, Ред. та ін. Київ, Україна: Вид-во НАДУ, Т. 4, с. 563–565, 2011.
- [16] Міністерство освіти і науки України. (2013, квіт. 25). *Наказ № 466 «Про затвердження Положення про дистанційне навчання» (із змінами, внесеними згідно з наказами Міністерства освіти і науки від 01.06.2013, № 761, від 14.07.2015 та № 1115 від 08.09.2020)*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Text>
- [17] Міністерство освіти і науки України. (2020, серп.11). *Лист № 1/9-430 «Щодо методичних рекомендацій про викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2020/2021 навчальному році»*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://drive.google.com/file/d/1Tfbfkl0WbluOdexEU5BrygG93Vi7nH-r/view>
- [18] Міністерство освіти і науки України. (2020, квіт. 16). *Лист № 1/9-213 «Щодо проведення підсумкового оцінювання та організованого завершення 2019–2020 навчального року»*. [Електронний ресурс].
Доступно: https://osvita.ua/legislation/Ser_osc/72975/

- [19] А. Лотоцька, О. Пасічник, *Організація дистанційного навчання в школі: метод. рек.* Київ, Україна, 2020. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/2020/metodichni%20recomendazii-dustanciyna%20osvita-2020.pdf>
- [20] О. Сирбу, Ю. Назаренко, І. Когут, «Коронавірус та освіта: аналіз проблем і наслідків пандемії», *CEDOS, 05 лист.*, 2020. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://cedos.org.ua/researches/koronavirus-ta-osvita-analiz-problem-i-naslidkiv-pandemii/>
- [21] М. Федорів, «Понад 5,5 мільйонів українців не можуть отримати якісний фіксований інтернет», *Українська правда*, 30 лип., 2020. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://www.pravda.com.ua/columns/2020/07/30/7261199>
- [22] Державна служба статистики України. Доступ домогосподарств України до Інтернету (за даними вибіркового опитування домогосподарств, проведеного у січні 2019 року), *Статистичний збірник*. Київ, Україна, 2019, 45 с. [Електронний ресурс]. Доступно: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019//zb_Internet_2018.pdf
- [23] Дослідження стану реалізації дистанційного навчання в Україні (березень – квітень 2020 р.), *Центр інформаційної освіти ПРО.СВІТ*, 2020. [Електронний ресурс]. Доступно: https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2020/05/Research2020_ProSvit_MF1.pdf
- [24] Дослідження щодо готовності педагогічних працівників до реалізації Концепції Нової української школи, *Аналітичний звіт. МОН, Інститут освітньої аналітики*. Київ, Україна, 2020, 47 с. [Електронний ресурс]. Доступно: https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/13.-Teachers_Report_2020.pdf
- [25] Державна служба якості освіти України, *Аналітична довідка щодо організації дистанційного навчання у закладах загальної середньої освіти в умовах карантину (за результатами онлайн-анкетування учасників освітнього процесу)*. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://www.sqe.gov.ua/images/materials>
- [26] Результати опитування батьків «Навчання дітей під час карантину», *Освітній омбудсмен України*, 08–13 квітня 2020 р. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://eo.gov.ua/wp-content/uploads/2020/04/Rezultaty-opytuvannia-22Navchannia-ditey-pid-chas-karantynu22.pdf>
- [27] Освіта в Україні: виклики та перспективи, *Інформаційно-аналітичний збірник*. МОН, ДНУ «Інститут освітньої аналітики». Київ, 2020, 293 с.

- [Електронний ресурс]. Доступно: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2020/metod-zbirka-osvita-ta-covid-2020.pdf>
- [28] О. Онищенко, «За дверима “дистанційки”». *РО.ua. Освітній портал*, 18 травня, 2020. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://dt.ua/EDUCATION/za-dverima-distanciyki-347954.html>
- [29] О. Радчук, «Навчальний рік в онлайн: про наслідки змін в освіті у період карантину», *Слово і діло. Аналітичний портал*, 15 січня 2021. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://www.slovoidilo.ua/2021/01/15/kolonka/aleksandr-radchuk/suspilstvo/navchalnyj-rik-onlajni-pro-naslidky-zmin-osviti-period-karantynu>
- [30] О. В. Овчарук, І. В. Іванюк, *Результати онлайн опитування «Потреби вчителів у підвищенні фахового рівня з питань використання цифрових засобів та ІКТ в умовах карантину»: аналітичні матеріали». Київ, Україна, 2020. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://lib.iitta.gov.ua/719908/>*
- [31] І. В. Іванюк, О. В. Овчарук, «Результати онлайн опитування готовність і потреби вчителів щодо використання цифрових засобів та ІКТ в умовах карантину: 2021. Аналітичний звіт. Київ, Україна. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://lib.iitta.gov.ua/724564/>
- [32] Т. О. Лукіна, «Моніторинг як механізм інформаційного забезпечення управління якістю освіти», *Тестування і моніторинг*, № 12, с. 16–20, 2007.

DISTANCE EDUCATION IN GENERAL SECONDARY EDUCATION IN UKRAINE: AVAILABILITY AND EFFICIENCY IN A PANDEMIC

Tetyana Lukina,

DS (Dr. Hab.) in Public Administration, Professor,
Chief scientific officer of the Department of Monitoring
and Quality Assessment of General Secondary Education
Institute of Pedagogy of the National Academy of
Pedagogical Sciences of Ukraine.
Kyiv, Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3802-6666>
tata_lukina@ukr.net

Abstract. The article provides an analytical review of the current state of ensuring the availability of general secondary education in the process of implementing distance learning in a pandemic due to the spread of COVID-19. Based on the generalization of the state statistics data of Ukraine, the

results of numerous surveys of participants in the educational process, empirical studies of foreign scientists, a set of prerequisites necessary to ensure the implementation of the constitutional right to education, including general secondary, provided in a distance form, was found and reasonably. Among them: the availability of the necessary technical equipment for students and teachers, free and equal access to high-quality and reliable Internet communications; a sufficient level of digital literacy of participants in the educational process; availability of an electronic educational environment adapted to the needs of teachers and students and high-quality methodical support for conducting online classes. It was revealed that there are significant restrictions common for most countries of the world in the possibilities of attracting people from rural areas to distance learning during a pandemic, children from families with two or more children, as well as those who do not have a personal computer or laptop for personal use, as well as older teachers. The need to restore in Ukraine a system for monitoring the quality of education with a branched territorial structure due to the lack of representative information on topical problems of the implementation of distance learning is noted. An analysis of the experience gained during 2020–2021 of using distance learning in general secondary education institutions revealed a number of problems of a political, legal, technical, technological, professional and moral and ethical nature. A number of recommendations were formulated to the relevant government bodies at the central and local levels, aimed at improving the state educational policy, strengthening social support for participants in the educational process and increasing the level of accessibility of educational services for them in the context of distance learning.

Keywords: distance learning; equal access to education; accessibility of education; general secondary education; pandemic; state educational policy; public administration.

ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ В ОБЩЕМ СРЕДНЕМ ОБРАЗОВАНИИ В УКРАИНЕ: ДОСТУПНОСТЬ И РЕЗУЛЬТАТИВНОСТЬ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

Лукина Татьяна Александровна,

доктор наук по государственному управлению, профессор,
главный научный сотрудник отдела мониторинга и оценки
качества общего среднего образования
Института педагогики НАПН Украины.

Киев, Украина.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3802-6666>

tata_lukina@ukr.net

Аннотация. В статье представлен аналитический обзор современного состояния обеспечения доступности общего среднего образования в процессе реализации дистанционного обучения в условиях пандемии, вызванной распространением COVID-19. На основе обобщения данных государственной статистики Украины, результатов многочисленных опросов участников образовательного процесса, эмпирических исследований зарубежных ученых обнаружена и обоснована совокупность предпосылок, необходимых для обеспечения реализации конституционного права на образование, в том числе общее среднее, предоставляемое в дистанционной форме. Среди них: наличие у учащихся и учителей необходимого технического оборудования, свободного и равного доступа к качественной и надежной Интернет-связи; достаточный уровень цифровой грамотности участников образовательного процесса; наличие адаптированного к нуждам учителей и учеников электронного образовательной среды и качественного методического обеспечения для проведения онлайн занятий. Выявлено наличие общих для большинства стран мира существенных ограничений в возможностях привлечения к дистанционному обучению во время пандемии лиц из сельской местности, детей из семей, имеющих двух и более детей, а также тех, кто не имеют в личном пользовании персонального компьютера или ноутбука, а также учителей старшего возраста. Отмечена необходимость восстановления в Украине системы мониторинга качества образования с разветвленной территориальной структурой из-за отсутствия репрезентативной информации об актуальных проблемах реализации дистанционного обучения. Анализ

приобретенного в течение 2020–2021 годов опыта использования в учреждениях общего среднего образования дистанционной формы обучения выявил ряд проблем политико-правового, технического, технологического, профессионального и морально-этического характера. Сформулирован ряд рекомендации соответствующим органам управления центрального и местного уровня, направленных на совершенствование государственной образовательной политики, усиления социальной поддержки участников образовательного процесса и повышение уровня доступности для них образовательных услуг в условиях дистанционного обучения.

Ключевые слова: дистанционная форма обучения; равный доступ к образованию; доступность образования; общее среднее образование; пандемия; государственная образовательная политика; публичное управление.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Policy brief: education during COVID-19 and beyond. Union Nations. [Online]. Available: https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2020/08/sg_policy_brief_covid-19_and_education_august_2020.pdf
- [2] United Nations Development Programme (UNDP). COVID-19 and human development: Assessing the crisis, envisioning the recovery. Human Development Perspectives, 2020. New York: UNDP. [Online]. Available: <http://hdr.undp.org/en/hdp-covid>
- [3] O. Silva, Á. Sousa, «Perception of teachers and students about teaching and learning in the period of COVID-19 pandemic», Proceedings of ICERI 2020 Conference, 9th-10th November, 2020, PP. 4832–4838. [Online]. Available: https://repositorio.uac.pt/bitstream/10400.3/5686/1/Silva_article2_ICERI2020.pdf
- [4] N. Pensiero, A. Kelly, Ch. Bokhove, Learning inequalities during the Covid-19 pandemic: how families cope with home-schooling: Monograph (Working Paper). University of Southampton, 2020. DOI: <https://doi:10.5258/SOTON/P0025>
- [5] S. Lazić, T. Talić, D. Marinković, «E-Learning in Secondary Schools in the Republic of Srpska and Improvement Suggestions in COVID-19 Setting». In: S. Bauk, S. D. Ilčev; Eds. The 1st International Conference on Maritime Education and Development. Springer, Cham., 2021. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-64088-0_32
- [6] F. V. Ferraro, F. I. Ambra, L. Aruta, M. L. Iavarone, «Distance Learning in the

- COVID-19 Era: Perceptions in Southern Italy», *Education Sciences*, Vol. 10, no. 12, p. 355, 2020. DOI: <https://doi.org/10.3390/educsci10120355>
- [7] E. N. Maelan, A. M. Gustavsen, E. Stranger-Johannessen, Th. Nordahl, «Norwegian students' experiences of homeschooling during the COVID-19 pandemic», *European Journal of Special Needs Education*, Vol. 36, no. 1, pp. 5–19, 2021. DOI: [DOI:10.1080/08856257.2021.1872843](https://doi.org/10.1080/08856257.2021.1872843)
- [8] O. Kurok, G. Lucenko, O. Povstyn, O. Lutsenko, «Features of Distance Education in Ukraine during the Covid-19 Pandemic: Problems and Prospects», *Universal Journal of Educational Research*, Vol. 8, no. 11, pp. 5498–5504, 2020. DOI: [DOI: 10.13189/ujer.2020.081153](https://doi.org/10.13189/ujer.2020.081153)
- [9] T. O. Lukina, «Zahrozy realizatsii derzhavnoi polityky protydii obmezheniu rivnogo dostupu do osvity v Ukraini», *Visnyk pisliadyplomnoi osvity: zb. nauk. prats. Seriiia «Upravlinnia ta administruvannia»*, Vyp. 9(38), 100 s., s. 10–33, 2019. DOI: [https://doi.org/10.32405/2522-9958-9\(38\)-10-33](https://doi.org/10.32405/2522-9958-9(38)-10-33)
- [10] T. O. Lukina, «Derzhavna pidsumkova atestatsiia vypuskniv himnazii v umovakh karantynnykh obmezhen osvithnoho protsesu», *Visnyk pisliadyplomnoi osvity: zb. nauk. prats. Seriiia «Sotsialni ta povedinkovi nauky»*, Vyp. 13(42), s. 169–202, 2020. DOI: [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2020-13\(42\)-169-202](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2020-13(42)-169-202)
- [11] T. O. Lukina, «Dostupnist osvity», *Osvita doroslykh: entsyklopedychnyi slovnyk*; V. H. Kremen, Yu. V. Kovbasiuk, Red. Kyiv, Ukraine, 2014, s. 114.
- [12] T. O. Lukina, «Dostupnist osvity yak pokaznyk rezultatyvnosti derzhavnoho upravlinnia osvitoiu v Ukraini», *Visnyk NADU*, Vyp. 3, s. 114–120, 2013. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2014/02/2013-3-19.pdf>
- [13] T. O. Lukina, «Realizatsiia osvithnoi derzhavnoi polityky Ukrainy: aspekt dostupnosti osvity», *Statystyka Ukrainy*, № 4, s. 40–44, 2003.
- [14] T. O. Lukina, «Realizatsiia derzhavnoi osvithnoi polityky shchodo rozvytku osobystisno-orientoivanoi osvity», *Pedahohika i psykholohiia*, № 3, s. 85–97, 2004.
- [15] T. O. Lukina, «Rivnyi dostup do osvity», *Entsyklopediia derzhavnoho upravlinnia*, u 8 t.; Yu. V. Kovbasiuk, Red. ta in. Kyiv, Ukraine: Vyd-vo NADU, T. 4, s. 563–565, 2011.
- [16] Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2013, kvit. 25). Nakaz № 466 «Pro zatverdzhennia Polozhennia pro dystantsiine navchannia» (iz zminy, vnesenyi zghidno z nakazamy Ministerstva osvity i nauky vid 01.06.2013, № 761, vid 14.07.2015 ta № 1115 vid 08.09.2020).

- [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Tex>
- [17] Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2020, serp.11). Lyst № 1/9-430 «Shchodo metodychnykh rekomendatsii pro vykladannia navchalnykh predmetiv u zakladakh zahalnoi serednoi osvity u 2020/2021 navchalnomu rotsi». [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://drive.google.com/file/d/1Tfbfkl0WbluOdexEU5BrygG93Vi7nH-r/view>
- [18] Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2020, kvit. 16). Lyst № 1/9-213 «Shchodo provedennia pidsumkovoho otsiniuvannia ta orhanizovanoho zavershennia 2019–2020 navchalnogo roku». [Elektronnyi resurs].
Dostupno: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/72975/
- [19] A. Lototska, O. Pasichnyk, Orhanizatsiia dystantsiinoho navchannia v shkoli: metod. rek. Kyiv, Ukraina, 2020. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/2020/metodichni%20recomendazii-dustanciyna%20osvita-2020.pdf>
- [20] O. Syrбу, Yu. Nazarenko, I. Kohut, «Koronavirus ta osvita: analiz problem i naslidkiv pandemii», CEDOS, 05 lyst., 2020. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://cedos.org.ua/researches/koronavirus-ta-osvita-analiz-problem-i-naslidkiv-pandemii/>
- [21] M. Fedoriv, «Ponad 5,5 milioniv ukraintsiiv ne mozhut otrymaty yakisnyi fiksovanyi internet», Ukrainska pravda, 30 lyp., 2020. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://www.pravda.com.ua/columns/2020/07/30/7261199>
- [22] Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Dostup domohospodarstv Ukrainy do Internetu (za danymy vybirkovoho opytuvannia domohospodarstv, provedenoho u sichni 2019 roku), Statystychnyi zbirnyk. Kyiv, Ukraina, 2019, 45 s. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publict/kat_u/2019//zb_Internet_2018.pdf
- [23] Doslidzhennia stanu realizatsii dystantsiinoho navchannia v Ukraini (berezen – kviten 2020 r.), Tsentр informatsiinoi osvity PRO.SVIT, 2020. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2020/05/Research2020_ProSvit_MF1.pdf
- [24] Doslidzhennia shchodo hotovnosti pedahohichnykh pratsivnykiv do realizatsii Kontseptsii Novoi ukrainskoi shkoly, Analitychnyi zvit. MON, Instytut osvitnoi analityky. Kyiv, Ukraina, 2020, 47 s. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/13.-Teachers_Report_2020.pdf

- [25] Derzhavna sluzhba yakosti osvity Ukrainy, Analitychna dovidka shchodo orhanizatsii dystantsiinoho navchannia u zakladakh zahalnoi serednoi osvityv umovakh karantynu (za rezultatamy onlain-anketuvannia uchashnykiv osvitnoho protsesu). [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <http://www.sqe.gov.ua/images/materials>
- [26] Rezultaty opytuvannia batkiv «Navchannia ditei pid chas karantynu», Osvitnii ombudsmen Ukrainy, 08–13 kvitnia 2020 r. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://eo.gov.ua/wp-content/uploads/2020/04/Rezultaty-opytuvannia-22Navchannia-ditey-pid-chas-karantynu22.pdf>
- [27] Osvita v Ukraini: vyklyky ta perspektyvy, Informatsiino-analitchnyi zbirnyk. MON, DNU «Instytut osvitnoi analityky». Kyiv, 2020, 293 s. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2020/metod-zbirka-osvita-ta-covid-2020.pdf>
- [28] O. Onyshchenko, «Za dveryma “dystantsiiky”». PO.ua. Osvitnii portal, 18 travnia, 2020. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://dt.ua/EDUCATION/za-dverima-distanciyki-347954.html>
- [29] O. Radchuk, «Navchalnyi rik v onlaini: pro naslidky zmin v osviti u period karantynu», Slovo i dilo. Analitchnyi portal, 15 sichnia 2021. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://www.slovoidilo.ua/2021/01/15/kolonka/aleksandr-radchuk/suspilstvo/navchalnyi-rik-onlaini-pro-naslidky-zmin-osviti-period-karantynu>
- [30] O. V. Ovcharuk, I. V. Ivaniuk, Rezultaty on-lain opytuvannia «Potreby vchyteliv u pidvyshchenni fakhovoho rivnia z pytan vykorystannia tsyfrovyykh zasobiv ta IKT v umovakh karantynu»: analitchni materialy». Kyiv, Ukraina, 2020. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://lib.iitta.gov.ua/719908/>
- [31] I. V. Ivaniuk, O. V. Ovcharuk, «Rezultaty onlain opytuvannia hotovnist i potreby vchyteliv shchodo vykorystannia tsyfrovyykh zasobiv ta IKT v umovakh karantynu: 2021. Analitchnyi zvit. Kyiv, Ukraina. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://lib.iitta.gov.ua/724564/>
- [32] T. O. Lukina, «Monitorynh yak mekhanizm informatsiinoho zabezpechennia upravlinnia yakistiu osvity», Testuvannia i monitorynh, № 12, s. 16–20, 2007.

Стаття надійшла до редакції
12 квітня 2021 року

DOI [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)-253-266](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-253-266)

УДК: 336.2.33

Трещов Мирослав Миколайович,

доктор наук з державного управління,

кандидат економічних наук,

професор кафедри управління та адміністрування

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Дніпро, Україна.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9599-4332>

m_treschov@i.ua

МАКРОЕКОНОМІЧНІ РИЗИКИ БЮДЖЕТНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ КРИЗИ

Анотація. У статті досліджено макроекономічні ризики формування та реалізації бюджетної політики в умовах сучасної кризи, спричиненої пандемією COVID-19, їх передумови та наслідки для соціально-економічного розвитку держави. Аналіз державного бюджету на 2021 рік, боргового навантаження та рівня дефіциту, а також прогнозів експертів Міжнародного Валютного Фонду та Світового Банку щодо розвитку глобальної економіки дозволило автору визначити такі основні ризики: інвестиційні, демографічні, міграційні, боргові та централізації розподілу ВВП. Ризики дестабілізації бюджетної системи обумовлені одними з найвищих в історії України обсягами погашення та обслуговування державного боргу, необґрунтованим зростанням соціальних виплат, негативним сальдо зовнішньої торгівлі та несприятливим зовнішнім бізнес-середовищем для мобілізації до державного бюджету запланованих обсягів надходжень податків і зборів. Значну загрозу становлять боргові ризики та ризики, пов'язані з надмірною централізацією перерозподілу ВВП. Обґрунтовано, що розраховані на основі надміру оптимістичних очікувань щодо зростання реального ВВП в 2021 році показники державного бюджету на 2021 рік при стійкій тенденції їх зниження порівняно з рівнем 2019 року, суттєво послаблюють фінансову безпеку держави. Співвідношення граничного обсягу дефіциту державного бюджету до ВВП в 2021 році на рівні 5,5% та державного боргу – на рівні 58% ВВП підтверджує висновки автора щодо зростання впливу боргових ризиків на бюджетну політику країни. У свою чергу запланований розподіл ВВП через державний бюджет на рівні 24,1% мінімізує стимули для зростання економіки,

оскільки питома вага вилучення прибутку до державного бюджету не сприяє залученню інвестицій в економіку та впровадженню інноваційних технологій. Автор сформулював висновки щодо негативного впливу визначених ризиків на бюджетну політику України та необхідність вжиття заходів щодо їх упередження та мінімізації з метою подолання економічної та соціальної кризи.

Ключові слова: бюджетна політика; державний бюджет; макроекономічні ризики; інвестиційні ризики; демографічні ризики; міграційні ризики; боргові ризики; ВВП; перерозподіл ВВП; економічна криза; державний борг; дефіцит бюджету.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Ускладнення операцій із виконання державного бюджету внаслідок загострення насамперед ризиків мобілізації доходів та залучення зовнішніх позик, зокрема від міжнародних фінансових організацій як Міжнародний Валютний Фонд спричинено не лише наслідками пандемії COVID-19, а й системним розбалансуванням бюджетної політики України.

Зволікання із запровадженням дієвих заходів, спрямованих на удосконалення бюджетної політики та обмеження впливу макроекономічних ризиків виконання державного бюджету посилює фіскальний та кредитний дисбаланс, накопичення державного боргу.

Ризики невиконання державного бюджету пов'язані з економічними імперативами, впливом зовнішнього середовища та глобалізацією, впливом міжнародних фінансових ринків, прийняттям необґрунтованих політичних рішень, змінами валютної політики тощо. При цьому розбалансування бюджетної політики призводить до невиконання планових показників доходів і видатків державного бюджету, складнощів з обслуговуванням державних боргових зобов'язань, зростання вартості державних запозичень, посилення тиску державного боргу на видаткову частину держбюджету, що зрештою може призвести до дефолту країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти дослідження макроекономічних ризиків виконання державного бюджету представлені у працях вітчизняних авторів, зокрема І. Богдана, О. Десятнюк, О. Захарченко, Т. Кізими, Л. Козоріз, Н. Костіної, Г. Котіної, В.П. Кудряшова, Н. Кукіної, А. Мунько, В. Надраги, Т. Паянок, О. Савастєєвої, Л. Сідельникової, М. Степури, С. Шпіцглуза, Т. Ярої та інших. Водночас макроекономічні ризики у світлі глобалізації економічного середовища та цифровізації потребують реактуалізації в новітній науковій літературі.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті є обґрунтування причин виникнення кризових явищ в бюджетній політиці України, мобілізації запланованих обсягів надходжень до бюджетів усіх рівнів та надання якісних і доступних базових публічних послуг та забезпечення макроекономічної стабільності в Україні. Досягнення мети статті полягає передбачає проведення аналізу макроекономічних ризиків виконання дохідної і видаткової частин державного й місцевих бюджетів в умовах пандемії COVID-19 на основі положень макроекономіки.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**: проаналізувати стан виконання державного бюджету і визначити макроекономічні ризики, що негативно впливають на обсяги його дохідної частини та, відповідно, призводять до дестабілізації бюджетної політики України.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Дослідження базується на концептуальних засадах функціонування бюджетної та фіскальної системи України, зокрема закріплених в національних нормативно-правових актах із урахуванням положень макроекономічної теорії.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Для розв'язання поставлених завдань дослідження використані такі фундаментальні підходи, загальнонаукові та спеціальні методи наукових досліджень, як: діалектичний метод пізнання та компаративний; класичні наукові принципи об'єктивності та історизму, дослідницькі методи, що ґрунтуються на них: інструментальний, інституційний, соціологічний, аксіологічний, статистичної обробки, емпіричний, особистого спостереження тощо. Із використанням методів економіко-статистичного аналізу здійснено оцінювання доходів, боргу, дефіциту державного бюджету України, виявлено недоліки і невикористані можливості в управлінні публічними фінансами.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

До основних макроризиків дестабілізації бюджетної системи є одні з найвищих в історії України обсяги погашення та обслуговування державного боргу, зростання соціальних виплат, негативне сальдо

зовнішньої торгівлі та несприятливе зовнішнє бізнес-середовище для мобілізації до державного бюджету запланованих обсягів надходжень податків і зборів.

Законом України «Про Державний бюджет на 2021 рік» затверджено такі планові показники: доходи – 1084 млрд грн, зокрема, загальний фонд – 959,9 млрд грн та спеціальний фонд – 124,2 млрд грн; видатки – 1320,2 млрд грн, зокрема, загальний фонд – 1183,9 млрд грн та спеціальний фонд – 136,3 млрд грн; граничний обсяг дефіциту – 246,6 млрд грн, зокрема, загального фонду – 220,9 млрд грн та спеціального фонду – 25,8 млрд грн [1].

Такі обсяги, на нашу думку, базуються на надміру оптимістичних очікуваннях щодо зростання реального ВВП в 2021 році на 4,6% до 4505,9 млрд грн, зростання середньомісячної заробітної плати на 12,1% до 13632 грн та інфляції на рівні 7,3% в річному обрахунку [2]. Зазначимо, що в 2020 році реальний ВВП мав стійку тенденцію до зниження порівняно з показниками 2019 року, а саме: в I кварталі зниження склало 1,3%, в II кварталі – 11,4%, а в III кварталі – 3,5%, а за січень – листопад 2020 року – на 4,7% [3]. Відтак, суттєвих підстав для значного зростання ВВП в 2021 році не вбачається на тлі запровадження в січні 2021 року загальнонаціонального карантину та продовження пандемії COVID-19.

До негативних умов формування та ухвалення державного бюджету на 2021 рік відносимо відсутність середньострокового документа, який визначає пріоритети державної бюджетної політики – Бюджетної декларації. У 2018 році в Україні запроваджено трирічне бюджетне планування. Бюджетна декларація розробляється на основі макроекономічних прогнозів і враховує стратегічні пріоритети державної політики. Таким чином, процес бюджетування заснований на комплексному баченні розвитку економіки та бюджетної сфери. На жаль, Бюджетну декларацію на 2021 – 2023 роки як головний орієнтир розробки проекту державного бюджету на 2021 рік Кабінет Міністрів України не подав до Верховної Ради України (передбачено, що стаття 33 Бюджетного кодексу України у 2020 році не застосовується). Крім того, на момент формування проекту державного бюджету програма діяльності Уряду була відхилена парламентом. Тому, можна зауважити, що початок бюджетного процесу характеризувався ситуативністю та стратегічною невизначеністю.

Важливо, що до другого читання проекту Державного бюджету на 2021 рік основні прогностичні макропоказники економічного і соціального розвитку на 2021 рік не змінювалися, проте дохідна частина бюджету була збільшена, зокрема: податок на прибуток підприємств – на 1 млрд грн; рентна плата за користування надрами для видобування інших корисних

копалин загальнодержавного значення – на 127 млн грн та для видобування залізних руд – на 317 млн грн.; ввізне мито – на 2,4 млрд грн; частина чистого прибутку державних підприємств та дивіденди на акції щодо державної частки – на 4,2 млрд грн; збір з операцій придбання (купівлі-продажу) нерухомого майна – на 116,4 млн грн; податок на додану вартість з вироблених в Україні товарів (робіт, послуг) – на 6400 млн грн. та інші. Таке збільшення показників доходів державного бюджету без належного економічного обґрунтування (наприклад, зростання ВВП) суттєво посилює ризики їх недовиконання, а отже недофінансування важливих статей видатків. Це вчергове підтверджує несистемний підхід до формування та реалізації бюджетної політики в Україні.

Серед ризиків скорочення ВВП в 2021 році та відповідно невиконання державного бюджету насамперед визначаємо інвестиційні ризики. Зменшення інвестиційних вливань в національну економіку пов'язане з погіршенням бізнес-клімату та превалюванням негативних тенденцій у сфері ведення підприємницької діяльності. Це підтверджується тим, що за підсумками січня – вересня 2020 року обсяг капітальних інвестицій по країні скоротився на 35,4% до аналогічного періоду минулого року. При цьому незважаючи на відсутність прямих карантинних обмежень на промислову діяльність, підприємства промисловості також продемонстрували значне зниження у січні – листопаді 2020 року на 6,2% (у добувній промисловості та розробленні кар'єрів – на 3,8%, у переробній промисловості – на 7,8%, постачанні електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря – на 3,1%) [4], що пояснюється суттєвим скороченням як зовнішнього, так і внутрішнього попиту, особливо інвестиційного.

Другим за вагомістю чинником, який негативно впливатиме на обсяги ВВП буде скорочення кінцевих споживчих витрат домогосподарств, яке за підсумками I півріччя 2020 року становить 2,2%.

Посилюються демографічні та міграційні ризики. Демографічна криза та перманентно зростаюча трудова міграція з України не лише висококваліфікованої робочої сили, а й працівників середньої кваліфікації і різноробочих, відкриття для українців ринку праці Німеччини, що додатково посилює «відтік мізків» та зміна настроїв трудових мігрантів, які переорієнтувалися з тимчасової зайнятості на постійну зайнятість за кордоном та перевозять свої родини закордон. Наприклад, згідно із змінами в трудовому законодавстві Німеччини українці, які знають німецьку мову на достатньому рівні і мають відповідну кваліфікацію, отримали право шукати роботу не з України, а безпосередньо в Німеччині

на підставі візи терміном на 6 місяців. Як результат негативні демографічні зміни стають викликом для України, де збільшується соціальне навантаження на бюджет, посилюючи необхідність в зовнішньому кредитуванні та посилення тиску на бізнес-середовище. Інше дослідження «Українці на польському ринку праці: досвід, виклики та перспективи», здійсненого Фондом підтримки мігрантів на ринку праці «EWL» і Студіями Східної Європи Варшавського університету, засвідчили, що в Польщі хоче залишитися кожен третій трудовий мігрант з України. При цьому понад 40% мігрантів мають вищу й неповну вищу освіту. Більш того, майже дві третини громадян України, які працюють у Польщі, планують переїзд до цієї країни разом із своїми родинами.

Експерти Міжнародного Валютного Фонду застерігають від надмірного оптимізму в оцінці перспектив швидкого відновлення національних економік, не дивлячись на те, що міжнародні кредитори задіяли цілий комплекс швидких ефективних дій із забезпечення необхідного фінансування на фоні зниження державних доходів, активності бізнес-середовища та приватних інвесторів на тлі пандемії COVID-19 [5]. При цьому до нових запозичень країнам, які розвиваються, група найбільш розвинених країн G20 встановили мораторій на виплату боргів найбільш розвинених країн світу. Цей комплекс заходів, такий успішний і необхідний на початку сучасної економічної кризи і буде головним чинником нерівномірного і повільного відновлення світової економіки.

За розрахунками міжнародної рейтингової агенції Fitch та експертів Міжнародного валютного фонду на початку пандемії базовий прогноз до кінця 2021 року не передбачав досягнення обсягів ВВП США та ЄС рівнів, які склалися до початку пандемії, лонгуючи їх до I півріччя 2022 року. На тепер ймовірно повернення показників економічного розвитку до рівня 2019 року триватиме понад два роки – до 2022 року для США, Канади та азійських країн, до 2022 року для країн ЄС та до 2024 року для країн Латинської Америки та Африки [6]. При цьому втрати світової економіки лише в 2020–2021 роках становитимуть понад 10 трлн дол. США, адже падіння глобального ВВП на 4,3% (згідно з оцінками Світового Банку [7]) за масштабами співставне зі світовими війнами та Великою депресією. До того ж оцінка експертів Світового Банку враховує лише скорочення глобального ВВП відносно рівня, який було досягнуто до початку пандемії, а не відносно показників, яких могла б досягнути світова економіка без впливу пандемії. Тому загальні втрати світової економіки за 2020 рік можуть сягати понад 6%. У 2021 році, не дивлячись на доволі високі темпи відновлення світової економіки очікується, що показники глобального

ВВП становитимуть на 5,3% менше прогнозних показників експертів Світового Банку, які обраховано без врахування впливу пандемії на 2020 рік. Відтак, можна сформулювати висновок щодо необґрунтованості припущення щодо зростання ВВП України в 2021 році на 4,6%, що є основою розрахунків показників державного бюджету на 2021 рік. Єдиною країною, економіка якої почала відновлюватися в червні 2020 року на тлі значного для країн-експортерів падіння цін на нафту та руди, зростання цін на медичне обладнання для лікування коронавірусної інфекції та засобів індивідуального і колективного захисту є Китай. Але і у цьому випадку темпи відновлення економіки обмежені глобальним економічним спадом.

Через державний бюджет планується перерозподілити 24,1% ВВП, що відповідає західноєвропейській моделі централізації ВВП, де існує розгалужена державна соціальна сфера аналогічно українській. Однак такий підхід не створює стимули для зростання економіки на тлі розвитку підприємницького середовища та посилення національної конкурентоспроможності, оскільки питома вага вилучення прибутку до державного бюджету не сприяє залученню інвестицій в економіку та впровадженню інноваційних технологій.

На противагу західноєвропейській моделі перерозподілу ВВП через дохідну частину державного бюджету більш ефективними з точки зору швидкого зростання соціально-економічних показників є американська модель (питома вага ВВП, яка перерозподіляється через доходи державного бюджету не перевищує 15%). Нові індустріальні держави Азії – Сінгапур, Сянган (Гонконг), Республіка Корея і Тайвань, що демонструють константно високі темпи економічного зростання проводять політику перерозподілу не вище 10% ВВП через державні фінанси.

Співвідношення граничного обсягу дефіциту державного бюджету до ВВП в 2021 році затверджено на рівні 5,5% на вимогу основного кредитора та фактично гаранта макроекономічної стабільності в Україні – Міжнародного валютного фонду. При цьому в країнах Східної та Центральної Європи, які входять до складу ЄС, в 2021 році цей показник заплановано на рівні 3–4% ВВП (в Польщі – 4,3%, в Угорщині – 3,9%). 5,5% – це середній рівень співвідношення граничного обсягу дефіциту державного бюджету до ВВП в країнах, які розвиваються, з низьким рівнем доходів.

Зауважимо, що норма статті 14 Бюджетного кодексу України, дію положень якої призупинили на 2021 рік, передбачає показник дефіциту державного бюджету на кожен рік середньострокового періоду не більше 3% прогнозного номінального обсягу ВВП країни на відповідний рік [8]. Такий рівень гарантує ефективність перерозподілу ВВП через державний

бюджет та забезпечує боргову безпеку країн, які розвиваються, хоча фіскальний захист людей і компаній від пандемії, а також скорочення реального ВВП спричинило об'єктивне підвищення боргового навантаження.

Запозичення державного бюджету в поточному році становитимуть 701,7 млрд грн (у тому числі на внутрішньому ринку – 497,3 млрд грн, на зовнішньому ринку – 209,5 млрд грн.) [1] або 64,7% від планового показника доходів державного бюджету та 15,% ВВП, а на погашення запозичень планується витратити 468,4 млрд грн (в тому числі внутрішніх запозичень – 369,5 млрд грн, зовнішніх запозичень – 98,9 млрд грн). На обслуговування державного боргу необхідно буде спрямувати 141,6 млрд грн (у тому числі на обслуговування державного внутрішнього боргу – 86,4 млрд грн, державного зовнішнього боргу – 55,2 млрд грн) або 13,1% від планового показника доходів державного бюджету та 3,1% ВВП. Піки виплат за державним боргом припадуть на: вересень 2021 року, коли необхідно сплатити 101,8 млрд грн. (погашення державного боргу – 78,3 млрд грн, обслуговування державного боргу – 23,4 млрд грн); червень 2021 року – 76,8 млрд грн (погашення – 66,2 млрд грн, обслуговування – 10,7 млрд грн) та березень 2021 року – 70,1 млрд грн (погашення – 45,2 млрд грн, обслуговування – 25,5 млрд грн).

Станом на початок 2021 року державний та гарантований державою борг України становив 2 398,20 млрд грн або 53,2% ВВП. При цьому положення Закону України «Про Державний бюджет на 2021 рік» дозволяють збільшити граничний обсяг державного та гарантованого державою боргу до 2895,4 млрд грн. Це суперечить нормам Бюджетному кодексу України, адже загальний обсяг державного боргу та гарантованого державою боргу на кінець бюджетного періоду не може перевищувати 60% річного номінального обсягу ВВП країни [8].

Більше того надається право Міністерству фінансів України у разі потреби за рішенням Кабінету Міністрів здійснювати понадпланові випуски облігацій внутрішньої державної позики. Також у 2021 році зафіксовано негативну практику призупинення норм статей Бюджетного кодексу України, зокрема тих, які встановлюють розміри граничного обсягу дефіциту державного бюджету та розміри граничного обсягу державою боргу.

Це посилює загрози неконтрольованого збільшення державного боргу та дефіциту державного бюджету, а відповідно – розбалансування дохідної та видаткової частин. Зауважимо, що бюджетно-фіскальні правила (обмеження) впроваджені з метою упередження прийняття

необґрунтованих рішень, які можуть призвести до критичних наслідків для економіки країни та погіршити соціально-економічне становище.

Слід зазначити, що в грудні 2020 року отримання Україною двох траншів від Міжнародного валютного фонду по 700 млн дол. США в рамках програми підтримки в черговий раз перенесено – тепер на 2021 рік через зниження рівня довіри менеджменту Міжнародного валютного фонду до України як партнера на тлі невиконання взятих на себе зобов'язань. Ключовими з них є ринкове утворення тарифів та трансформація Державної фіскальної та Державної митної служби України, врегулювання проблемних кредитів державних банків, посилення боротьби з корупцією реформа судової системи. Більше того малоімовірним видається продовження ефективної співпраці з Міжнародним валютним фондом через порушення положень меморандуму в частині зобов'язань України щодо запровадження ринкового механізму утворення тарифів на ринку природного газу (передбачено запровадження граничної ціни на газ за договорами поставки між побутовими споживачами і постачальниками, в тому числі постачальником «останньої надії», яким виступає НАК «Нафтогаз України» [9]. Це суттєво посилило ризики невиконання державного бюджету у 2021 році та вимагає перегляду його затверджених показників.

Порушення співпраці з Міжнародним Валютним Фондом, безумовно, відобразиться на настроях інших кредиторів та інвесторів. Зокрема, за підсумками січня – вересня 2020 року чистий відтік прямих іноземних інвестицій становить понад 400 млн дол. США, в тому числі за підсумками липня – вересня 2020 року – понад 50 млн дол. США, що є найгіршим показником за останні два десятиліття. При цьому в липні – вересні 2020 року – найбільш економічно активному кварталі минулого року – прямі іноземні інвестиції в економіку України без врахування реінвестування становили лише 4 млн дол. США.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Системне розбалансування бюджетної політики України, відсутність конструктивної співпраці з Міжнародним валютним фондом на тлі нереалістичних показників мобілізації доходів до державного бюджету на 2021 рік, непоміркованої соціальної політики, низька результативність антикорупційної політики негативно позначаються як на інвестиційній привабливості країни, так і на конкурентоспроможності реалізації вітчизняних бізнес-проектів. Низький інвестиційний рейтинг призводить

до того, що основна частина капіталів, які працюють на ринку України є спекулятивними, тобто дорогими і короткими за термінами. Це у свою чергу не сприяє розвитку переважної більшості галузей економіки, які потребують стабільних і помірних за вартістю інвестицій, пригнічуючи темпи соціально-економічного розвитку країни. Упередження та мінімізації визначених у результаті дослідження макроекономічних ризиків реалізації бюджетної політики – інвестиційних, демографічних, міграційних, боргових і централізації розподілу ВВП – потребують розробки та впровадження відповідних заходів як на макро-, так і на мікро- та мезорівнях публічного управління.

Перспективи подальших досліджень. Результати досліджень, наведені у статті, а саме визначені макроекономічні ризики розбалансування бюджетної політики України обґрунтовують перспективи подальших досліджень, що полягають у розробці механізмів мінімізації інвестиційних, демографічних, міграційних, боргових ризиків та ризиків централізації розподілу ВВП із урахуванням наслідків, спричинених пандемією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Верховна рада України. 4 сесія. (2020, Груд. 15). *Закон № 1082-IX, «Про Державний бюджет України на 2021 рік»*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-20#Text>
- [2] Кабінет Міністрів України. (2020, Лип. 29). *Постанова № 671, «Про схвалення Прогнозу економічного і соціального розвитку України на 2021–2023 роки»*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2020-%D0%BF#Text>
- [3] «Основні показники соціально-економічного розвитку України за січень-листопад 2020 року», *Державна служба статистики України*. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
- [4] «Індекси капітальних інвестицій за видами промислової діяльності», *Державна служба статистики України*. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
- [5] J. Bulow, C. Reinhart, K. Rogoff and C. Trebesch, *The debt pandemic, Finance and development, 2020*. [Online]. Available: <https://cutt.ly/qlDhfoA>
- [6] Т. Богдан, К. Швабій, «Стан державних фінансів та управління державним боргом у січні-вересні 2020 року», *Global Research on*

- Optimal Ways for Development Institute*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://cutt.ly/II5xMBb>
- [7] «Global Economic Prospects», *A World Bank Group Flagship report, 2021*. [Online]. Available: <https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects>
- [8] Верховна рада України. 6 сесія. (2010, Лип. 08). *Закон № 2456-VI, «Бюджетний кодекс України»*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/ed20150920#Text>
- [9] Кабінет Міністрів України. (2021, Січ. 18). *Постанова № 25, «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України»*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/25-2021-%D0%BF#Text>

MACROECONOMIC RISKS OF UKRAINE'S BUDGET POLICY UNDER THE CRISIS

Myroslav Treshchov,

Doctor of Science Degree in Public Administration,
PhD in Economic Sciences, Professor of the Department
of Management and Administration,
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs.
Dnipro, Ukraine.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9599-4332>
m_treshchov@i.ua

Abstract. The article researches the macroeconomic risks of budget policy formation and implementation in the current crisis caused by the COVID-19 pandemic. The article examines their preconditions and consequences for the socio-economic development of the state. Analysis of the state budget for 2021, debt burden and deficit, as well as forecasts of experts of the International Monetary Fund and the World Bank on the development of the global economy allowed the author to identify the following main risks: investment, demographic, migration, debt and centralized GDP distribution. The risks of destabilization of the budget system are due to some of the highest in the history of Ukraine debt repayment and servicing, unjustified growth of social benefits, negative foreign trade balance and unfavorable external business environment to mobilize the planned budget revenues and taxes. Debt risks and risks associated with excessive centralization of GDP redistribution pose a significant threat. It

is substantiated that the indicators of the state budget for 2021, calculated on the basis of overly optimistic expectations for real GDP growth in 2021, with a steady downward trend compared to 2019, significantly weaken the financial security of the state. The ratio of the state budget deficit to GDP in 2021 at 5,5% and public debt at 58% of GDP confirms the author's conclusions on the growing impact of debt risks on the country's budget policy. In turn, the planned distribution of GDP through the state budget at 24,1% minimizes incentives for economic growth, as the share of profits in the state budget does not contribute to attracting investment in the economy and the introduction of innovative technologies. The author formulated conclusions on the negative impact of certain risks on the budget policy of Ukraine and the need to take measures to prevent and minimize them in order to overcome the economic and social crisis.

Key words: budget policy; National budget; macroeconomic risks; investment risks; demographic risks; migration risks; debt risks; GDP; redistribution of GDP; economic crisis; State debt; budget deficit.

МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ РИСКИ БЮДЖЕТНОЙ ПОЛИТИКИ УКРАИНЫ В УСЛОВИЯХ КРИЗИСА

Трещов Мирослав Николаевич,

доктор наук государственного управления,

кандидат экономических наук,

профессор кафедры управления и администрирования

Днепропетровского государственного университета внутренних дел.

Днепр, Украина.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9599-4332>

m.treschov@i.ua

Аннотация. В статье исследованы макроэкономические риски формирования и реализации бюджетной политики в условиях современного кризиса, вызванного пандемией COVID-19, их предпосылки и последствия для социально-экономического развития государства. Анализ государственного бюджета на 2021 год, долговой нагрузки и уровня дефицита, а также прогнозов экспертов Международного Валютного Фонда и Всемирного Банка по развитию глобальной экономики позволило автору определить следующие основные риски: инвестиционные, демографические, миграционные, долговые и централизации распределения ВВП. Риски дестабилизации бюджетной системы обусловлены одними из самых высоких в истории Украины объемами погашения и

обслуживания государственного долга, необоснованным ростом социальных выплат, отрицательным сальдо внешней торговли и неблагоприятным внешним бизнес-средой для мобилизации в государственный бюджет запланированных объемов поступлений налогов и сборов. Значительную угрозу представляют долговые риски и риски, связанные с чрезмерной централизацией перераспределения ВВП. Обосновано, что рассчитаны на основе излишне оптимистичных ожиданий по росту реального ВВП в 2021 году показатели государственного бюджета на 2021 год при устойчивой тенденции их снижения по сравнению с уровнем 2019 года, существенно ослабляют финансовую безопасность государства. Соотношение предельного объема дефицита государственного бюджета к ВВП в 2021 году на уровне 5,5% и государственного долга – на уровне 58% ВВП подтверждает выводы автора о росте влияния долговых рисков на бюджетную политику страны. В свою очередь запланирован распределение ВВП через государственный бюджет на уровне 24,1% минимизирует стимулы для роста экономики, поскольку удельный вес извлечение прибыли в государственный бюджет не способствует привлечению инвестиций в экономику и внедрению инновационных технологий. Автор сформулировал выводы относительно негативного влияния определенных рисков на бюджетную политику Украины и необходимость принятия мер по их предупреждению и минимизации с целью преодоления экономического и социального кризиса.

Ключевые слова: бюджетная политика; государственный бюджет; макроэкономические риски; инвестиционные риски; демографические риски; миграционные риски; долговые риски; ВВП; перераспределение ВВП; экономический кризис; государственный долг; дефицит бюджета.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Verkhovna rada Ukrainy. 4 sesia. (2020, Hrud. 15). Zakon № 1082-IX, «Pro Derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2021 rik». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-20#Text>
- [2] Kabinet Ministriv Ukrainy. (2020, Lyp. 29). Postanova № 671, «Pro skhvalennia Prohnozu ekonomichnoho i sotsialnoho rozvytku Ukrainy na 2021–2023 roky». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2020-%D0%BF#Text>
- [3] «Osnovni pokaznyky sotsialno-ekonomichnoho rozvytku Ukrainy za

- sichen-lystopad 2020 roku», Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
- [4] «Indeksy kapitalnykh investytsii za vydamy promyslovoi diialnosti», Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
- [5] J. Bulow, C. Reinhart, K. Rogoff and C. Trebesch, The debt pandemic, Finance and development, 2020. [Online]. Available: <https://cutt.ly/qIDhfoA>
- [6] T. Bohdan, K. Shvabii, «Stan derzhavnykh finansiv ta upravlinnia derzhavnym borhom u sichni-veresni 2020 roku», Global Research on Optimal Ways for Development Institute. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://cutt.ly/ILSxMBb>
- [7] «Global Economic Prospects», A World Bank Group Flagship report, 2021. [Online]. Available: <https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects>
- [8] Verkhovna rada Ukrainy. 6 sesiia. (2010, Lyp. 08). Zakon № 2456-VI, «Biudzhetni kodeks Ukrainy». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/ed20150920#Text>
- [9] Kabinet Ministriv Ukrainy. (2021, Sich. 18). Postanova № 25, «Pro vnesennia zmin do deiakykh postanov Kabinetu Ministriv Ukrainy». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/25-2021-%D0%BF#Text>

*Стаття надійшла до редакції
03 березня 2021 року*

Наукове видання

ВІСНИК ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

*Збірник наукових праць
Випуск 16(45)*

Серія «Соціальні та поведінкові науки»

Соціальні та поведінкові науки: 05; код спец.: 051, 053

Шифр галузі: 28; код спец.: 281

Редактори — *Отрішко В. І.
Ремізовський К. М.*

Коректор — *Отрішко В. І.*

Комп'ютерна верстка — *Васильченко Я. Й.*

Державний заклад вищої освіти
«Університет менеджменту освіти»
04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-А
тел: +38 (044) 481-38-00; факс: +38 (044) 484-10-96
www.umo.edu.ua

Підписано до друку 21.04.2021. Формат 60×84 1/16
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Cambria.
Умов. друк. арк. 15,58. Обл. вид. арк. 16,75.
Тираж 300 прим. Замовлення № 210421_2

Надруковано в ТОВ «Видавництво "Юстон"»
01034, м. Київ, вул. О. Гончара, 36-а тел.: (044) 360-22-66
www.yuston.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серія дк № 497 від 09.09.2015 р.

Scientific journal

BULLETIN OF POSTGRADUATE EDUCATION

*Collection of scientific papers
Issue 16(45)*

Social and Behavioral Sciences Series

Social and Behavioral Sciences: 05; spec code: 051, 053

Area Code: 28; spec code: 281

Editors — *Otrishko V. I.*
Remizovsky K. M.

Corrector — *Otrishko V. I.*

Desktop publishing — *Vasilchenko Ya. Y.*

State Institution of Higher Education
«University of educational management»
04053 Kyiv, Sichovykh Striltsiv str., build. 52-A, phone: (044) 484-10-96.
www.umo.edu.ua

Signed for print 21.04.2021. Format 60×84 1/16
Printing offset. Paper offset. Liberation font Cambria.
Provisionally printed sheets 15,58. Accounting and publishing sheets 16,75.
Edition 300 copies. Order № 210421_2

Printed in PLC «Publishing House "Yuston"»
36-A, O. Honchara Str., Kyiv, 01034, tel.: (044) 360-22-66
www.yuston.com.ua

A certificate of making a publishing business subject to the state register of publishers,
manufacturers and distributors of publishing products series дк № 497 from 09.09.2015.